

Kosáry Domokos:

Napóleon és Magyarország*

Az első magyar történész, aki levéltári anyag alapján próbálta Napóleon magyar politikáját megvilágítani, így foglalta össze róla véleményét:¹

„Napóleon politikájának rendszeréhez tartozott azon eljárás, mely szerint az olyan nemzeteket, melyekről föltehető, hogy egykori függetlenségök emlékét még nem adták föl egészen, hatalmas fegyverekül vegye alkalmazásba azon államok ellen, amelyeket háborúval meg akart támadni.” E nemzeteket azonban, ha ígéreteiben bízva feladatukat elvégezték, adott esetben bukni hagyta.

E politikában „mindenekelőtt két nép játszott előkelő szerepet: a magyar és a lengyel. Az ő részökre jelölte ki Napóleon azon föladatot, hogy fölkelésök útján Ausztria és Oroszország erejét megbénítsák”.

Igen, de hogyan? Mi lett volna konkrét célja e fölkelésnek? Egy független Magyarország, legalábbis a varsói nagyhercegség szintjén, annak ellenére, hogy Magyarországnak a francia politikában hagyományosan sokkal kisebb szerep jutott, mint Lengyelországnak? Vagyis gyakorlatilag a Habsburg-monarchia széttörése? Vagy pedig csak valami diverzió-féle, amelynek célja mindössze annyi, hogy a Habsburgok erejét átmenetileg lekösse és megbénítsa?

Wertheimer e fontos alternatívát még nyitva hagyta. Utódaí viszont egyre magától értetődőbbnek hitték, hogy a francia politika Napóleon idején Magyarországot teljes függetlenségének helyreállítására irányult. Horánszky Lajos szerint már 1805-ben „érelődni kezdett francia politikai körökben az

* E tanulmány eredetileg csak egy rövid beszámolóknak indult: A. Soboul professzor felkérésére, az *Annales historiques de la Révolution Française* magyar különszámában készült összefoglalni eredményeinket Napóleon és Magyarország viszonyával kapcsolatban, kiegészítve francia levéltári adatokkal. Munka közben nőtt külön tanulmánnyá, midőn egyre inkább úgy kezdtük látni, hogy az elfogadottnak tekintett eredmények egy része bizonyos módosításra szorul, és ehhez valamivel részletesebb, ellenőrző vizsgálatra van szükség. Nem is annyira Napóleon magyarországi akcióját, mint inkább azon hazai politikai tendenciákat illetően, amelyek az akció visszhangjából kielemezhetők. Mivel aligha lett volna helyes, hogy néhány vonatkozásban kifelé, és csak kifelé, olyan állásponttól adjunk számot, amely itthon még képviselve sincs, szükségesnek tartottuk azt az írást kibővített formájában, a vitás problémák viszonylag behatóbb elemzésével együtt, azzal a reménnyel közreadni, hogy specialistáink, különösen irodalomtörténészeink segíteni fognak az újra megnyitott kérdéseket még tovább nyomolni.

¹ *Wertheimer Ede*: I. Napoleon viszonya Magyarországhoz. Budapesti Szemle, 1883, 161—179. l., és *uő.*, Beziehungen Napoleon I. zu Ungarn. Leipzig, 1883, kny. Ungarische Revue 1883. E cikk adatait bővebb monográfia keretében is felhasználta *uő.*, Ausztria és Magyarország a XIX. század első évtizedében. I—II. köt. Bpest. 1884—1892: német változatban: Geschichte Österreichs und Ungarns im ersten Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderts. I—II. köt. Leipzig. 1884—1890.

a gondolat, hogy felkelést kell Magyarországon szítani és ezzel mérni Ausztriára döntő csapást”.² Egy ilyen értelmű, egyenes vonalú politika érte volna el tetőpontját Napóleon emlékezetes 1809-i proklamációjában, amely azonban a magyarok részéről megfelelő visszhang nélkül maradt.

Nézetünk szerint azonban itt mindkét oldalon több, ellentmondó tendencia jelentkezett. Ez különösen jól látszik akkor, ha a politikai manőverek elemzésénél figyelembe vesszük a társadalmi problémákat is. Így mindenkéltől azt a tényt, hogy a forradalom utáni, polgári Franciaország és a még feudális Magyarország viszonyáról volt itt szó.

Az alábbiakban a politikai és társadalmi tényezők e komplexitásáról szeretnénk realisabb képet adni.

I. Előzmények: magyar variánsok, 1792—1801

Magyarország elvileg, az 1791: X. tc. szavai szerint, *regnum independens* volt, saját, külön alkotmány birtokában. Gyakorlatilag azonban, a nemzetközi politika szemszögéből, mindössze egyik alkotó eleme, integráns része a Habsburg-birodalomnak. Saját külképviselettel nem rendelkezett. Közvetlen befolyással sem a bécsi udvar külpolitikájára.

Magyarország a XVIII. században oly esetben tudott nemzetközi politikai problémává válni, ha az alábbi két feltétel egymással egyidőben találkozott:

1. Ha egy külhatalom, a Habsburg-monarchia ellenfeleként, keleten, rivális háttérben, annak táborán belül próbált párthíveket szerezni.

2. Ha a magyar nemesség, a maga részéről, a Habsburg-uralommal elégedetlenül, külső segítséget igyekezett keresni függetlenségének kivívása céljából.

E két jelenség együtt hozta létre, francia—magyar vonatkozásban, XIV. Lajos és Rákóczi politikai és katonai kapcsolatát a XVIII. század elején. A XVIII. század második felében viszont, a *renversement des alliances* után, Franciaország tartózkodott attól, hogy szövetségese, Ausztria esetleges belső nehézségeit kihasználja. „Nekünk nincs ebben érdekünk” — írta 1764-ben Gérard bécsi francia ügyvivő a magyar országgyűlésen mutatkozó „nehézségekről”.³ Noailles nagykövet pedig még 1791-ben is helyeslés nélkül emlegette, hogy a poroszok, akikkel a magyar nemesi ellenzék még II. József ellen keresett volt kapcsolatot, „igyekeztek a kormánynak bajokat és zavart okozni”.⁴

A helyzetet 1792-ben a háború kitörése változtatta meg Franciaország és Ausztria között. Ekkor azonban az említett, két feltétel hagyományos politikai képletét mindinkább módosította már a francia forradalom új szakaszának visszhangja Magyarországon.

Dumouriez 1792-ben azzal küldette Sémonville-t Konstantinápolyba, hogy igyekezzék Törökországot háborúba vinni Ausztria ellen és lépjen kapcsolatba a magyar „elégedetlenekkel”, mivel az új helyzetben „Magyarországot kell mozgásba hozni”.⁵ Sémonville azonban alighanem akkor is hiába

² *Louis Horánszky*: Napoléon et la Hongrie. Revue de Hongrie, 1912, 168—181, 264—275. 1.

³ AÉ (= Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris), CP (= Correspondance politique), Autriche, vol. 298, p. 112.

⁴ AÉ, CP, Autriche, vol. 361, p. 114.

⁵ *Ernouf, Baron A.-A.*: Maret, duc de Bassano, Paris 1884², 161—172. 1.

kereste volna keleten a XIV. Lajos korából ismert, malkontens magyar urakat, ha útközben, 1793 nyarán, osztrák fogságba nem kerül, illetve ha szerepét, gyanús kapcsolatai ellenére, a jakobinus diktatúra idején is sikerül megtartania. A magyar nemesség ugyanis ekkor már zömében veszedelmesebbnek tartotta a forradalmi Franciaországot, mint a bécsi udvart. Feudális kiváltságait féltve az új, nagyobb, fenyegetőbb veszedelemtől, mind közelebb jutott régi ellenfeléhez. 1793. november 14-én „citoyen Franck, agent secret” azt jelentette Bécsből, hogy a királyné halála miatt „főleg a magyarok vannak felbőszülve”.⁶ Persze főleg a nagyurak. Franciaország hívei és az intervenció háború ellenzői inkább a reformista nemesek, értelmiségiek, írók, diákok nem nagyon népes táborából kerültek ki Magyarországon. Ezek sorából toborzódtak a magyar jakobinus összeesküvés tagjai is, akik 1794 tavaszán kezdtek szervezkedéshez, részint a lengyel felkelés, részint a francia politikához fűzött remények hatása alatt. A Comité du Salut Public azonban, mint ismeretes, nem tudott, de nem is akart segítséget nyújtani annak a Lengyelországnak, amelyet nemesek dirigáltak, és amelynek társadalmi struktúrája (Magyarorszáéhoz egyébként hasonlóan) Franciaországéval ellenkezett.⁷ A jakobinusok kivégzése után a reakció még erősebb lett Magyarországon. A nemesek többsége kész volt a Habsburgokat Franciaország ellen támogatni. Az 1796 novemberi országgyűlés küszöbén „citoyen Nerciat, agent secret” azt jelentette Bécsből, hogy a magyarok áldozatkészsége még az uralkodó várakozását is felül fogja múlni.

„Magyarország arra számított, hogy áldozatai fejében terményeinek szabad kivitelét fogja kérni Ausztriába, ahol súlyos vámmokkal terhelik őket”, de most már „mindenki egyetért abban, hogy egyelőre nem kérjük e fontos kedvezményt”. „Most azért ülünk össze, hogy adjunk, és nem azért, hogy kapjunk valamit, mondta nekem ma reggel az országgyűlés egyik tagja, aki odaküldte képviselőjét. Magyarország kész, ha kell, százezer embert kiállítani.”⁸

Ez az információ nyilvánvalóan a Bécsben élő magyar arisztokraták köréből származott, és figyelmen kívül hagyta a köznemességben az ország különböző részein élő, ellenzéki szellemet. A realitásoknak azonban, ha nem is teljesen, elég sokban mégis megfelelt. Az 1796-i országgyűlés valóban tanúságot tett arról, hogy Franciaországgal szemben a bécsi udvar és a magyar feudális uralkodó osztály, nagy többségében, a háború hetedik évében is közös

⁶ AÉ, CP, Autriche, Supplément, vol. 24, p. 361. *Uő.*: Petit rapport sur l'état actuel de la Maison d'Autriche c. jelentésében Magyarországról és Erdélyről is beszél, uo. 366. l. Mivel az a fordulat, amely a nemességet a bécsi udvarral állította közös frontra Franciaországgal szemben, nem egyszerre, egyenes vonalban és egyforma ütemben ment végbe mindenütt, időpontját illetően irodalmunkban olykor eltérő véleményekkel találkozunk. Aki elsősorban a távolabbi, tiszántúli megyékre figyel, az hajlamos lesz arra jutni, hogy 1793/94-ben még új erőre kapott a nemesi ellenállás. A Kereskedelmi Bizottság tárgyalásaiból, magasabb szinten, az tűnik ki, hogy a felvilágosult rendi törekvések már 1792 őszére vereséget szenvedtek és háttérbe szorultak. Mindenképpen nyilvánvalóan látszik azonban, hogy e hosszabb-rövidebb folyamat kezdő alapmotívumát a francia forradalom továbbfejlődése és a francia háború megindulása hozta létre 1792-től kezdve.

⁷ Jacques J. Godechot: La Grande Nation, l'expansion révolutionnaire de la France dans le monde. I. Paris. 1956, 157. l.

⁸ 1796. nov. 11. AÉ, CP, Autriche, Supplément, vol. 25, 112–113. l. 1796. nov. 23-i jelentésében azt írja, hogy nem mehet Pozsonyba, mert onnan az idegenek ki vannak tiltva az országgyűlés idejére, uo. 115. l.

fronton áll. Az uralkodó felhívta a nemeseket „a trónnak, az ősi alkotmánynak, a nemesi jogoknak és a vallásnak biztosítására a francia fegyverek ellen”. A nemesek pedig a maguk részéről sietve megajánlottak 50 ezer újoncot, sok terményt, állatot, és majdnem 4,4 millió Ft. adót. Azt a néhány köznemes „patriótát”, aki a vámkérdésről kezdett szónokolni, elhallgattatták és hazaküldték. S e „patrióta” ellenzék is féltette kiváltságait és hajlandó volt a Franciaország elleni háborút támogatni, csak éppen bizonyos politikai engedmények fejében. Somogy megyében Czindery Pál alispán, akit aztán a király el is tiltott az országgyűléstől, feltűnést keltő beszédben jelentette ki, hogy ha „a külső ellenségnek dühössége” az országban élő „otromba, tudatlan” népnek bosszújával egyesülne, vége lenne a hazának, de a magyar országgyűlés így nem több, mint egy „falusi gyülekezet”. Pedig Czindery, aki a Festetich-rokonsághoz tartozott, korántsem a nemesség elmaradt és eleve reakciós elemeit képviselte. 1791-ben, mint Berzeviczy Gergellyel folytatott levelezéséből kitűnik, igen közel állt még a nemesi reformizmushoz és, bár vonakodva, szükség esetén a jobbágyok fokozatos örökváltságát is hajlandó lett volna elfogadni.⁹

Érkeztek azonban Párizsba időnként más, olyan hírek is, hogy Magyarországon egyre nő az elégedetlenség, sőt adott esetben fegyveres felkelés is kitörhet. Egy ismeretlen francia, aki személyesen járt Magyarország északkeleti, a lengyel Galiciával határos részén és ott néhány ellenzéki nemessel úgy látszik személyesen is találkozott, 1796 végén tervezetet juttatott el Durand direktórium taghoz.¹⁰ Hangsúlyozta az 1794-i lengyel felkelés magyar kapcsolatait, a magyar jakobinus-mozgalom jelentőségét, továbbá azt, hogy az elégedetlenség és a háború-ellenes hangulat lehetővé tenné egy közös magyar–lengyel felkelés kirobbantását, ha Franciaország (és Törökország) az ügyet támogatná. A javaslat, amelynek alighanem Bonaparte itáliai hadjárata adott aktualitást, nyilvánvalóan túlozta a nemesi ellenzéki szervezkedés méreteit és jellegét, de tartalmazott bizonyos reális, helyi információkat is, így névszerint felsorolta e vidék főbb ellenzéki személyiségeit.¹¹

Kirobbanással fenyegető politikai elégedetlenségről hozott hírt citoyen Garnerin is, akit 1799-ben keletről, a lengyel határvidék felől kísért a császári sereg egy kapitánya hivatalosan Magyarországon és Ausztrián át. Garnerin Párizsba érve jelentésben számolt be tapasztalatairól, a bécsi kormány háborús készülődéséről és a közhangulatról:

„az a kapitány, aki vezetöm volt, magyar patriótának bizonyult. Amit ő mondott nekem, és amit máshonnan megtudtam, abból kitűnt, hogy I. Ferenc gyűlölet tárgya lett e tartomány lakóinak minden osztályában . . . Egy általános felkelés kezd érelődni,

⁹ *Höke Lajos*: Egy híres beszéd. Hazánk, VIII. 1891, 343–351. I. Hogy a Berzeviczyvel levelező „Pál” Czindery Pál volt, újabban megállapította *Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus, 1763–1795. Bpest. 1967, 188–191. I.

¹⁰ *AE, CP, Autriche*, vol. 365, pp. 217–261, 264–265. E dokumentumot közölte újabban *Vadász Sándor*: Francia tervezet magyar–lengyel felkelésre 1796-ból. Századok, 1970, 70–74. I. Talán kissé bővebb kommentárt igényelt volna a kérdés lengyel háttere. Tudjuk, egyebek közt, hogy az itáliai osztrák sereg azon katonái közt, akik H. Dąbrowski tábornok, a lengyel légió megszervezőjének felhívására 1797 elején francia oldalra álltak át, a lengyeleken kívül magyarok is voltak; vö. *W. Sobieski*: Histoire de Pologne. Paris. 1934, 274. I.

¹¹ Köztük Berzeviczy Gergelyt, aki egyébként éppen 1796-ban szintén megfordult Lengyelországban és maga is hozzájárulhatott bizonyos benyomások kialakításához Magyarországról.

Ausztria börtönei zsúfolásig telve vannak összeesküvőkkel, és a császár minden országában szembeszökő az általános elégedetlenség a háborúval . . . Útközben jó fogadtatásban részesültem a nép, a nemesek és a papok részéről egyaránt. A franciák jelenleg a legnagyobb tiszteletnek örvendenek. Mindenki csak arra vár, hogy megérkezzenek.”¹²

A valóságban azonban Magyarország az 1799-ben újra fellángoló háborúban ismét támogatta Ausztriát. Az alkalmi szerzők szidalmazták az „újfranciák romlott, kárhuzatos elveit”,¹³ dicsőítették a császári sereg fegyvertényeit Itáliában. A katonák, tisztek és közhuszárok, végigharcolták a csatákat. Ott voltak Marengónál is.¹⁴ 1800 őszen újból összegyűlt a magyar nemesi insurrekció, amely aztán tavasszal ugyan kardcsapás nélkül tért haza, de készenlétének, egyes magyar történészek szerint,¹⁵ állítólag mégis része volt abban, hogy a lunévillei béke 1801 februárban a vereségek ellenére sem járt oly súlyos feltételekkel. Igaz, a belső forrongásnak is voltak újabb nyomai. Egy 1800-ban elfogott, vagyontalan mérnök, Györffy József, a magyar, horvát, szerb, román, bolgár nemzetek forradalmi konföderációjáról álmodozott a Habsburgok ellen. Egy fiatal ügyvéd, az 1801-ben halála ítélt Zsarnóczy (Jakál) János társaival az arisztokraták uralmának megdöntését tervezte, a francia seregek bevonulásában reménykedett és addig is a viddini Paszvan Oglu segítségét szeretne volna megnyerni.¹⁶ Az ilyen perek, ha nem is nagy számban, kétségtelenül bizonyos főként értelmiségi elemek „jakobinus”, forradalmi tendenciáiról tanúskodtak. De egyben arról is, hogy a feudális uralkodó osztály politikai, bírósági szervei ezekkel szemben a bécsi udvart támogatták.

Mégis 1801 őszen egy francia tiszt, aki sokáig volt hadifogoly Magyarországon, a bécsi nagykövetség által továbbított memorandumában szinte már programszerűen, így foglalta össze tapasztalatainak tanulságait:¹⁷

„Igen túlzottnak kell tekintenünk mindazt, amit a német újságok írnak a magyar nemesi felkelésről.” Ezt talán még a bécsi udvar ellen is fel lehetne használni, ha sikerül eloszlatni „azon előítéleteket, amelyeket a nép körében ültettek el a franciák ellen”. Ez persze nem könnyű, „mert hiszen a paraszt olvasni nem tud, és a magasabb osztály sem igen olvas mást, mint amit a bécsi udvar ad kezébe”. De mégsem lehetetlen. „Részint

¹² AÉ, CP, Autriche Supplément, vol. 25, József nádor 1798. febr. 16-án írta I. Ferencnek, hogy szemmel kell tartani azokat a magyar katonákat, akik a francia hadifogságból hazatérve „über Freyheit und Gleichheit viele unvorsichtige Reden führen”. *Domanovszky Sándor*: József nádor iratai (a továbbiakban: JN iratai) I. 1792–1804. Bpest. 1925, 200–201. l.

¹³ „Perversa ac perniciosia Neofrancorum principia.” Az alábbi egykorú kiadványban: *Carmen anonymi seu Sermo publico-politico-criticus, metro elegiaco concinnatus*. II. n. 1799, 4°, 26 l. Az egykorú kiadványokra a továbbiakban is: *André Leval*: *La Révolution française, Napoléon Ier, et la Hongrie. Essai de bibliographie, 1790–1822*. Bpest. 1921. *Kosáry Domokos*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II. Bpest. 1954.

¹⁴ *Lange Emil*: *Gr. Hadik Károly, 1756–1800, Hadtörténelmi Közlemények, 1927, 556–560. l. — É. Driault*: *Napoléon et l'Europe. IV. Le Grand Empire. Paris. 1924, 414. l.* szerint Napóleon „az Ausztria elleni háború kellős közepén, Marengo idején, arra gondolt, hogy Magyarországot felkelésre bírja”. Erről azonban más forrásaink nem tudnak.

¹⁵ *Horváth Mihály*: *Magyarország történelme, VIII. Pest. 1873², 219. l.*

¹⁶ *Angyal Dávid*: *Magyar politikai perek a XIX. század első éveiben. Szakaszok Magyarország újabb történetéből. Bpest. 1928.*

¹⁷ *Considérations sur les levées en masse de la Hongrie. MD (= Mémoires et documents). Autriche, vol. 8, p. 314.* Kiadta *Kecskeméti Károly*: *Témoignages français sur la Hongrie à l'époque de Napoléon, 1802–1809. Bruxelles. 1960. XL–XLII. l.*

iratok terjesztésével, főként pedig emisszáriusok küldésével lehetne ezt elérni. Ezek feladata az volna, hogy felébresszék a magyarok ellenérzését az osztrák házzal szemben, amely Mária Terézia óta állandóan megsérti alkotmányukat és lábbal tiporja szokásaikat.”

„Ezek az emisszáriusok már kialakult pártokra lelnek; a legszembetűnőbb a protestánsoké, akik Magyarország lakosságának felét képezik. A főbb vezetők kilétét úgy lehetne megállapítani, ha megkérdeznék a Párizsba menekült magyarokat¹⁸ és a kissé tanultabb hadifoglyokat. Berlinben pontos listák vannak róluk, mert valahányszor a porosz király megharagudott a császárra, azzal kezdte, hogy zavarokat szított Magyarországon.”

A magyarok változást akarnak. „Meg kellene láttatni velük, milyen eszközökkel tudnák széttépni azon kötelekeket, amelyek Ausztriához láncolják őket. Talán a nádor feleségének személyében lehet ily eszközt találni, mert ő, akit II. Katalin cárnő nevelt gondosan, már hozzászókatott a trónralépés gondolatához.”¹⁹ Az ő ambícióit apja, I. Pál orosz cár, de még a porosz király is szívesen látná . . .

Melyik volt hát e sok közül az igazi Magyarország? Az, amely a hivatalos politikában szerepelt és Bécsset fegyverrel, pénzzel támogatta? Vagy a másik, amely a titkos jelentések szerint készen állt arra, hogy fegyvert fogjon a Habsburgok ellen? Vagy a harmadik, amely, ismét más információk szerint, esetleg belemánővrirozható volt abba, hogy Ausztriától elszakadjon? Valljuk be, hogy az Első Konzul, ha mindezen vélemények kezébe jutottak, igen ellentmondó variánsok közt választhatott.

A magyarázat számunkra, utólag, kézenfekvő. Mindegyik Magyarország, mindegyik változat létezett, együtt, egyszerre, egymás mellett, egyazon országon belül, annak belső társadalmi és politikai megosztottsága következtében. Csak éppen nem egyforma mértékben, nem egyforma erővel. Arányaikat, egymáshoz való viszonyukat, lehetőségeiket kell éppen világosan felmérni.

A legerősebb, az adott helyzetben, az a változat volt a három közül, amely a francia háborúban a Habsburgokat támogatta. Nemesak az adott politikai helyzet miatt. Hanem főként azért, mivel a nemesség ragaszkodott feudális előjogaihoz. Félt saját parasztjaitól és a forradalmi Franciaországtól, de még a Thermidor utáni polgári államtól is. Ez volt a magyar uralkodó osztály és a Habsburg-udvar kialakuló közös frontjának fő alapja.

E közös front azonban nem volt töretlen. Ugyanezen nemesség ugyanis elég nagy részben elégedetlen volt a Habsburgok abszolutista tendenciáival és Magyarország alárendelt gazdasági és politikai helyzetével. S a növekvő áldozatok, az ismétlődő osztrák balsikerek és az erősödő válságjelek nyomán egyre elégedetlenebb volt a francia háborúkkal. Az ellenzékiek száma nőtt, főleg a nemesség középső és alsó rétegeiben. Valóban volt tehát a magyar politikának egy ilyen második változata. De csak a fő kérdésnek: a kiváltságok védelmének alárendelten.

S volt végül, még mélyebben a felszín alatt, néhány reformista nemes és bizonyos értelmiségi csoportok körében egy harmadik változat is. Egy olyan potenciális, szervezetlen ellenzék, amely egyszerre irányult a Habsburg-udvar

¹⁸ Ezekről az állítólagos párizsi magyar (politikai) menekültekről, ha voltak ilyenek, közelebbről semmit nem tudunk.

¹⁹ Alexandra Pavlovna nagyhercegnő, akit József nádor 1799 őszén vett feleségül, már 1801. márc. 16-án meghalt, vagyis a jelentés írásakor, ha keltezése (Brumaire, an IX) helyes, már nem volt életben. *Domanovszky Sándor*: József nádor élete I/1. Bpest. 1944, 231. sk. 1.

és a vele szövetséges magyar feudális urak ellen, és amely a forradalmi és polgári Franciaországban az esetleges támaszt, vagy éppen szövetségest látta. Nagy perspektívában, a jövőt és a nem-nemesek nagy tömegét tekintve, potenciálisan e változaté volt a legnagyobb ígéret. A jelen konkrét viszonyai közt viszont a legkisebb tényleges erő.

A három változat erőviszonya persze változhatott. Nem utolsósorban attól függően is, hogy a háborúk során mit akar a francia politika. Helyesebben; mi lesz a francia politika különböző változatainak eredője. Mert nemcsak magyar, hanem francia változat is többféle volt.

II. *Emisszáriusok: francia variánsok, 1802—1805*

Az Első Konzul, tudomásunk szerint, először 1802-ben küldött megfigyelőket Magyarországra. Érthetően, mivel 1802 május — október között ülésezett hat év óta először a magyar országgyűlés. Bécs, egyebek közt, a hadi adó emelését és az újoncozási rendszer reformját kívánta tőle. Most kellett kitűnnie, hogy megerősödött-e az ellenzék, miután a háború, legalábbis egyelőre, végetért, viszont a megnőtt államadósság és a papírpénz-kibocsátással járó inflációs jelenségek hatása egyre érezhetőbbé vált. A lunévillei béke megkötése, az előző évben, könnyebbé tette a helyzet megfigyelését. A béke bizonytalansága viszont sürgetővé. Napóleonnak szükséges volt tudnia, hogy melyek azok a régi vagy új politikai ellentmondások, amelyek befolyásolhatták Magyarországot, mint hátország hozzájárulását az osztrák sereg potenciáljához, vagy amelyek esetleg távolabbi tervek érdekében is felhasználhatók a Habsburg-monarchia, mint Franciaország ellenfele gyengítésére.

Minél élesebb szemmel, minél hidegebb számítással nézték e francia megfigyelők a messzi és kevésbé ismert ország viszonyait, jelentéseik annál érdekesebb képet nyújtanak az egykorú Magyarországról. De egyben, bizonyos fókig, a francia politika azon változatáról is, amelyet képviseltek.

Az elsőnek közülük csak Bécsből kellett a közeli Magyarországra átmennie. Gérard Lacuée (1774—1805) egy hivatásos tiszt és „igen jeles fiatal-ember”, magas összeköttetésekkel, 1801—1802-ben egy évre a bécsi francia nagykövetséghez kapott beosztást első titkárként.²⁰ Nem egyszer az ő kézírására ismerünk, 1802 tavaszán, Champagny nagykövet jelentésein. De külön

²⁰ Lacuée jelentéseit (AN = Archives Nationales, Paris, AF, IV. Cart. 1675, plaq 1) először *Wertheimer E.*: i. m. (1883, 1884) használta fel kivonatolva. Utalt rájuk *Ignace Kont*: *Bibliographie française de la Hongrie*. Paris. 1913. 1948-ban részletesebben kijegyeztük őket; vö. *Kosáry D.*: *Napóleon és Magyarország*. Újabb francia—magyar történelmi dokumentumok. Magyar Szemle (Paris), 1948. szept. 26. A jelentésekhez kommentárokat fűzött *Charles Kecskeméti*: *Opinions françaises sur la Hongrie en 1802. Mélanges ... Charles Braibant*. Bruxelles. 1959. 207—215. l. Majd szövegüket is kiadta, más, hasonló forrásokkal együtt, ugyancsak *Kecskeméti Károly*: i. m. (1960). Az alábbiakban e hasznos kiadványra, néhány, ebben nem található részletadatot illetően pedig saját korábbi jegyzeteinkre hivatkozunk. Hozzá kell tennünk, hogy ez utóbbiakban néhány olyan iratnak is nyoma van, amely sem Kecskeméti kiadványában, sem pedig, mint újabb érdeklődésünkre kiderült, jelenleg magában az anyagban nem található; így Lacuécének egy 1802. szept. 10. után írt levele Bourienne-hez, arról, hogy Bécs, ha jobban felismerné érdekeit, a keleti (török) tartományok felé fordítaná figyelmét, mert a török birodalom felbomlása esetén ezek „présentent de grands et nombreux dédommagements à son ambition déçue”. Ezen, valamint két másik, 1809-ből való dokumentum (AN, AF IV. Cart. 1677, Plaques 1, p. 292, 319) elemzését így most nem áll módunkban tanulmányunkba illeszteni.

leveleket is írt, eleinte (az osztrák hadvezetéséről) Napóleonnak közvetlenül, majd magyar vonatkozásban Bourienne államtanácsosnak, Napóleon bizalmas titkárának. 1802. ápr. 13-án jelezte, hogy szükséges volna az országgyűlés idején Pozsonyba utaznia: „ez itt az egyetlen mód arra, hogy jól megismerjük ezt az oly érdekes országot, amely inkább azzá válhatik, és amelyről, legalábbis franciául, még semmi értelmeset nem írtak”. Lacuée, Párizs engedelmével, 1802. máj. 6. — jún. 29. között majdnem egy hónapot töltött Magyarországon. Benyomásait jelentésekben közölte Bourienne-nél, majd utóbb személyesen, szóban, Napóleonnal is. Tudjuk, hogy midőn 1802 novemberében Párizsba hazatért, Talleyrand még aznap, az Első Konzul pedig másnap fogadta.²¹ Ezután *chef de brigade* és az Első Konzul hadsegéde lett. Fiatalon, ezredesként esett el 1805 őszén.

Jelentései világos, határozott, praktikus szellemről tanúskodnak. Az első, még a magyarországi út előtt, megint a nemesi felkeléssel foglalkozott,²² amelyet, helyesen, nem tartott komoly katonai erőnek. Az emberanyag, az egyszerű nemeseké — írta Lacuée, — jó volna,

„de a tisztek, akiket mindig a nagyurak közül választanak ki, annál rosszabbak, nem ismerik a hadművészetet, de nemzetük jellemétől is eltávolodtak már, mióta az osztrák politikától tévútra vezetve Bécsben élnek, ott pazarolják el vagyonukat, vesztik el nemzeti szellemüket és egyben régi befolyásukat is”.

E megjegyzéshez azonban, amely erősen a magyar köznemesség előítéleteinek hatását tükrözi, azt is hozzátűzi, hogy

„ha a tisztek jók lennének is, ez a haderő, amelyet mindig csak a harcok küszöbén hívnak össze, tartás, fegyelem és gyakorlat nélkül, ha bátor is, vajmi kevésbé veszélyes, bátorsága az első ütközetben elszáll, s tüzéséggel szemben helytállni nem tud.”

E megállapítás utóbb helyesnek bizonyult. Az is, hogy Bécs a felkelést maga is elavultnak tartja már és más, korszerűbb rendszerrel szeretné helyettesíteni.

„E nemesi felkelésre, amelyet oly ijesztő színben próbáltak seregeink előtt feltűntetni, a valóságban ők maguk oly kevésbé számítanak, hogy a császár egyik prozódiumja a pozsonyi országgyűlésen valószínűleg az lesz, hogy lemond erről az intézményről, azon feltétel alatt, hogy magyar seregeket állítsanak fel helyette . . . Várható, hogy az ellenzék zúgolódni fog ez óhaj ellen, először is mert az udvartól származik, aztán pedig, mert sértő a magyarok gőgjére, akik azt hiszik, hogy egy ily sereg, ha nemeseikből áll, a birodalom minden más erejével felér, és végül talán még azért is, mivel ez megfosztaná őket egy valódi felkelés hatalmas eszközétől. De az ellenzéki párt már nem veszélyes az udvarra nézve, hanem csak annak elhíttetésére szolgál, hogy van az országban még szabadság . . .”

Utóbb, útjának személyes benyomásai alapján, Lacuée a nyílt ellenzéket változatlanul gyengének, a latens ellenzéket, a Habsburg-ellenes és a francia-barát érzelmeket azonban már erősebbnek tartotta a nemesség körében.

²¹ Lacuée levele Champagnyhoz, Paris 28. Brumaire, an XI. AÉ, CP, Autriche, vol. 373, p. 61.

²² Note sur l'insurrection hongroise. *Kecskeméti K.*: i. m. 2—4. l.

²³ Uo. 4—7. l.

A magyarok — írta Bécsbe visszatérve, 1802. jún. 29-i jelentésében, — az országgyűlésen szerettek volna „nagyobb kereskedelmi szabadságot” elérni, de csak igen keveset fognak kapni. „Az ellenzéki párt gyenge és súlytalan, és néhány ülés megzavarásán kívül többet nem tudott elérni.”

A Habsburgok azonban — folytatja, nyilvánvalóan ellenzéki köznemeseiktől szerzett értesülések nyomán — mindent megtesznek, hogy ezt az országot, „amelytől még mindig tartanak”, meggyengítsék és „az osztrák monarchia egyik egyszerű tartományává” tegyék.

„Kereskedelme így tönkrement, iparát számtalan akadály fojtogatja, a felvilágosult ismeretek (lumières) behatolását akadályozzák, a mezőgazdaságot azzal ölik meg, hogy nem nyitnak piacot terményeinek. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy Magyarországot úgy kezelik, mint egy gyarmatot. S ez az egyetlen oka annak, hogy e nagyszerű ország meddő marad a császárok kezén.”

„Igaz, ily módon Magyarországot képtelenné teszik arra, hogy ártani tudjon. De ha tehetetlenül is, a magyarok gyűlölete mitsem csökkent az osztrákok iránt. (Meggyőződhettem erről, midőn egy alkalommal az ország belsejében utaztam.) Borzadnak még a nevüktől is . . .”

„Ezt az országot korántsem sikerült a felkelés erjesztő elemeitől megtisztítani, és ha mielőtt még végleg megtörték volna minden energiáját, valamiféle eredmény módot adna nekik arra, hogy kibontakoztassák, lelkesen ráznák le az osztrák ígát, különösen akkor, ha az a hatalom, amely segítségükre jönne, elég távoli volna tőlük ahhoz, hogy uralmától ne kelljen félniök.”

„Magyarországon éppúgy csodálják a franciákat, mint máshol mindenütt. Nincs kisnemes, aki nem ismerné főbb hadvezéreink, minisztereink, szónokaink nevét és legvitézibb vonásait történetünknek, amelynek, nálunk is inkább, már elfeledték szörnyűségeit.”

Valamivel utóbb, 1802. augusztus 28-án Lacuée már kiemeli, hogy az ellenzék az országgyűlésen is „erősebbé vált, mint bármikor”. E merészséget „kétségkívül a németországi ügyek adták neki, amelyeket általában mindenki megalázonak tart a császárra nézve”.²⁴

A nemzetközi helyzet tehát módosíthat a belső erőviszonyokon. S Franciaország elég távoli és idegen ország ahhoz, hogy a magyarok elfogadhassák segítségét az osztrák iga lerázására. Franciaország azonban forradalmával megdöntötte a feudális rendszert, Magyarország pedig még feudális ország, olyan nemességgel élén, amely ragaszkodik kiváltságaihoz.

Lacuée látta e különbséget. Egy emlékiratban,²⁵ amely 1802. szeptember 10-i levele mellékleteként részletesen foglalkozott a Habsburg-monarchia gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési viszonyaival, igen határozottan megírta, hogy míg az uralkodó abszolút hatalmát mi sem korlátozza többé a német tartományokban, addig

„a magyar nemzet szabadabb alkotmánnyal rendelkezik, ha nemzetén azt a 100 ezer nembest értjük csupán, aki ez országban található. Az a 7 millió paraszt, aki a népet alkotja itt, Európában kétségkívül a legszerencsétlenebb.”²⁶

²⁴ Uo. 7—9. l.

²⁵ Note sur l'organisation et l'état intérieur de la monarchie autrichienne. *Kecske-méti K.*: i. m. 9—33. l. A szept. 16-i kísérőlevélben Lacuée arra kérte Bourienne-t, hogy a memorandumot olvassa el és „tegye az Első Konzul szeme elé”.

²⁶ Lacuée alábecsüli a nemesek arányszámát.

„E nagy és termékeny vidék még ma is ki van szolgáltatva a feudális régime szörnyűségeinek. Minden föld a nemesség és a klérus birtokában van. A parasztok csak a tőlük kapott telket művelik. Mária Terézia és II. József hiába próbálták sorsukat javítani. A parasztok csak a jobbágy (serf) nevet vesztették el, de megmaradt minden nyomorúságuk, ostoba helyzetük, rabszolgaságuk.”

Előzőleg Lacuée az ellenzéki magyar nemesek álláspontját képviseli a bécsi udvar és a nemesség funkciójáról. Itt, e ponton, az új, polgári francia társadalom fiáét. A kettő nyilvánvalóan ellentétes egymással. Ezt az ellentmondást Lacuée jelentéseiben nem próbálta áthidalni. Egy későbbi emlékiratban azonban, amelyet hazatérése után készített az Első Konzul számára, erről is világosan leszögezte álláspontját:²⁷

„Montesquieu a magyarokat úgy jellemezte, mint királyaik biztos támaszát, de zsarnokaik ostorát. Üldöztetésük, Ausztria részéről, nem változtatta meg őket. Csak erejük nem elég ahhoz, hogy az igát lerázzák . . .”

„A forradalmi eszmék, Magyarországra behatolva, nagy mértékben felélesztették a függetlenség utáni vágyat. Ismeretes, hogy 1795-ben majdnem felszínre tört egy összeesküvés, amelyet talán a rangban mindjárt második helyen álló nádor szőtt.²⁸ A főszereplők vesztőhelyen végezték. Emléküket tisztelik, csak vigyázatlanságukat hibáztatják, és ma csak a gyengeség e tudata tartja féken a nemzetet.”

„Ha egy olyan hatalom, amely elég távol van tőle, hogy igájától ne kelljen félnie, módot adna arra, hogy felkelést indítson, nem kétséges, hogy eréllyel törné szét bilincseit és hogy elég erőt találna magában független létének fenntartására is.”

„Ilyen alkalom kínálkozott volna, midőn Bonaparte tábornok a határ közelében járt. Ha ő valaminő lépéseket tett volna, és főleg ha a magyaroknak szabadságot ajánlott volna, nem azt, amit mi értünk e szón, hanem azt, amit ők óhajtanak: *a nemesek függetlenségét és a parasztok szolgaságát (l'indépendance des nobles et l'asservissement des paysans)*.”

Az a francia politika tehát, amelyet Lacuée képvisel, lemond a forradalom, vagy akár a társadalmi reform eszményéről. Elfogadja a parasztok szolgaságát, ha a feudális magyar nemesek ennek fejében hajlandók Ausztria ellen fordulni. A magyar variánsok közül Lacuée a másodikat: a nemesi ellenzékét veszi észre. Túl is becsüli. Hatása alatt észre sem veszi, ha a harmadik változatról kap híreket. 1795 hagyománya ugyanis így, szimpátiával, csak innen származhatik. Lacuée azonban félreérti. Nem tudja, hogy 1795 jakobinusai nem a nemesi függetlenség, hanem elsősorban a társadalmi haladás antif feudális programját képviselték. Empirikus, „praktikus” szelleme itt igen korlátozott-nak bizonyul. De őszintének annyiban, hogy a parasztok szolgaságát elfogadva ugyan, legalább komolyan célnak tekinti a nemesek függetlenségét.

Egy másik francia megfigyelő, ugyanezen 1802. évben, némi habozás után, eléggé más konkluziókra jutott.

Adrien Lezay-Marnesia (1769–1814) egy gazdag márkfiaként, mint királyi tiszt, még az ancien régime alatt kezdte pályafutását. A forradalom

²⁷ Note sur la cour de Vienne et sur la situation actuelle de la Maison d'Autriche. *Kecskeméti K.*: i. m. 37–44. l.

²⁸ Utalás a magyar jakobinus-szervezkedésre, amelyben Lacuée tévesen tulajdonít vezető szerepet Sándor Lipót főherceg nádornak.

alatt emigrált. Svájcban Mme de Staël-lel állt kapcsolatban. Brumaire 18. után végleg hazatért Franciaországba. Napóleonnak átnyújtott egy emlékiratot a mezőgazdaságról és felajánlotta szolgálatait. Már teljesen vagyontalan lévén szeretett volna valami igazgatási posztot kapni tőle. Az Első Konzul azonban helyett P. L. Roederer útján, aki Lezay személyes barátja volt, 1802. április 20-án azzal bízta meg, hogy Magyarországon tegyen az országgyűlés idején, egy „politikai és földrajzi utat”.²⁹ Május 7-én kelt utasításában közelebbről úgy határozta meg feladatait.³⁰

„Menjen el Magyarország tartományainak minden főbb városába, és szedje össze mindazon térképeket, amelyeket be tud az országban szerezni, minden egyes tartomány rövid leírása kíséretében.”

Választ kell továbbá találnia az alábbi kérdésekre:

„Ha Bonaparte tábornok Grác felől bevonult volna Magyarországra, milyen akadályokkal találkozott volna a lakosság részéről? Milyen párthívekre lelt volna itt? Mi volt akkor a magyar nemesi felkelés hadi ereje? . . .”

„Járja be Magyarországnak Törökország felé eső határait és vizsgálja meg azt a kérdést, hogy minő hatalmi növekedést jelentene Ausztriának a török birodalom szomszédos tartományainak megszállása.”

„Tekintse meg a velencei Dalmáciát is és vizsgálja meg azt a kérdést, hogy Isztria és Dalmácia odakapcsolása milyen hatással van ma és milyennel lehet majd egyszer Magyarország anyagi jólétére, akár a megnyíló piacok, akár a készíthető víziutak segítségével.”

„Az úti programhoz tartozik végül annak határozott felmérése is, hogy milyen hatást váltott ki Magyarországon a francia forradalom és a francia hadsereg sok sikere.”

Lezay, be kell vallani, sehogysem örült e megbízásnak. Az úttervet túlmeretezettnek, pénzügyi fedezetét túl szerénynek találta. Szabadkozott, hogy ő a feladatra nem alkalmas, hiszen e vidékeket és nyelveket nem ismeri. Mégis el kellett indulnia. Napóleon 1802. május 27-én kiadatott számára egy kiküldetési iratot, amely, forma szerint, a mezőgazdaság, közelebbről a marhatenyésztés tanulmányozásával bízta meg Magyarországon, majd május 30-án személyesen is ellátta utasításokkal.

Svájci, majd tirolai tartózkodás után Lezay 1802. szeptember közepén ért Bécsbe, ahol Champagny francia nagykövet házában kapott szállást. A két volt arisztokrata láthatólag jól megértette egymást. Innen rövidesen egy

²⁹ Lezay jelentéseit (AN, AF Cart. 1677, Plač 1) ugyancsak *Wertheimer E.*: i. m. (1883, 1884) használta először; kivonatossan és nem egészen szövegűhen részeket közölt belőle *Raoul Chélar*d: *Napoléon et la Hongrie. Revue Britannique* 1897, VI., 5–23. Szövegüket *Kecskeméti K.*: i. m. (1960) tette közzé. Az utóbbi felhasználta már Roederer iratait (fonds Roederer) is, amelyek csak 1936-ban kerültek az AN birtokába, és amelyek közt több levél foglalkozik Lezay útjának előkészítésével. Az idevágó iratok egy része már a múlt században napvilágot látott: *Comte P. L. Roederer: Oeuvres. . . publiées par son fils le baron A. M. Roederer.* III. Paris. 1859 (468–470. l., a „Missions secrètes en Angleterre et en Hongrie” c. fejezetben). Lezay biográfusa: *Egon Graf v. Westerholt: Lezay Marnesia, Sohn der Aufklärung und Präfekt Napoleons.* Meisenheim am Glau. 1958, a Magyarországra vonatkozó jelentéseket nem ismerte, és hősének főleg későbbi szerepét részletezte 1806-tól a Koblenzi, 1810-től haláláig (1814) az Alsó-rajnai prefektúra élén.

³⁰ Napóleon utasítása: *Roederer*: i. m. III. köt. 469. l. *Kecskeméti K.*: i. m. 56–57. l.

mintegy kéthetes kirándulást tett „Magyarországnak egy Béccsel szomszédos tartományában”. Benyomásait 1802. október 18-án kelt levelében foglalta össze.³¹

Magyarország, írja, fontos, de elhanyagolt része a monarchiának. A nemesek „kényelmetlen ellenállása” miatt az udvar már régóta arra törekszik, „e királyságot osztrák provinciává tegye”.

„1795-ben felfedeztek egy összeesküvést, amelyhez, mondják, Sándor Lipót főherceg nádornak is köze volt”. Az udvar ezt elnyomta, de ha el is pusztította az összeesküvőket, az elgedetleneket nem pusztíthatta el . . . „Általában kevés olyan magyar van, aki ne gyűlölné az osztrákokat, ne vetné meg az uralkodóházat és ne csodálná a francia hadsereget . . .”

Mindez eddig ismerős és Lacuée nézeteire emlékeztet, akivel Lezay egyébként Bécsben személyesen találkozott. A téves feltételezés, hogy a nádor részt vett a jakobinus összeesküvésben, aligha véletlenül bukkan fel ilyen formában nála is.

A továbbiakban azonban Lezay egészen más álláspontra jutott. Úgy látszik jobban felismerte a magyarországi feudális rendszer, tényleges belső erőviszonyait, és főleg az arisztokrácia helyzetét. A köznemesi ellenzékkel szemben sokkal szkeptikusabbnak mutatkozott. Ezért óvatosságra intett a magyar politika „második”, feudális ellenzéki változatával és az ahhoz fűzhető reményekkel szemben, és inkább az „első” változat realitásait hangsúlyozta. Már itt, első levelében is:

„De e beállítottág ellenére, és bár akkoriban, midőn az itáliai hadsereg a határokat fenyegette, az emberek még nagyon a nemrég végbement kivégzések hatása alatt voltak, mégis igen kétségesnek tűnik előttem, hogy Bonaparte tábornoknak módjában állott volna-e egy akár népi, akár másféle forradalmat előidézni.”

Ha a parasztok megmozdultak volna, „inkább az osztrák ház mellett mozdultak volna meg, amely védi őket”, és „az urak ellen, akik elnyomják őket”. A polgárok vagyonuskat féltik minden „belső zavartól”. A nemesség pedig privilégiumait védi minden áron:

„Ez az osztrák háznak ellensége, mert az csorbítani akarta kiváltságait. De még nagyobb ellensége lenne annak a hatalomnak, amely azok megsemmisítésére törne . . . Azt hiszem, hogy az egyetlen lehetséges, bár így is igen nehezen megvalósítható forradalom az volna, amely a magyar királyságnak az osztrák monarchiától való leválasztására és jogi teljességének helyreállítására irányul, akkor, ha valamikor a háború során egy sereg a magyar határookra jutna.”

Logikailag tehát Lezay is eljut a „nemesek függetlenségének” Lacuée által képviselt gondolatához. De nagy kétséggel nézi ennek múltját és jövőjét egyaránt. Határozottan rámutat a nemesség félelmére a forradalmi Franciaországtól:

„De ami ma talán nem teljesen megvalósíthatatlan, nyilván az lett volna 1796-ban, és ami az Első Konzulnak sikerülhet, az valószínűleg nem sikerült volna Bonaparte tábornoknak a Directoire alatt . . . A francia forradalom és mindazon forradalmak jellege, a helyeket Franciaország kint, más tartományokban szított”, a legpozitívabb ígéreteket is minden hihetőségtől megfosztotta volna.

³¹ *Kecskeméti K.*: i. m. 68—74. l.

A nemesség továbbra is forradalom-ellenes, az ellenzék gyenge, és egyébként is a viszonyok megváltoztak:

„Ausztria közel, Franciaország pedig messze van; ahhoz, hogy egy hadsereg jelenléte az embereket elhatározásra bírja, az is szükséges, hogy ennek jelenlétére mindenkor számíthassanak.” A magyar malkontensek egykori külső támaszai közül Erdély és Dél-Lengyelország (Galícia) Habsburg-uralom alatt áll, Törökország pedig gyenge. „A Rákócziak, Thökölyek nincsenek többé . . . Zúgolódást sokat hallottam, de azzal komolyan nem számolhatunk. Néhány hangoskodó még messze nem jelent fegyveres felkelést.”

Mindezek alapján Lezay végül is elveti a feudális ellenzékhez fűzött reményeket, és egyben, a „harmadik” magyar változatot fel sem vetve itt, Magyarországot a Habsburg-monarchián belül szeretné erősíteni, úgy, hogy ennek súlypontja, Franciaország érdekeinek megfelelően, kelet felé tolódjék át. Magyarország, végleg Ausztriához kapcsolva, „hatalmas királysággá” lehet.

„Ehhez csak az kell, hogy a monarchia székhelyét Bécsből Budára helyezzék át.” Az osztrák háznak uralmát, nyugatról visszahúzódva, kelet, a Fekete tenger felé, Törökország rovására kell kiterjesztenie.

Ebben az 1802. október 18-i levelében Lezay arról ír, hogy közelebről csak egy második kirándulás során tudja majd megismerni Magyarországot. Nem tudjuk, erre sor került-e. Jelentéseiből megállapítható, hogy személyesen találkozott (talán Cenken) gr. Széchényi Ferencsel,³² hogy járt a Dunántúl egyes részein, megfordult Pesten, ahol látta, mint olvassák a cenzúra által eltiltott könyveket, hogy „a végeláthatatlan síkságokon” gyakran ment „több mérföldön át anélkül, hogy lakhelyet látott volna”. Ez, meg az olyan nagy mezővárosok említése, mint Kecskemét vagy Szabadka, mögöttük újabb pusztákkal, a Duna-Tisza közti Alföldre utal. Az eredeti, nagy útiterv azonban nyilvánvalóan kisebbé vált. Hogy mennyire, nem tudjuk, mivel Lezaynak több, keltezett levele nem maradt, hanem csak két keltezetlen, utólagos összefoglalója: egy rövid „Kivonat különböző emlékiratokból” és egy részletes jelentés.³³ Mindkettő lényegében véve ugyanezen tanulságokat vonja le.

A „Kivonat” újból hangsúlyozza, hogy Magyarországon „az emberek nem elégedettek”, de „senki nincs, aki kelletlenségét forradalommal akarná felcserélni”. Így hát, ha meg is vannak egy „távoli forradalom elemei”, egy „közeli forradaloméi” hiányzanak. Magyarország „nemcsak ahhoz túl gyenge ma, hogy függetlenségét kivívja, hanem még ahhoz is, hogy erre aspiráljon”.

³² Lezay névszerint említi még gr. Festetich Györgyöt is, azzal, hogy fel akarta szabadítani csáktornyai jobbágyait, akik egy része bizalmatlanul fogadta az elképzelést, sőt panaszt is tett miatta, más része azonban valóban megváltotta magát. *Kecskeméti K.*: i. m. 139. l. E hírt ugyan hallhatta esetleg Széchényi Ferencről is, akinek Festetich sógora volt, Széchényi Ferenchez intézett két levele közül azonban a másodikban, találkozásuk után, arról ír, hogy Keszthelyre készül. Az elsőben br. Orczy Lászlóra hivatkozva jelezte Széchényinek, hogy szeretné felkeresni (OL, P 623, 27. cs.). Erre az adatra Moritz Csáky volt szíves felhívni figyelmemet.

³³ E két szöveg: *Kecskeméti K.*: i. m. 75–79, 80–149. l.

Egymagában meg sem tudna állni. „Nehezen jutna arra a gondolatra, hogy különválják a Monarchiától.” „Nem az gyötri, hogy vele egyesítve van, hanem az, hogy rosszul van vele egyesítve . . . A franciák, benyomulás esetén, a lakosság részéről kevés támaszra lelnének, de kevés ellenállásra is.”

A részletes jelentés hosszan, de igen rapszodikusán foglalkozik egy sor különböző problémával. Csak az nyilvánvaló, hogy főleg Napóleon fent idézett kérdéseire igyekeznek válaszolni.

Magyarország „leírását”, amely a jelentés elejére kívánkoznék, a legvégén találjuk. Itt is előbb jön a közigazgatás ismertetése, és csak azután a terület, a készülő térképek, a népesség és a gazdasági-társadalmi viszonyok jellemzése. A kereskedelem és közlekedés problémáiról, az utakról, csatorna-tervekről, a II. József által kötött török és orosz külkereskedelmi szerződésekről stb. Lezay láthatólag jó információkkal rendelkezett. Néha majdnem az a benyomásunk, hogy talán bepillantott azon elaborátumokba, amelyeket valaha az országgyűlés által 1791-ben kiküldött *Deputatio commercialis* tagjai dolgoztak ki, és amelyek egy részét ekkor, 1802-ben szűkebb körű, országgyűlési használatra ki is nyomtattak. Társadalmi vonatkozásban persze Lezay tovább megy: helyteleníti a nemesség kizárólagos előjogait, a parasztok rossz helyzetét, és haszontalannak tartja a robotot.

A jelentés elején a haderő, az insurrectio és a stratégiai helyzet ismertetése található. Lezay figyelmeztet arra, hogy egy Horvátországon át intézendő támadás segítségével el lehetne foglalni Dél-Magyarországot, meggátolva ezzel az osztrákokat, hogy Magyarországra vonuljanak vissza. Ezután tér vissza újra a „közeli forradalom akadályainak” kérdésére.

„Magyarország neve — írja — a távoli szemlélőkben egy örök lázongásban élő ország képzetét kelti; országgyűlési viharai látszólag olyan országot jeleznek, amely lángra lobbanni kész.” A valóság azonban, közelről, másnak mutatkozik. E mű-viharok inkább csak arra jók, hogy megelőzzék a kirobbanást. De a kirobbanásnak hiányoznak is külső és belső feltételei egyaránt. A parasztok nem éheznek. A nemesek szabadnak képzelik magukat. „A közeli forradalom elemeit hiába keresem, sehol nem találok.”

Ez a felvilágosult arisztokrata azonban nem hiába járta ki a forradalmi idők iskoláját. Minden szkeptikus érve ellenére ugyanis a magyarországi¹ feudalizmust mégsem hiszi örökké fenntarthatónak, sem a forradalmat kikerülhetőnek.

„Hiszek egy jövődő forradalomban, de ez meg távoli” — írja a francia forradalom magyarországi hatásának elemzése közben. A vizsgálódás szelleme itt is terjedőben van. Igaz, a francia forradalomtól való félelem mindent megfagyasztott. A feudális erők azonban végső fokon hiába védekeznek. „Látják a felvilágosodás (lumières) veszélyét, szembeszegülnek vele mindenütt. De rosszul ismeri a XIX. századot az, aki ellene a XII. század fegyvereivel próbál védekezni.”

Lezay az egyetlen mindezen francia megfigyelők közül, aki a feudális ellenzék tehetetlenségét felismerve legalább megsejti az eljövendő polgári forradalmat. De itt ő is megáll. Nem veti fel, hogy lehetne-e e folyamatot gyorsítani, a haladás esetleges híveit támogatni. Nem jut el a magyar politika

„harmadik” változatához, hanem visszakanyarodik azon ötletéhez, hogy az osztrák ház csak úgy tudna szabadulni „zavarbaejtő helyzetéből Magyarországot illetően, ha Magyarországra tenné át a monarchia központját. Midőn a francia seregek közeledtek, Thugut is azt javasolta a császárnak, hogy egy-szersmindenkorra vonuljon Magyarországra vissza.”

Lezay itt is szóba hozza, hogy a török birodalom felbomlásával (amelyet az Első Konzul szerinte nem fog késleltetni) Ausztria megszerezheti Moldvát és Havasalföldet. Most már azonban felveti, hogy az utóbbiak egyesítésével talán inkább Ausztria ellen lehetne valami keleti támaszpontot létrehozni, amelynek élén, hoszpodárként, egy olyan francia állana, „akinek neve tiszteletet parancsol”. „Franciaországnak megfelelne, ha Ausztria háta mögé egy olyan hatalmat helyezhetne el . . . , amely az Alduna felől támadna, míg a francia seregek a folyó felső szakasza felől támadnak”, és amely „támaszpontul szolgálna Magyarországnak és Galiciának arra, hogy mozgolódní tudjon”.

Mindezen alternatívák akkor kezdtek aktuálisnak látszani, midőn 1805-ben újabb konfliktus közeledett az átmeneti béke éveit után, amelyek alatt egyébként, a rendkívüli karrier iránti érdeklődés jeleként, Magyarországon is megindult a Napóleon-irodalom.³⁴ Ha 1804 nyarán Maurice Montgaillard még csak elvben fejtette ki Napóleonnak, hosszú memorandum egyikében, hogy az osztrák ház ellen, szükség esetén, „újja lehetne éleszteni a magyar nemzet régi viszályát az uralkodóval”,³⁵ egy évvel később, 1805. augusztus 7-én Lacuée már konkrét javaslatként sietett nagybátyjának megküldeni fent idézett *Note*-ját, a nemesek függetlenségének programját, azzal, hogy e memorandumot, amely egykor alizha került az Első Konzul szeme elé, de amely néhány, „a jelen körülmények között elég fontos tény” tartalmaz, jó volna a császárnak prezentálnia.

„Főleg Magyarországra szeretném Őfelsége figyelmét irányítani” — írta levelében.³⁶ „A dolgok jelen állapotában ez az ország tudna a legkönnyebben leválni Ausztriáról . . . Ha az osztrák hatalom léteznék még a küszöbön álló háború után, legalább azt kívánja

³⁴ Az első, jellemzőbb darabok: Bonápartének a frantzia respublika első konsulának élete. Buda. 1802, 8°, 107. l.; átdolgozott kiadás: 1804² — Tertina Mihály (nagyváradi tanár, alkalmi szerző) 1803 márciusában a Canova-szobor alkalmából készült verse: *Gloriosissimus pacis et religionis triumphus in Gallicanae Reipublicae primi consulis, Napoleonis Bonaparte pacifico simulacro, quod adnutu et decreto P'ii VII. Pontifici maximi . . . Canova . . . Romae ex Pario marmore caebat, poetice adumbratus in Hungaria . . . Posenii. 1803, 4°, 20 l.*; Tertina versét eljuttatta a franciákhoz is, majd külön közzétette Champagny bécsi francia nagykövet és Talleyrand köszönő leveleit is: *Epistolae quibus ob evulgatum suum in Napoleonis Bonaparte laudes carmen . . . Michael Tertina honorari meruit . . . H.n. 1804, 8°, 30. l.* — Patonyi Tádé aradi paptanár verse Napóleon koronázása alkalmával: *Musa Pannonica augustissimi potentissimi Galliarum reipublicae imperatoris Bonaparte Napoleonis primi solennem coronationem V. Idus Novembris A.R.S. 1804 Lutetiae Parisiorum peractam singulari cum affectu celebrat . . . Szegedini, 4°, 15. l.*

³⁵ „Faire renaître les anciennes querelles de la Nation Hongroise avec le Souverain.” *Quelques notions politiques sur l'état actuel de l'Europe. Messidor an XII. AÉ, MD (= Mémoires et documents), France, vol. 661. Egy Oroszországban élő francia emigráns, M. de Vernèques, 1805 márciusában egy, a cári kormányhoz intézett memorandumában azt fejtegette, hogy Napóleon Itáliában akarja birodalmának jövőjét megszilárdítani, „csak akkor lesz majd olyan helyzetben . . . , hogy megmozgassa Magyarországot (agiter la Hongrie) . . . és eredményesebben maga mellé állítsa a lengyelországi elégedetleneket”. *Driault: i. m. II. köt. 197. l.**

³⁶ *Kecskeméti K.: i. m. 33–36. l.*

a dolgok logikája és császáruk sorsszerű küldetése, hogy hatalma meggyengüljön.” Magyarországot megtartva Ausztria újra megerősödhetik. Elvesztve viszont gyenge marad.

„Az a szellem, amely a magyarokat eltölti, olyannak tűnt előttem, amelyet e cél eléréséhez kívánnunk lehet. Mindnyájukat mélységes gyűlölet hatja át az osztrák ház ellen. Igaz, hogy van ott néhány olyan békétlen ember is, aki még szélesebb körű szabadságot, vagyis kevésbé erős és kevésbé szilárd kormányzatot szeretne, mint a franciáké.” Az is igaz, hogy a nemesek ragaszkodnak feudális kiváltságaikhoz. De azért „igazi patrióta szellem” hatja őket át és „könnyen belemennének abba, hogy trónjukra idegen fejedelmet kapjanak”. E harcias országot használhatóvá lehetne szervezni. Legjobb volna, ha egy francia sereg az Adria vagy a nyugati határ felől még Ausztria teljes leverése előtt megszerzné. „Az országot bejárva megszilárdult meggyőződésem, hogy ha egy francia sereg ide benyomulna, és ha egy böles jellemű és nagyhírű tábornok elébük tenné egy olyan független monarchia reményét, amelyben az alkotmány bizonyos formái megmaradnának és a nemességnek is kiváltságai inkább mint jogai, akkor a magyarok tömegesen sorakoznának zászlói alá.”

Lacuée, tudjuk, elveszén az 1805-i háborúban, nem érte meg reményei bukását.

Egy Coëffier nevű ügynök, akit Talleyrand valamivel korábban, 1805 tavaszán indított el Magyarországra, kevesebb őszinteséggel és több cinizmussal próbálta a „régí viszályok” felélesztésének módjait az új helyzetben fölfedezni.

„Bizonyos — írta 1805. május 20-án Bécsből, előzetes jelentésében,³⁷ hogy a magyar nemzet gyűlölete és megvetése a németek iránt ma ugyanaz, mint egykor volt, e népet azonban ma mégis sokkal kevésbé látom alkalmasnak arra, hogy, mint XIV. Lajos idején, urait nyugtalanítsa, és főleg hogy hadakozzék ellenük.”

Mind a kelet-európai szomszédság, mind pedig a nagyurak meg a köznemesség (simple noblesse) helyzete megváltozott. Amiből szerinte az következik, „hogy pillanatnyilag nem annyira megmozdulások szítására kellene törekedni Magyarországon, bár ha utóbb lehetőség nyílna rá, erről sem szükséges lemondani, mint inkább arra, hogy gyanút és félelmet keltsünk” az uralkodóban a magyar vezetők iránt és hogy egyúttal „növeljük az elégedetlenség keserűségét”. E politikai propaganda „elég hatékony módja” volna, szerinte, ha még az év végi országgyűlés előtt külföldön kinyomtatnának és a lipcsei vásáron át Magyarországon forgalomba hoznának „egy valamiféle magyar történetet” önállóan, vagy talán még inkább egy engedéllyel már megjelent, más munkával együtt. E történeti vázlat „igyekezzék röviden, de lelkesen bemutatni e nemzet vitézségét, ősi szolgálatait az egész kereszténység ügyének, dicsőségét, nagy tetteit a nemzeti uralkodók alatt, lealacsonyodását, balsorsát, nyomorúságát azóta, hogy idegen királyok alá került, sok felkelését és hosszú harcát végül, hogy ezt az ígát lerázza. Egy ilyen ábrázolás, kellő eréllyel, kiválthatná az óhajtott hatást, azt, hogy növelje az udvar bizalmatlanságát és felkeltse a nemzet nyugtalanságát, gőgjét és erejét.” Különösen, ha gondosan utalnának arra is, hogy „a szívek mélyén még mindig ugyanezen érzelmek élnek és csak alkalmas pillanatra várnak, hogy kitörjenek”.

A terv mint a nemesi feudális nacionalizmus történetiszemléletének karikatúrája sem érdektelen. De nem lett belőle semmi. La Rochefoucauld bécsi francia nagykövet rövidesen azt jelentette Talleyrandnak, hogy ügynö-

³⁷ AÉ CP, Autriche, Supplément, vol. 27, pp. 43–48/y.

két, aki vigyázatlan magatartást tanúsított és dicsekedett missziójával, az osztrák kormány megkeresésére, mint nem kívánatos személyt, kénytelen volt távozásra felszólítani. „Azt hiszem – tette hozzá nem minden él nélkül –, hogy Excellenciádat megtévesztették azok, akik ezt az ügynököt ajánlották, mert ez igen kevésbé tűnt előttem alkalmasnak arra, hogy titokban tartsa azt, amit sejtetni sem szabad.”³⁸

Napóleon azonban újabb információkat kívánt Magyarországról. Talleyrandnak így más megoldást kellett találnia. Az eredményről már csak utóbb, 1805 novemberében, a hadjárat közepén számolhatott be. „Miótán Coëffiernek lehetetlen volt Magyarországra jutnia – írta a császárnak –, kénytelen voltam erről az országról Fleury révén felvilágosításokat szerezni, aki Bukarestből visszajövet utasításomra megállt és egy hónapot töltött Magyarországon. Felséged számíthat a mellékelten tisztelettel átnyújtott emlékiratban foglalt információk megbízhatóságára.”³⁹

Feltehetően arról az *Aspect politique de la Hongrie et de la Transylvanie* c. iratról⁴⁰ van itt szó, amelynek névtelen szerzője 1805 szeptemberében jól körülnézett Erdélyben, sőt annak kormányzójával, gr. Bánffy Györggyel is személyesen találkozott.

Fleury több érdekes benyomást jegyzett fel. A „két ország belső összetételét” azzal jellemezte, hogy „többé kevésbé kiváltságos, többé-kevésbé elnyomott nemzetek sajátos együtteséről van itt szó”. A magyarok „gyűlölik az osztrákokat, akikkel nem fér össze jellemük, és megvetik az osztrák ház kormányzatát”. Bécs felé inkább csak a nagyurak orientálódnak. „Az osztrák ház megszokta, hogy egész Magyarországot azon emberek kis csoportjában lássa, akiket sikerült magához csábítania. Mindig azt a nemzetet képzei maga elé, amely kész az ő ügyéért fegyvert ragadni, mint tette volt Mária Teréziáért, és úgy látszik nem veszi észre, hogy a magyarok e lendülete inkább egy átgondolatlan nagylelkűségből származik, semmint egy átértzett és tudatos ragaszkodásból az osztrák kormányzat iránt.” A magyar katona szereti a háborút, „sokra becsüli a vitézséget a francia népben, és felháborodva veti el magától az osztrák fegyverek szégyenét”. Egy öreg huszárezredes, régi sebek nyomát viselve, így mutatta be fiát: „míost kapitány . . . az én régi ezredemben, de rövidesen hadifogoly lesz Franciaországban”. Még el sem kezdődtek az ellenségeskedések, midőn máris az osztrákok vereségéről meséltek híreket. Kikaptak Itáliában, mondták úgy, mintha ellenséges nemzetről esnék szó. A „legfelvilágosultabb emberek” a protestánsok közt vannak. Ezek Hollandiában, Svájcban tanulnak és „miután az ottani iskolákban elsajátították a liberális ismeretek iránti ízlést, vissza kell térniök az osztrák ház uralma alá, ahol, mint ők maguk mondják, úgy élnek, mint a sírban”. Fleury szerint azonban a gazdagabb papok kivételével a katolikus klérus is „osztja a magyarok általános hangulatát Franciaországot illetően”.

A magyarok tehát nem elégedettek. De „nemcsak az elégedetlenség mozgatja őket, hanem a változás szüksége, igénye gyötri és ragadja őket

³⁸ 28 Messidor, an 13. AÉ, CP, Autriche, vol. 27, p. 49.

³⁹ Bécs 1805. nov. 28. *Pierre Bertrand*: Lettres inédites de Talleyrand à Napoléon, 1800–1809. Paris. 1889e. 200. l.

⁴⁰ AÉ, CP, Autriche, vol. 377, pp. 439–442. Egy 1806-i anyagba sorolt, de valószínűleg 1805-ből való, névtelen német beszámoló, egy bajor tollából, aki Münchenből Bécsen, Pesten át utazott Kassára, és onnan szeptember közepén ment vissza, beszél a hadi készülődésről, a pénzügyi bajokról és a deprimált hangulatról, hogy „teljes felbomlás” jöhet, amelyet a magyarok sem „nagyon” elleneznének. AÉ, CP, Autriche, Supplément, vol. 28, p. 26.

magával. A francia császár hírneve lánggra lobbantotta képzeletüket. A némi tanultsággal rendelkező emberek társalgásának megszokott témája ő.”

Egy református lelkész így nyilatkozott Fleury előtt Napóleonnól: „Ő nemcsak Franciaországé . . . , hanem egész Európáé, a miénk éppúgy, mint az önöké”. Néhány erdélyi szerzetes pedig egy latin feliratot adott át neki, amely Napoleon császárrá koronázása alkalmával készült Magyarországon: *Rara sorte, spreta morte, magna arte, fausto Marte, factus Caesar Bonaparte.*

Napóleont, az olyan személyi akció jelképeként, amely elmaradt viszonyok és tehetetlen emberek közt is tudna sikert elérni, emlegették, tudjuk, olyan nemesek is, akik egyébként nem akartak sem Ausztriával, sem a feudális renddel szakítani.⁴¹ Itt azonban másról és többről is szó van. A nyugaton tanult értelmiségiek, a protestáns lelkészek, a szegény alsó klérus, a „némi tanultsággal rendelkező emberek” között, akiket nemcsak az elégedetlenség ösztökélt, mint a feudális nemeseket, hanem „a változás igénye is” és akik a francia utazót a magyar parasztok terheinek növekedésére is figyelmeztették, Fleury nyilvánvalóan a magyar politika láthatatlan és szervezetlen „harmadik” vonalának néhány olyan képviselőjével is találkozott, aki Napoleonban mint egy új európai társadalmi és politikai rend megtestesítőjében reménykedett. Fleury azonban aligha tudta ezt a szerényebb variánst a második, sokkal szembetűnőbb, hangosabb variánstól, a feudális nacionalista elégedetlenségtől világosan megkülönböztetni. S még valószínűbbnek tartható, hogy Napoleon szemében e sok részlet, Lacuée vagy Fleury jelentéseiben egyaránt, már mind *egyazon* magyar nemzeti ellenzék szimptomájának tűnhetett.

Nem csoda, ha a császár, leveleinek tanúsága szerint, nem hitt az osztrák újságoknak, midőn azt emlegették, hogy 80 000 magyar „ajánlotta fel a bécsi udvarnak Franciaország ellen fegyverét”. Nem meglepő, ha Napoleon arról ír, hogy „a magyarok panaszkodnak illiberális kormányukra, amely semmit nem tesz iparuk érdekében, szüntelen féltékeny kiváltságaikra és nyugtalanodik nemzeti szellemük miatt”. Vagy ha hozzáteszi: „Magyarországon, mint Ausztriában, meg vannak győződve arról, hogy Napoleon császár békét akart, hogy ő minden nemzetnek és minden nagy eszmének barátja”, és ha végül Fouchénak a propaganda fokozására ad utasítást: „Lapjainkat mindenütt olvassák, különösen Magyarországon. Irasson cikkeket, amelyek megértetik velük, hogy angol intrikák áldozatai és hogy a németek császára népei véret aranyért adja el.” E motívum felbukkan utóbb az 1809-i proklamációban is.⁴²

Napoleon seregei 1805-ben, a harmadik koalíciós háború során érték el először a magyar határt. 1809 előjátéka vagy főpróbája volt ez. Ugyanazon tendenciák kerültek szembe egymással, csak kezdetibb stádiumban és végső döntések nélkül. A magyar nemesség nem felelt meg a francia elképzeléseknek, amelyek valóra váltását azonban Napoleon sem erőltette.

A magyar országgyűlés, látható kedvetlenséggel, 1805. október 17-én, aznap ült össze, midőn Mack az osztrák fősereggel Ulmnál kapitulált a franciák

⁴¹ Cserey Farkas 1807. okt. 3-án elkeseredve írta Kazinczynak, hogy Erdélyt milyen „rettenes vadság” és „kietlen, vad állapot” jellemzi, szerinte a rossz kormány miatt. „Eggy Napoleoni lélek tehetné Hazámot azzá, a minék azt lenni ohajtanám”, — tette hozzá, bár egyébként a feudális rend híve volt. *Váczy János: Kazinczy Ferenc levelezése (= KL) VI. Bpest. 1894, 175. l.*

⁴² *Correspondance de Napoléon. XI. 99, 186, 348. l.*

előtt. A vereség hírére a nemesek félretették sérelmeiket és kijelentették, hogy készek a legnagyobb erőfeszítésre is. Sietve megszavazták az insurrectiót, bár az tulajdonképpen már elkészült, és mindazt, amit a Habsburg-monarchia megmentésére fel tudtak ajánlani.⁴³ Berzsenyi Dániel, a költő, külön verset írt az ulmi ütközetről, vitézi tettekre biztatva honfitársait Napóleon ellen. Az osztrák reguláris sereg magyar tisztjei, egységei pedig versengve tüntették ki magukat, mind az Ulm körüli harcokban, ahol, Marbot marsall szerint, a magyar huszárok vonakodtak, a németekhez hasonlóan, fegyverüket letenni,⁴⁴ mind október 30-án Caldieronál, ahol Károly főherceg főleg magyar ezredeknek köszönhette átmeneti sikerét Massénával szemben.

November 12-én Napóleon bevonult Bécsbe. Az udvar Csehországba menekült. Magyarországon, amelynek kapcsolata a monarchia központi hatóságaival gyakorlatilag megszakadt, József nádor közhírré tette, hogy teljhatalommal fog kormányozni. A nyugati megyékben felfüggesztette az insurrectió összehívását. A határon pedig már előzőleg egy félig katonai kordont állított fel, parancsnokainak meghagyva: az esetleg közeledő franciákkal tudassák, hogy feladatuk csak az osztrák sereg szökevényeinek távoltartása, és vonuljanak vissza. E passzívítási politika, az udvar előzetes hozzájárulásával és az ellenzéki vezetők támogatásával, azt a célt szolgálta, hogy Magyarországot, mint a monarchia sereg-ellátásának bázisát, minden provokációt kerülve, lehetőleg megóvják a francia inváziótól.⁴⁵ Távolabbról azonban gyanakvókban és reménykedőkben egyaránt kelthette azt a látszatot, mintha Magyarországon külön, önálló utakat keresne. Különösen egy híressé vált incidens miatt.

Midőn ugyanis a francia előőr s Pozsony városához ért, a kordon északi szektorának parancsnoka, gr. Pálffy Lipót tábornok november 15-én érkezettnek látta a pillanatot arra, hogy a nádor nevében és utasítása értelmében tájékoztassa Vialanne tábornokot, Davoust lovasságának parancsnokát, a kordon céljáról és visszavonulási parancsáról. Franciául írt levelébe azonban, utasításán túlmenően, azt is belevette, hogy „egyáltalán nincs szó semmiféle ellenségeskedésről”, és hogy „e nyilatkozat következtében alulírottak több igen érdekes témáról (plusieurs objets très intéressants) volna tárgyalni valója a francia csapatok tábornokával vagy parancsnokával, és kéri őt, jelöljön meg egy találkozót becsületszóra”.⁴⁶ Pálffy itt nyilvánvalóan messze túllépte hatáskörét, de nincs okunk feltenni, hogy szándékosan, a magyar politika „második” függetlenségi vonalát képviselve. Híre ment ugyan, hogy e lépésre a Pozsony megyei *permanens deputatio* egy ellenzéki szellemű tagja vette rá,⁴⁷ valószínű azonban, hogy Pálffy ez esetben sem mérte fel világosan, mit cselekszik, és

⁴³ *Gyalóky Jenő*: A magyar nemes insurrectio 1805-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1925, 254–310. I. *Domanovszky Sándor*: József nádor élete. I/1. köt. Bpest. 1944. 398–424. I.

⁴⁴ *Mémoires du général Marbot*. I. Paris. 1892, 224–230. I.

⁴⁵ A nádor szerepére és az egykorú politikai és katonai viszonyokra: *Domanovszky Sándor*: József nádor teljhatalmú kormányzása 1805-ben. Budapesti Szemle, 1930, 217. köt. 64–93, 208–238. I., *uő.*: József nádor élete. I/1. Bpest. 1944, 420–435. I. és hozzá *uő.*: JN iratai. II. köt. Bpest. 1929.

⁴⁶ JN iratai, II. köt. 192–193. I. A nádor előző, nov. 7-i utasítása Pálffyhoz: *uo.* II. köt. 178–179. I. *Horváth Mihály*: Magyarország történelme, VIII. Pest. 1873², 283. I. tévesen állítja, hogy a nádor maga írt már ebben „közömbösségről”, vagyis semlegességről. *Domanovszky* kutatásai tisztázták a Pálffy-ügyet, amelyről *Wertheimer*: i. m. I. köt. 409. I. még azt írta, hogy „sűrű homály fedi”.

⁴⁷ Erről egykorú levelet idéz *Wertheimer*: i. m. I. köt. 410. I.

még valószínűbb, hogy csak ügyetlenül fogalmazott, illetve, hogy a találkozói kérésével (mint utóbb, hadbírótság előtti védekezésében előadta)⁴⁸ csak a hadi készletek elszállítására akart időt nyerni. Nem meglepő azonban, hogy a francia vezetők, főleg a magyarokról előzőleg kapott jelentések hatása alatt, a levélből többet olvastak ki, mint amennyi benne volt, és e vélt kezdeményezést mint a magyar szeparatista törekvések jelét igyekeztek biztatni és minél messzebbmenően kihasználni. A választ, Napóleon utasítására, Davoust marsall írta meg:⁴⁹

„Ófelsége megbízott, hogy a főherceg nádor ő császári fenségének tudomására hozzam, miszerint a császár kész a magyar nemzetet semlegesnek tekinteni és seregének megtiltani Magyarország határainak átlépését, ha a főherceg nádor és a magyar nemzet a maguk részéről csapataikat visszavonják, nem hívnak össze semmiféle insurrectiót, továbbra is ellátják Bécset élelemmel és végül hajlandók a magyar nemzet és a főherceg nádor, valamint Ófelsége a franciák császára közt olyan egyezményt (convention) kötni, amely a két ország közti harmónia fenntartására irányul.”

Semlegesség? Nemzetközi egyezmény Franciaország és Magyarország között? A tábornok, akinek balfogása ily kitűnő alkalmat adott Napóleonnak arra, hogy a Habsburg-monarchia egyik országa előtt külön szuverénitása nemzetközi elismertetésének reményét csillogtassa meg, láthatólag még teljes naivitással felelte, hogy a „hízelgő levelet” továbbította a nádornak.⁵⁰ Aligha sejtette, hogy milyen kínos és kellemetlen helyzetbe hozta a főherceget, aki még hozzá éppen akkor kapott komoly figyelmeztetést az uralkodótól: vigyázzon, mert Napóleon Magyarország leszerelésére törekszik, esetleg proklamációkat is fog terjeszteni, és gr. Gyulay Ignácnak (egy másik magyar származású tábornoknak), aki a béketárgyalások ügyében járt nála, kijelentette, hogy a magyar nemzet iránti tiszteletből nem óhajt Magyarország területére benyomulni, ha ott viszont felhagynak az insurrectióval.⁵¹ A nádor persze azonnal felfüggesztette Pálffy parancsnoki tisztjétől, szemére vetette, hogy hatáskörét túllépve kompromittálta őt, és egyben utasította, hogy azonnal, írásban közölje Davousttal: nem volt felhatalmazva tárgyalást javasolni, a felvetett kérdésekre pedig csak az uralkodónak áll jogában válaszolni.⁵² Pálffy engedelmessékedett.

A franciákat megdöbbenetette „ez az ellentmondás vagy rosszhiszeműség, és végül e hangulatváltozás”, amelyet, Davoust szerint, Károly főherceg vagy maga az uralkodó közbelépése idézett elő.⁵³ Elhatározták, hogy most már

⁴⁸ JN iratai, II. köt. 198—199. l.

⁴⁹ Uo. 193. l. Vö. Campagne de la Grande Armée et de l'armée d'Italie en l'an XIV. Paris. 1806, 262—267. l. Correspondance de Napoléon, XI. köt. 419. l. A francia marsall nevét Davoust formában emlegeti a francia szakirodalom. Mi itt, Domanovszkyhoz hasonlóan, azért használjuk mégis a régies Davoust nevet, mert a marsall ekkor, itt idézett irataiban, még így írta alá saját nevét.

⁵⁰ Pálffy első válaszát továbbítva Davoust 1805. nov. 17-én azt írta Napóleonnak, hogy „Pozsony népe ellene szegült minden fegyverfogásnak; úgy látszik, ez a hangulat Magyarországon általános”. *Mazade*: i. m. I. köt. 183—184. l.

⁵¹ JN iratai, II. köt. 200. l.

⁵² Uo. 194—195. l.

⁵³ *Mazade*: i. m. I. köt. 184. l.

bevonulnak Magyarországra, megszállják Pozsonyt, a levélváltást pedig közzéteszik, Davoust 1805. november 26-án Bécsből „a magyar néphez” intézett kiáltványával együtt, amely először is magyarázatot fűzött a levelekhez, megjegyezve, hogy „a magyaroknak a társadalom minden osztályából, el kell ismernie Napóleon császár nagylelkűségét”, amelyet azonban megakadályoztak Anglia és Oroszország intrikái; azután bejelentette, hogy ezek után Napóleon már „kénytelen csapataival bevonulni Magyarországra”, ahol nem tűr el semmi „lázadást” a francia hadsereg ellen.

„Magyarok! — végzi a kiáltvány „Maradjatok békességben és függetlenségtek, alkotmányotokat és kiváltságaitokat tiszteletben fogjuk tartani. Tartózkodjatok minden csapatállítástól, insurrectiótól és mindennemű ellenségeskedéstől és részünkről csak jóakaratot fogtok tapasztalni és olyan megbeesülést, amelyet már annyiszor tanúsítottunk nemzetetek iránt.”⁵⁴

Lépések történtek annak érdekében is, hogy e kiáltványt, a levelekkel együtt, magyarul, a szélesebb közvélemény előtt is ismertté tegyék. Davoust említi, hogy Maret államtitkár „volt szíves magára vállalni a szöveg lefordítását és magyar nyelven való kinyomatását, hogy terjeszteni és olvasni lehessen az országban”.⁵⁵ A szövegről valóban maradt magyar változatunk.⁵⁶ Tudomást azonban kevesen szereztek róla, bár válaszul a nádor is szükségesnek látta az ügy iratait, saját eredeti utasításaival együtt, szintén közzétenni.⁵⁷ Tudjuk, hogy az ifjú Horvát István, az eljövendő történész, ekkor pesti joghallgató, a költő Virág Benedektől hallotta: Davoust „híradást nyomtatott azon szándékkal, hogy Buonapartenak Magyar Hazánkhoz viseltető tiszteletét dicső Nemzetünknek ki jelentse. Fölségesek benne a ki fejezések!”⁵⁸ Utóbb kapott is egy példányt Szüts Istvántól, az egyetem filozófia tanárától.⁵⁹ A kisnemes Horvát, bizalmas barátaival, lelkesen tárgyalta, nyilvánvalóan a magyar politika második, függetlenségi változatának szellemében, Napóleon bámulójaként, az ország helyzetét és reményeit, de gondolatait még titkos naplójában sem merte bővebben kifejteni: „Többet írni e tárgyról most még nem igen lehet.”

⁵⁴ JN iratai. II. köt. 224—225. l.

⁵⁵ *Mazade*: i. m. I. köt. 189. l. JN iratai, II. köt. 196. l.

⁵⁶ Szövegét (OSzK kéziratára, Fol. Hung. 663) közli *Horánszky L.*: i. m. (1907), 180—181. l. A fordítást Márton Józsefnek tulajdonítja, Kazinczy egy-két későbbi levelének azon utólagos állítása nyomán, hogy Márton, akit a munkára a franciák kényszerítettek, azonnal értesítette az úgyról az udvart, ezzel segített a terjesztést megakadályozni, és ezen érdeméért kapta volna állását a bécsi egyetemen. KL VII. 475, XII. 255. A Davoust-kiáltvány és a közzétett levélváltás szövege megtalálható *Gyurikovits György*: *Analecta historica e. gyűjteményében* is: OSzK kéziratára. Fol. Lat. 3809, I. ff. 202—205.

⁵⁷ JN iratai II. köt. 1929, 196. l.

⁵⁸ Mindennapi. Horvát István pest-budai naplója, 1805—1809. Bpest. 1967, 233. l.

⁵⁹ *Dümmerth Dezső*: Horvát István ifjúsága. Egyetemi élet Pesten a napóleoni időkben. Bpest. 1962, kny. Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve, I. köt. 194. l. A Davoust-féle proklamációról hasonlóan írt Ferenczy János (Horvát barátja), jegyzőkönyvében (OSzK kéziratára, Quart. Hung. 463), vö.: *Wertheimer*: i. m. I. köt. 416—417. l. A háborús események egykorú „legális” visszhangjára a cenzúrázott, pesti német sajtóban: *Busa Margit*: *A Vereingte Ofner und Pester Zeitung* röplapsorozat-melléklete Napóleon 1805. évi háborújáról. Magyar Könyvszemle, 1960. 37—39. l.

Utóbb sem igen lehetett, mert e közzjáték hamar lezárult. Davoust ugyan egyideig Pozsonyban volt, ahol, egykorú helyi hírek szerint, tisztjeivel együtt igen udvarias magatartást tanúsított, „talán ép politikai okokból”, katonáit figyelmeztette, hogy nem ellenségként vannak itt, az insurrectió felől kicsinyléssel érdeklődött, a magyar nemzetet viszont magasztalta, azzal, hogy nagyobb szerepet is vihetne Európában, ha módosulna helyzete. Hozzátette, hogy ők tudnának is egy oly férfiút, aki ezt véghez tudná vinni és akit nagyra tartanak: a nádort.⁶⁰ Utóbb azért fenyegetőleg azt is hozzátette, hogy ha levelére a nádortól nem kap kielégítő választ, akkor Budáig nyomul tovább és ellenségként bánik az országgal.⁶¹ A nádor ijedten már útnak is indította szárnysegédjét, hogy fegyverszünetet kérjen tőle, midőn Gudin tábornok nov. 30-án lekötölező udvariassággal megírta Pozsony megye deputatiójának, hogy bármily szívesen maradna is tovább „egy oly becsülendő nemzet körében, mint az önké”, Napóleon parancsára kiüríti Magyarország területét.⁶²

Egy magyar szerző szerint „a gyorsan bekövetkező események megakadályozták azt, hogy a magyar nemzet ezúttal meghallja Napóleon csábító szavát”.⁶³ De a nemesség, amely nemzetnek önmagát tartotta, nem is mutatott semmi hajlandóságot arra, hogy Napóleonra hallgasson bármiben. Pedig akkoriban az országban pillanatnyilag *nem* volt olyan osztrák katonai erő, amely egy esetleges magyar elszakadási mozgalmat leverhetett volna. A tartálékokat előzőleg úgy kivonták, hogy a városok kénytelenek voltak polgárőrséget felállítani. De akkor mi akadályozta meg, a másik oldalon, a franciákat abban, hogy kézbe vegyék és elszakítsák Magyarországot, ha szándékuk valóban az volt? Driault szerint „Napóleon arra gondolt, hogy nemzeti felkelést szít Magyarországon”, de „nem volt elég ideje arra, hogy a végrehajtáshoz fogjon”.⁶⁴ De miért nem? Ki sürgette őt, a győztes császárt, a leverte ellenség fővárosában? S a pozsonyi békében, ha súlyos feltételek között is, miért tartotta fenn a Habsburg monarchiát lényegében sértetlenül?

A döntést, az időtől, a magyaroktól és más, mellékes tényezőktől függetlenül, nyilvánvalóan a nemzetközi helyzet befolyásolta így. Pontosabban az, hogy ennek értelmezésében, legalábbis egyelőre, a francia politika azon variánsa kerekedett felül, amelyet Talleyrand képviselt és amely Ausztriát Oroszországgal szemben gátként akarta fenntartani.

Talleyrand 1805. október 17-én, majdnem az ulmi kapitulációval egyidőben, strassburgi tervében, arra tett Napóleonnak javaslatot, hogy „Ausztria érdekeit le kellene választani Anglia érdekeiről és ellentétbe hozni Oroszországgéival”. Először is arra van szükség, „hogy Ausztria ne legyen többé közvetlen érintkezésben Franciaországgal és az általa alapított államokkal”, viszont kárpótlást kellene kapnia keleten, azon célból is, hogy bástya lehessen immár nem Törökország, hanem Oroszország ellenében. Ehhez az kell, hogy „a velencei tartományok, Tirol, sváb birtokai és a szomszédos államokra irányuló

⁶⁰ Wertheimer: i. m. I. köt. 421. l. Domanovszky: József nádor élete. I/1. köt. Bpest. 1944, 443–444. l. JN iratai, II. köt. 356. l.

⁶¹ Wertheimer: i. m. I. köt. 419. l.

⁶² AÉ, CP, Autriche, Supplément, vol. 27. p. 250.

⁶³ Horánszky Lajos: Bacsfányi János. Bpest. 1907, 181. l.

⁶⁴ E. Driault: i. m. II. köt. 278. l. Magyar szerzők is feltételezik, hogy Napóleon már 1805-ben ezt tervezte és már akkor Esterházy Miklóst akarta a magyar trónra ültetni: Horánszky L.: i. m. (1912) 173. l. R. Kiss István: Az utolsó nemesi felkelés. I. Bpest. 1909, 83. l.

igényei helyett odaadják neki Havasalföldet, Moldvát, Besszarábiát és Bulgária legészakibb részét". Ausztria figyelme így keletre fordulna és riválisával, Oroszországgal szemben „természetes szövetségre lelné Franciaországban”.⁶⁵

1805. december 5-én, pár nappal Austerlitz után, a döntés pillanatában, Talleyrand, Ausztriában, újra e strassburgi tervet ajánlotta Napóleon figyelmébe:

„Bátor vagyok e tervet, ma még inkább mint bármikor, a legjobbnak és legüdvösebbnek tekinteni. Felséged győzelmei azt most könnyűvé teszik.”

„Felséged most összetörheti vagy felemelheti az osztrák monarchiát. De ha ez egyszer összetört, Felségednek magának sem áll többé majd hatalmában szétszórt töredékeit egybegyűjteni és egy egésszé újra összefogni. Már pedig ennek az egésznek létrehozása van.”

A monarchia, „az egymástól szinte kivétel nélkül különböző államok e rosszul rendezett együttese”, szükségképpen gyenge Franciaországhoz képest. Kelet felé azonban elég erős ahhoz, hogy védőbástya legyen.

„Ma, megvert és megalázott állapotában, szüksége van arra, hogy legyőzője nagylelkűen kezét nyújtsa neki, és vele szövetségre lépve visszaadja bizalmát önmagában.”

„Ha az osztrák monarchia, nyugat felé túlságosan meggyengülve, nem volna többé képes arra, hogy jogara alatt tartsa azon államokat, amelyeket még megtartott magának, a magyarok, akik a függetlenség és szabadság jelszavának köszönik zajongásukat (turbulence) és nyugtalanságukat (inquiétude), cserben hagyhatják ezt a szüntelen vereségek által megalázott zászlót, és ahhoz túl gyengék lévén, hogy független államot alkossanak, az oroszok karjába vethetik magukat, akikhez szokások dolgában úgyis annyira hasonlóak. Gyanún felül álló forrásokból azt az információt kaptam, hogy ilyenféle tervek Magyarországon számos támogatóra lennének. Márpedig az oroszok, ha Magyarország urai, mindenhatók lennének Európával szemben.”⁶⁶

Mintha Lacuéeval együtt nézetei is elestek volna a harcmezőn. Még Lezay is kissé másként képzelte el Magyarország központi szerepét a keletre áttolódó monarchiában. A magyar feudális ellenzék, rendetlen zajongásával, amelyet ő függetlenségnek hisz, míg igazi függetlenségre képtelen, Talleyrand szemében már legfeljebb csak az eszközök egyikének jó arra, hogy Ausztriát, Franciaország jövődi szövetségeseit, egy Franciaországnak kedvezőbb átszervezésre lehessen rászorítani.

III. A lengyel példa: polarizálódás, 1806—1809

A pozsonyi béke után Franciaország figyelme Ausztria és a magyarok helyett mindinkább Poroszország és a lengyelek felé fordult. Igaz, Bécs nem szűnt meg félni és szorongva hitte el saját rémhíreit.

1806. augusztus 22-én gr. Stadion külügyminiszter és Sumeraw rendőrmiszter túlzásokkal telt jelentést tett az uralkodóhoz a francia emisszáriusok

⁶⁵ *Bertrand*: i. m. 156—165. l. *Vö. P. H. Olden*: Napoleon und Talleyrand, die französische Politik während des Feldzugs von 1805. Tübingen. 1927. A pozsonyi békére: *Rudolfine Oer*: Der Friede von Pressburg. Ein Beitrag zur Diplomatiesgeschichte des napoleonischen Zeitalters. Münster. 1965.

⁶⁶ *Bertrand*: i. m. 209—212. l.

felforgató tevékenységéről Magyarországon. Észertint a komplott szálai François Andréossy tábornok kezében futottak volna össze, aki előbb Napóleon megbízottja volt Ausztriában, majd 1806 novemberétől, La Rochefoucauld helyett, bécsi francia nagykövet, és aki Magyarországon is gyakran megfordult.

A valóságban, ha Andréossynak egy magyar grófnővel folytatott szerelmi viszonyát leszámítjuk, egyszerűen a Poroszország elleni támadás előkészületeiről volt itt szó, francia szolgálatban álló lengyelek küldetéseiről és arról, hogy Napóleon tudni akarta: Bécs nem készül-e a magyarokat és a lengyeleket Poroszország támogatása céljából felfegyverezni.⁶⁷ A bécsi francia jelentések alig említik érdemben Magyarországot.⁶⁸ 1806 novemberétől kezdve pedig Ausztria kérdése elsősorban a porosz háború és a lengyel tervek szempontjából kerül megítélés alá. Maurice Montgaillard, további havi jelentéseiben Európa politikai helyzetéről, igen határozottan állástfoglalva a lengyel királyság helyreállítása mellett, e gondolat logikus folytatásaként veti fel, hogy nem volna-e ezután majd célszerű „az osztrák monarchiát is meggyengíteni és több külön szuverén államra felosztani”, mert másként néhány békés év alatt ismét megerősödve Franciaországra veszélyessé válhatik.⁶⁹

Az 1807. április 5-re Budára összehívott magyar országgyűlés, amelyről Andréossy előre jelezte, hogy „viharos” lesz,⁷⁰ ugyancsak abból a szempontból érdekelte a francia vezetőket, hogy miben befolyásolja majd Ausztria hadi potenciálját és magatartását az északi háború alatt. Megpróbálták megfigyelőt is küldeni: azon a címen, hogy diplomáciai sürgönyöket visz magával, Léon Dupleix útközben Temesvár felé, majd visszatérőben is töltött némi időt Budán, a hatóságok azonban, mint Bécsből 1807. május 21-én Napóleonnak jelentette, nem hagyták hosszabban ott időzni.⁷¹ Dupleix is, Andréossy is az ellenzék megerősödésére hívták fel a figyelmet. A bécsi udvar és a magyar nemesség közös frontján ugyanis a vereséget követő pénzügyi válság átmenetileg repedést, ha nem is szakítást idézett elő.

Andréossy május 8-i jelentése szerint a bécsi kabinet Magyarországgal szeretné viseltetni „a tervezett háború terhének legnagyobb részét”, Károly főherceg pedig magántársaságban élesen kifakadt részint a kormány ügyetlensége, de főleg a magyarok ellen, akik „Ausztria született ellenségei és a végtelékig féltékenyek jogaikra és kiváltságaikra”.⁷²

Andréossy május 16-i két jelentése közül pedig az első azt adta hírül, hogy Bécs már a diéta feloszlatását tervezi:

„Az udvar ügyetlensége és perfid nézetei most saját maga ellen ütnek ki, és hosszú időre, talán mindenkorra elidegenítik a Magyar Nemzetet, amelynél felkelés-jellegű mozgalmak jelentkeztek, s ha ezeket el is nyomták erőszakkal, csirájuk előbb-utóbb újra megnő.”⁷³

⁶⁷ *Domanovszky Sándor*: Francia emisszáriusok Magyarországon 1806-ban. A Bécsi Magyar Történelmi Intézet Évkönyve. II. Bpest. 1932. 220–258. I. J. N. iratai. II. köt. 618–621. I. Vö.: *A. D. Tolédano*: Napoléon et la Hongrie. Nouvelle Revue de Hongrie, 1938, 40–41. I.

⁶⁸ AÉ, CP, Autriche, vol. 378, 379.

⁶⁹ AÉ, MD France, vol. 662, f. 22.

⁷⁰ AÉ, CP, Autriche, vol. 380, p. 85. Andréossy további jelentései az 1807-i országgyűlésről: pp. 124, 130, 132, 143, 150, 160. I.

⁷¹ AN, AF IV. 1676. *Kecskeméti K.*: i. m. 149–153. I.

⁷² AÉ, CP, Autriche, vol. 380, p. 167.

⁷³ Uo. 171. I.

Az ismét éledező reményekre válaszul ezúttal tudjuk Talleyrand (és vele Napóleon) véleményét a magyar ellenzék funkciójáról:

„Öfelsége látta az ön május 16-i két sürgönyét. Azon hírek alapján, amelyeket a magyar országgyűlésről és az országban uralkodó hangulatról közöl, úgy kell hinnünk, hogy Ausztria hajlamosabb lesz saját ügyeivel foglalkozni, semmint másokéval.”⁷⁴

Montgaillard „észrevételei” Európa politikai helyzetéről 1807 augusztusában, a témára visszatérve, azt fejtegették, hogy „az osztrák ház már eddig sem habozott volna a pozsonyi békét megsérteni, ha a magyar országgyűlés elfogadta volna az összes királyi propozíciókat”.⁷⁵ November havi iratában pedig hozzáteszi, hogy a bécsi kabinet, amely katonai erőinek (így a magyar insurrekciónak is) reformjára készülvén „mindig reményt kelt a magyarokban azon engedményeket és szabadságokat illetően, amelyek elnyerését óhajtának”, ezzel eddig is elérte, és ezután is el fogja érni „fő kívánalmait”. Vagyis: Ausztria e módon regenerálódni, megerősödni képes. A konklúzió: „E birodalomnak (a franciának) érdekében áll Magyarországon a politikai ellentéteket gondosan ébren tartani.”⁷⁶

Hanem már az 1808. augusztus 28-ra összehívott, következő országgyűlés megmutatta, hogy ezek az ellentétek a két fél: a bécsi udvar és a magyar nemesség között, amíg egyazon feudalizmus táborán belül maradnak, félretehetők a közös érdekek védelmében, és hogy az osztrák kabinet, ha változtat módszerein, a feudális ellenzékkel Franciaországgal szemben továbbra is újból maga mellé tudja állítani.

Andréossy már a megnyitás előtt, augusztus 10-én jelezte,⁷⁷ hogy „soha még Ausztria nem öltött oly katonai jelleget, mint amilyennel ma rendelkezik, soha az osztrák kormány nem adott ily lökést a nemességnek és polgárai minden osztályának. A magyarok *moriamur*-ja, Mária Terézia alatt, bizonyára nem állított lábra viszonylag annyi fegyverest”. S ha egyideig nem is volt egészen biztos, hogy „Magyarország miként fog megnyilatkozni”, 1808. október 7-én Andréossy már elmondhatja, hogy a nemesi insurrekciót megszavazták, és hogy az utolsó napok eseményei „hitelesen bizonyítják” a rendek, vagyis a magyar nemesek „határtalan bizalmát és hűségés ragaszkodását” az uralkodóhoz.⁷⁸

Magyar szerzők sokat hangsúlyozták, szinte túlzottan is, hogy az 1809-i háború előtt Magyarországon, mint az egész monarchiában, volt egy átfordulás Franciaország ellen.⁷⁹ Igen, de megint: miért?

⁷⁴ Uo. 180. l. Andréossy további jelentései az országgyűlésről: uo., 181, 201, 226, 273, 291. l.

⁷⁵ AÉ, MD, France, vol. 662, p. 167.

⁷⁶ Uo., 208. l.

⁷⁷ AÉ, CP, Autriche, vol. 381, p. 220. Vö. *Driault*: i. m. III. köt. 341–342. l. Nem tudni, volt-e szerepe, éppen az országgyűlés küszöbén, politikai érdeklődésnek is abban, hogy Champagny 1808. aug. 23-án utasította Bécsben Andréossyt, gondoskodjék két Szilézia felől Magyarországra készülő francia bányamérnök, Héron de Villefosse és M. Bonnard fogadtatásáról. AÉ, CP, Autriche, vol. 381, p. 341. Andréossy jelentései az 1808-i országgyűlésről: aug. 31. (363. l.), szept. 9. (390. l.), szept. 13., részletekkel a királyné-koronázásról (394–398. l.), szept. 22. (416. l.).

⁷⁸ AÉ, CP, Autriche, vol. 381, p. 432. További részletek az országgyűlésről: 1808. okt. 8. és 21. (uo. 434, 484. l.).

⁷⁹ *Horánszky L.*: i. m. (1912), 178. l. *R. Kiss István*: i. m. I. köt. 13. l., naiv elképzelése szerint a fordulatot egyszerűen József nádor kedves szavai idézték elő.

Horváth Mihály, aki a magyar köznemesség következő, nemzeti-liberális nemzedékét képviselte, a kormány „szabadelvű fordulatáról” beszél.⁸⁰ De az általa felsorolt rendszabályok közt egy sincs olyan, amely valóban, a szó pontos értelmében, a liberalizmus, vagyis a polgári reform címszava alá volna sorolható. Ezek nyilvánvalóan egy olyan propaganda jelei voltak, amely Magyarországon a feudális nemesség megnyerését, az ellenzék leszerelését, a „jó szellemű” országgyűlés előkészítését szolgálták. Ilyen volt a trónbeszéd, amely hízelgő szavakkal bízta a magyar nemeseket „ősi” alkotmányuk és „nemzeti” sajátságaik megtartására, hozzátéve, hogy „egész Európa szemei rátok, magyarokra vannak függesztve”. Ilyen a hatáskeltő, fényes ünnepélyek rendezése, így a királyné-koronázás alkalmával. Ilyen, a bizalom tüntető jeleként, a nagy politika kérdéseibe való látszólagos beavatása azon nemeseknek, akiket a kabinet abszolutista vezetői máskor éretlen kiskorúként szerettek kezelni. Most, magánérintkezésben is, sűrűn magyarázták nekik, hogy Napóleon szabadságukra tör, „Magyarországon is azt akarná tenni, mire most Spanyolországban törekszik”.⁸¹

A propaganda azonban önmagában magyarázatnak nyilván elégtelen. Későbbi szerzők már nem is annyira a kormány, mint inkább a nemesség saját fordulatáról beszéltek. Szerintük ez, 1808 körül, azért következett volna be, mivel a nemesség, ha korábban szimpatizált is némileg Napóleonnal, Spanyolország esetéből rájött, hogy a császár már nem a szabadság ügyét képviseli, hanem a népek zsarnoka lett. Szívesen idézték Lanfrey szavait arról, hogy Napóleontól örültség volt a magyaroknak szabadságot ígérni akkor, midőn keze még gőzölgött a spanyolok véréből.⁸² E szép argumentummal könnyen lehet olyan benyomást kelteni, mintha a magyar nemesség alapvetően jó okokból fordult volna szembe Napóleonnal. Ez utóbbinak politikáját azonban, éppen ellentmondó jellege következtében, el lehetett ítélni nemcsak a nemzeti-liberális haladás, hanem a feudális kiváltságok védelmének oldaláról is. Eleinte egyébként úgy látszik a magyar nemesek véleménye a spanyol ügyekről nem is volt egészen egyértelmű. Gr. Dessewffy József, a nemesi nacionalizmus és felvilágosodás egyik jellemző képviselője, 1808. június 8-án még inkább egy Ausztria elleni oldalvágással írja, hogy a franciák „egyéb hatalmaskodások mellett is” tiszteletben tartják, „Napóleon pedig különösen védelmezi mindenütt a honnyai nyelveket azon tartományokban, melyek nincsenek egyenesen a francia koronához kapcsolva... Fogadok, hogy a Pireneusokon túl is meghagyja a spanyol nyelvet országos nyelvnek.”⁸³ Kazinczy Ferenc 1808. június 12-én még szintén bevallja, hogy a spanyol események közt nehéz eligazodnia, de már hozzát teszi: amióta azt olvasta (a Habsburgmonarchia cenzurázott sajtójában), hogy a Bourbonoknak mint kellett lemondania, azóta álmatlanok a félelemtől éjszakái. Mert mégis helytelen, „hogy a Bourbonoknak csak azért kell megbukni, mert ők Bourbonok”. Nincs retentőbb, „mint egy egész nemzetnek elsüllyesztése”. Spanyolország „ugyan megmarad a maga integritásában, s nem téptetik úgy széljel, mint Lengyelország”, de mégis „szomorú dolog, midőn az ő akaratja nélkül lép-le a király

⁸⁰ Horváth Mihály: i. m. VIII², 337. sk. 1.

⁸¹ Uo. 349. 1.

⁸² Lanfrey: Histoire de Napoléon, IV.

⁸³ KL VI. 1894, 480. 1.

s más lép fel a thronusra. Ójja meg az Isten ettől még az ezredik maradékomat is!”⁸⁴ Vajon a „nemzet” elsüllyesztése ebben áll? Vajon a Habsburgok, akiknek támogatása ebből következne, mindenkor Kazinczy elődeinek akaratóból léptek a magyar trónra? Az érv így nyilvánvalóan üres és más, fontosabb valóságot takar. Ez utóbbira igyekezett appellálni a spanyol kérdést ügyesen kiaknázó, hivatalos propaganda is.⁸⁵

A bécsi udvar és a magyar nemesség könnyen ellentétbe került, ha a külső veszély éppen elmúlt, mint 1802-ben, majd 1807-ben. De újra összefogott, ha úgy látta, hogy a feudális status quo együttes védelmet kíván, mint 1809-ben, vagy előbb, 1805-ben. Mert a nemesek, láttuk, már akkor, a spanyol ügy előtt sem tartottak Napóleonnal. A „fordulat” tehát 1809-ben *nem* volt annyira új és meglepő. Új a reagálás *mértéke* volt mindenkinél. Mert most, 1805-től eltérően, szinte mindenki úgy látta, hogy döntő válság következik, amelyben végleg eldől a monarchia és a magyar „alkotmány” sorsa egyaránt. A reformerek, okkal vagy anélkül, fokozottan reménykedtek Napoleonban. A feudálisok, okkal vagy anélkül, fokozottan félték Napóleontól. Ezt igyekezett felhasználni és befolyásolni a maga javára Bécs is. Míg a monarchia német tartományaiiban az „osztrák nemzeti eszmét” népszerűsítették,⁸⁶ addig Magyarországon a kabinet a feudális nacionalizmusnak tett engedményeket. Rendszabályainak, propagandájának csak úgy lehetett ilyen hatása, ha egy valóban létező, erősödő tendenciára lett. 1809 elején a nádor a megyéket sorra járva közölte bizalmasan mindenütt, hogy ezúttal, ha megint a franciák győznének, „az ország függetlensége s arisztokratiai alkotmánya alig lenne tovább fentartható”. A nemesség pedig, teszi hozzá e tényt regisztrálva Horváth Mihály, amúgyis úgy tudta, hogy „ahol magát a francia sas megfészkelte, a hűbéri jogok s kiváltságok ott hamar elpusztultak s demokratiai institutióknak adtak

⁸⁴ Uo. 495—496. I. E. *Sayous*: i. m. (1872), 198—202. I. még úgy értelmezte a spanyol példát, hogy a magyar nemesek felháborítónak találták, ha a Bourbon-házat egy „forradalmár” dönti meg. Utóbb azonban irodalmunkban egy ellenkező magyarázat kezdett előtérbe jutni. *Marczali Henrik*: Magyarország története III. Károlytól a bécsi congressusig, 1711—1815. Bpest. 1898 (A Magyar Nemzet Története, szerk. Szilágyi Sándor, VIII), 583. I. szerint „a régi Napoleont, a forradalom fiát tán tárt karokkal fogadják, mint szabadítót; a zsarnokban természetes ellenségekét látták a magyarok”. Adataink azonban korántsem valószínűsítik, hogy a forradalom fiát bármikor tárt karokkal várta volna a magyar nemesség. *Domanovszky Sándor*: József nádor élete. I/2. köt. Bpest. 1944, 245. I. ugyancsak e hagyomány félrevezető hatása alatt írja, hogy a magyar nemesség „akkor már” (1809-ben) „a nemzeti törekvések és önállóság legveszedelmesebb ellenségét” látta Napoleonban. „Akik egykor régebbi kozmopolita elvek alapján reményekkel fordultak feléje, már részben meghaltak, részben, a nemzeti törekvések megerősödésével, elfordultak tőle.” E megállapítás részben figyelmen kívül hagyja a megmaradt „jakobinusok” új reményeit, részben nem ismeri fel világosan a feudális nacionalizmus tartalmát.

⁸⁵ Ennek jegyében látott napvilágot 1809 tavaszán magyarul *Cevallos Pedro* spanyol külügyminiszter, Hiteles előadása a spanyol történeteknek c. könyve, amelyet a nádor megbízásából Verseghy Ferenc fordított le; az előszó szerint Napoleon, az „elvetemült zsarnok”, család igéreteivel elkábítja az embereket, így tett a spanyolokkal is. Verseghy, az egykori jakobinus, ekkor már a nádor környezetének kedves embere, a feudális nacionalizmus elfogadója és 1809-ben a Magyar Hűségéről írt lírai játék szerzője volt. — *Georges Lefebvre*: Napoléon. Paris. 1941 (Peuples et Civilisations XIV), 285. I. külön kiemeli, hogy a magyar nemesség mennyire a Spanyolországgal kapcsolatos bécsi propaganda hatása alá került.

⁸⁶ *André Robert*: L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoléon. Paris. 1933.

helyt”, és így „az udvar ügyét saját ügyének is tekintette”.⁸⁷ Sőt hajlandó volt, úgy látszik, elhinni bécsi forrásból oly alaptalan híreket is, hogy Napóleon, főként az 1808-i országgyűlés után, a magyar nemesekre különösen haragszik.⁸⁸ Mindez együtt hozta létre azt a sajátos, udvarhű lelkesedést, feudális nacionalista színezettel, amely Kisfaludy Sándor *Hazafiúi szózata*iban talált jellemző kifejezésre. Az arisztokraták nem egészen ok nélkül hihették tehát, amit Dodun, a bécsi francia nagykövetség első titkárának 1809. március 10-i jelentése szerint gr. Zichy Károly fogalmazott meg így: „egész Magyarország felkel, tömegben, hogy megsegítse Ausztriát.”⁸⁹

Azt a benyomást, hogy végső döntés áll a küszöbön, a távoli spanyol példánál jobban elősegítette a közelebbi lengyel is. Poroszország megszállása után talán most Ausztriáé, a lengyel restauráció kísérlete után talán most a magyar következik.

„Mindazon tartományokban, amelyeken a csapatok végighaladtak — írta Davoust 1809. március 26-án Bambergből Napóleonnak — azzal a meggyökeresedett véleménnyel találkoztam, hogy a háború azért volt kikerülhetetlen, mivel az osztrák császárt arra akarták kényszeríteni, hogy lemondjon Csehországról és Magyarországról az uralkodóház valamely főhercege javára.”⁹⁰ Magyarországon elterjedt, hogy „Bonaparte Luczián három esztendeje egész familiájával magyarul tanul”.⁹¹ S mit több, Auguste De Gérando, akit igen közeli szálak fűztek a magyar nemességhez s aki annak politikai hagyományait is jól ismerte, 1848-ban a spanyol eset hatása helyett még arra hivatkozott, hogy „Napóleon Lengyelország iránti magatartásának kellett Magyarországot nagy tartózkodásra intenie”.⁹²

1809-ben ugyanis a napóleoni akció másodízben terjedt ki olyan kelet-európai országra, amely társadalmilag feudális rendszerben élt és amely poli-

⁸⁷ *Horváth Mihály*: i. m. VIII² köt., 355–356. l.

⁸⁸ Ezt már Bécsből kapott hírekkel együtt a lta tovább Desselwffy József 1809. márc. 1-én Kazinczynak, az meg 1809. márc. 10-én Cserey Farkasnak. KL VI. 1896. 259, 289. l.

⁸⁹ AÉ, CP, Autriche, vol. 382, p. 117. Dodun előző, márc. 6-i jelentése a magyar arisztokraták háborús áldozatkészségét emeli ki: (uo. p. 103); további jelentések: márc. 18. (p. 140), márc. 27. (p. 183), ápr. 4. (p. 257), máj. 4. (uo. vol. 383, p. 24–27; itt már arról ír, hogy a magyar nagyurak kiűrtették bécsi házaikat és eltávoztak). Érdekesen tükrözi a bécsi udvarban megfigyelhető véleményeket G. v. Dübens bécsi svéd ügyvivő 1809. febr. 15-i jelentése. Eszerint Magyarország még mindig nem tett eleget az előző országgyűlésen tett ígéreteknek. „Il est triste à dire, mais c'est dans la personne du Palatin où git la plus grande opposition. Si l'Empereur ne constitue un terrible exemple dans sa famille, ce dont il a été déjà question il y a trois ans, mais à quoi ce prince répugne trop, il risque de trouver un ennemi dans la Hongrie, au lieu des puissans secours qu'il aurait le droit d'en attendre.” Itt is felbukkan a gondolat, hogy most fog a monarchia létének kérdése eldőlni: „On ne se dissimule pas que la crise va se développer probablement dans fort peu de tems, décidera de l'existence ou de la destruction de la monarchie autrichienne, mais on ne désespère nullement de se tirer avec avantage de cette grande lutte.” Rikszarkivet (Svéd Országos Levéltár, Stockholm), Germanica B: I. Kejsaren.

⁹⁰ *Mazade*: i. m. II. köt. 1885, 441. l.

⁹¹ Desselwffy József Kazinczyhoz. KL VII. Vö. L. *Villat*: La Révolution et l'Empire. II. Paris. 1912, 175. l.

⁹² *A. De Gérando*: De l'esprit public en Hongrie depuis la Révolution française. Paris. 1848, 135. l.

tikailag nem volt szuverénitása birtokában. A lengyelországi kísérlet, 1806 őszétől, megelőzte a magyarországit, 1809 tavaszán.

Első megtekintésre persze inkább a két eset nyilvánvaló különbségei tűnnek szemünkbe. Lengyelország, északon, Oroszország, Poroszország és Ausztria közt felosztva, egységét is, önállóságát is elvesztette. Az akcióra nyilván másképp kellett reagálnia, mint Magyarországnak, amely egészében ugyanazon uralkodó alá tartozott és amely egyben, feudális alkotmányával, az önállóság bizonyos elemeit, vagy legalább is azok látszatát is megőrizte. A két változat magától értetődő eltérései azonban nem változtatnak azon, hogy mindkettő sokban hasonló gazdasági-társadalmi struktúrára épült, sőt, hogy ebből következőleg mindkettő lényegében véve sokban hasonló politikai tendenciákat tükrözött.

E párhuzamosság különösen korábban, a XVIII. század végén szembetűnő. A magyar nemesi-nemzeti mozgalom, az 1790/91. évi országgyűlés idején, sok analógiát mutat, sőt bizonyos közvetlen kapcsolatban is állt a lengyel „nagy diétával” 1788–1791 között: itt is, ott is a felvilágosult rendiség próbálta, még a feudalizmus keretén belül, a maga programját érvényesíteni. A „jakobinus” balszárny, azoké, akik a nemesség többségével szemben, már bizonyos antifeudális célokat követtek, 1794-ben Lengyelországban a Kosciuszko-felkeléshez, Magyarországon pedig, ez utóbbinak közvetlen hatása alatt, a jakobinus-összeesküvéshez csatlakoztak. Lengyelország harmadik felosztása és a magyar jakobinus-mozgalom elnyomása, mindkettő 1795-ben, más formák közt és más következményekkel bár, de ugyanazon tendenciák vereségét jelezte.

A magyar történészek, sajátos módon, hosszú ideig nem fordítottak elég figyelmet e párhuzamokra. Még kevésbé arra, ami belőlük, a hasonló alapfeltételek következtében, az 1795 utáni eltérő helyzet külsőségei mögött, a napóleoni időkben is megmaradt. Pedig az 1809. évi, abortív magyar kísérlet több vonatkozásban csak úgy érthető meg világosan, ha a korábbi, 1806–1807. évi eredményesebb, hosszabb életű lengyel kísérlettel összevetjük. Ez ugyanis, a varsói hercegség keretében, kifejtettebben, észrevehetőbben produkált olyan jelenségeket, amelyek Magyarországon csak embrionális formában jelentkeztek. Nemcsak a napóleoni politika bizonyos módszereinek magától értetődő azonosságáról van itt szó. Hanem, még sokkal inkább, olyan belső szimptómákról, mint amilyen a Napóleonban reménykedő lengyel és magyar felvilágosult reformisták, ex-jakobinusok, és a Napóleonnal szemben Oroszországhoz illetve Ausztriához húzó lengyel és magyar feudális urak, rendi nacionalista nemesek ellentéte volt. Lengyelországban nyíltabb politikai harccá nőtt, ami Magyarországon csak a készülődés és tervek stádiumában maradt. A palánták azonban ugyanazok voltak akkor is, ha nem nőttek aztán egyformán tovább.

A lengyel példából mi itt csak néhány olyan motívumot emelhetünk ki röviden, amely párhuzamos jellege vagy a szomszédokra gyakorolt hatása miatt elősegítheti annak megértését, ami Magyarországon 1809-ben végbe ment. Ilyen (1) a proklamáció és a végeredmény viszonyának, (2) a jakobinusok és feudális nemesek viszonyának és (3) a társadalmi reform elve és gyakorlata viszonyának kérdése a varsói hercegségben.

1. 1806. október 27-én, Jena és Auerstädt győzelmei után, Napóleon bevonult Berlinbe. Habozás nélkül, november 3-án, Dąbrowski tábornokkal, aki 1797-ben megszervezte a lengyel légiót, proklamációt adatott ki a lengyelekhez. Nem mintha egészen biztos lett volna abban, hogy végül is mit tesz

majd velük és a rájuk vonatkozó, különböző tervekkel.⁹³ De az adott katonai helyzetben szüksége volt rájuk a döntés és a téli hadjárat *előtt*, amelyben majdnem 20 ezer lengyel harcolt az ő oldalán. A kis varsói állam tehát, abban a formában, ahogy a tiltsi békével 1807. július 9-én létrejött, Lengyelországnak porosz részből és az osztrák rész nélkül (amelyet Bécs vonakodott Sziléziáért cserébe adni), a szász király alatt, nem egy eleve kész, végleges terv határozott keresztülvételének, hanem egy olyan kompromisszumnak eredménye volt, amely különböző lehetőségek közül különböző tényezők, alkuk, előre nem látott mozzanatok eredőjeként alakult ki így.

2. A lengyel jakobinusok, vagyis a társadalmi és politikai haladás hívei, siettek felajánlani szolgálataikat Napóleonnak. Memorandumokat, javaslatokat dolgoztak ki számára és azt kívánták tőle, hogy hajtson végre Lengyelországban antifeudális reformokat. A lengyel baloldal ugyanis, az elmaradt viszonyok között, önmagában nem volt elég erős ezek kiharcolásához, hanem külső támaszra volt szüksége. Napóleon azonban úgy számított, hogy a baloldaliak amúgyis vele fognak tartani és hogy számára sokkal fontosabb a lengyel feudális arisztokraták megnyerése, akik Oroszországot támogatták.⁹⁴ Ismerjük hg. Czartoryski Ádám közeli kapcsolatát I. Sándor cárral, aki a lengyel feudális nacionalizmus felé, hogy egészét magának nyerje meg, hajlandó volt bizonyos gesztusokat tenni. A mágnások vonakodva hódoltak meg a francia „bitorló” előtt. Maga Poniatowski herceg is sokáig habozott, amíg a hadügyminiszteri posztot elfogadta. Hozzátehetjük, hogy Napóleonnak, gyakorlati okokból, használható politikai és katonai apparátusra volt szüksége, minél előbb. A feudális urak meglevő politikai szervezetének fenntartása, a felülről diktált szükséges módosításokkal, célravezetőbbnek tűnt, mint lerombolása és helyén, ki tudja mennyi idő s küzdelem árán, valami újnak kivárása, forradalmi átalakulás eredményeként, ami Napóleonnak egyébként sem tartozott céljai közé. De persze nem is a lengyel nemesek feudális anarchiáját akarta visszahozni „*liberum veto*jukkal és lovas országgyűléseikkel”. Lengyelországban „katonai tábort és nem *forumot*” akart. „Nem, kedves Narbonne-om — mondotta állítólag — Lengyelországot csak mint fegyelmezett erőt óhajtom, amellyel a csatateret benépesíthetem... Feléleszteni benne a nemzeti hajlamot anélkül, hogy a liberálist felkelteném.”⁹⁵ De egy ilyen fegyelmezett szervezethez is többé-kevésbé francia polgári mintájú, centralizált államigazgatásra volt szükség. Ilyet célzott az új alkotmány, amelynek alapelveit Napóleon 1807. júliusban Drezdában diktálta, erős központi hatalommal, államtanáccsal (amelyet azonban gyakorlatilag a francia rezidens ellenőrzött),

⁹³ *A. Gieysztor—S. Kieniewicz: History of Poland. Warszawa. 1968, 411. l. A. S. Kieniewicz által írt XIV. fejezetben: The Napoleonic Era, 1795—1815 (399—426. l.) Bourienne emlékiratai (VII. 269) szerint „a császár a legnagyobb bizonytalanságban volt afelől, hogy mi legyen szándéka Lengyelországgal... Semmi döntést előre nem hozott, azon szokásához híven, hogy az eseményekhez igazodva még inkább azt a látszatot keltse, mintha ő parancsolna nekik”. — A magyarországi hírekre: *Szádeczky Lajos: Egykorú magyar tudósítások Napoleon hadjáratai felől, 1799—1815. Hadtörténelmi Közlemények, 1899, 684—694. l.**

⁹⁴ *Kieniewicz: i. m. mellett: M. Handelsman: Napoléon et la Pologne, 1806—1807. Paris. 1909. Czartoryski Oroszországra alapozott kelet-európai terveit ismerteti Hildegard Schraeder: Die dritte Koalition und die Heilige Allianz. Königsberg—Berlin. 1934. Osteuropäische Forschungen, N.F. Bd. 16.*

⁹⁵ *A. F. Villemain: Souvenirs contemporains d'histoire et de littérature. I. Paris. 1854, 165—166. l.*

a kétkamarás rendszer senatusában továbbra is arisztokratákkal, alsó tábláján viszont a nemeseken kívül már nem-nemesekkel is. A feudális uralkodó osztály tehát megőrizte politikai szupremáciáját, de nem kizárólagos kiváltságait, és a jakobinusok, ha nem is igen kaptak részt a hatalomból, tovább küzdhettek új reformokért.

3. Az új helyzet ellentmondó jellege különösen a társadalmi reform, a jobbágyfelszabadítás kérdésében mutatkozott meg élesen. A drezdai alkotmány eltörölte a „rabszolgaságot” (esclavage), vagyis a jobbágyságot (art. 4), kimondta a törvény előtti egyenlőséget és a polgári jog terén előírta a *Code Napoléon* bevezetését (art. 69). E reformok, a jakobinusok óhajára, jelentős előlépésnek ígérkeztek akkor is, ha utóbb gyakorlatilag meglehetősen korlátozott, formális értékűnek bizonyultak. A feudális uralkodó osztály ugyanis, ragaszkodva kiváltságaihoz, mélységes nyugtalansággal fogadta a reformokat és elkeseredett küzdelmet vívott, nem sikertelenül, annak érdekében, hogy a napóleoni törvényeket konzervatív és feudális szellemben értelmezzék. Az 1807. december 21-i királyi decretum Kosciuszko és a jakobinusok óhajával szemben úgy intézkedett, hogy a parasztokat csak személyi szabadságuk illeti meg, a szabad költözködés joga. A föld azonban, amelyet megművelnek, az úr tulajdonában marad. A paraszt tehát, föld nélkül, továbbra is súlyos, olykor még súlyosabb feltételek közt volt kénytelen földesurával szerződést kötni.⁹⁶

A magyar nemességet a lengyelhez sok szimpátia és, főleg az ország északi részein, bizonyos közvetlen kapcsolat is fűzte. Örült a lengyel nemzeti aspirációk minden sikerének. A varsói hercegség azonban saját pozíciójához képest kevésnek, ára pedig túl drágának tűnt előtte. A francia mintájú, centralizált államszervezet, részint éppen hatékonyabb volta miatt, kevésbé kívánatosnak, mint Magyarország régi és nehézkes politikai rendszere, a bécsi udvar abszolutista próbálkozásaival együtt. A parasztkérdésben pedig a nemesség nagy többsége még határozottabban elutasított mindent magától, ami akár formailag is veszélyeztette kiváltságait. Még a felvilágosultabbak is magukévá tették azt a lengyel nemesi véleményt, hogy a reform időszerűtlen és hiábavaló, a parasztoknak sem kell. Az osztrák sereg egy felvilágosult szellemű magyar tisztje, Csehy József, aki többször megfordult Lengyelországban, 1807-ben örömmel írta, hogy „a lengyelek, legalább egy része, megnyerték azt a Constitutiót, mely az ő szabadságokat s nemzeti existenciájukat bátorságba helyezteti”.⁹⁷ 1808. június 3-án ugyancsak örömmel számol be arról, hogy „a lengyel szó egészen restituáltatott minden jussaiba”, meg hogy Varsóban sikerült érdekes francia könyveket vennie, amelyeket az osztrák cenzúra eltiltott. Majd hozzáteszi: „Eltöröltetett a paraszti állapot, de a lengyel parasztokon ez keveset fog, már most annyival inkább nem dolgoznak . . . sok pedig meg

⁹⁶ M. Handelsman: Napoleon és Lengyelország. Történelmi Szemle, 1913, 396—414. I. H. Grynwaser: Le Code Napoléon dans le Duché de Varsovie. Revue des Études Napoléoniennes 1917, 129—170. I. — L. Villat: La Révolution et l'Empire, II. Paris 1942 (Clio), 123—124. I. R. Fugier: La Révolution française et l'Empire napoléonien. Paris 1954 (Histoire des relations internationales IV). B. Grochulski: Sur la structure économique du Duché de Varsovie, 1807—1813. Annales historiques de la Révolution Française 1964, 349—363. I. W. Sobociński: Le Duché de Varsovie et le Grand Empire, 1807—1813. uo. 365—372. I. J. Jedlicki: Bilan social du Duché de Varsovie. Acta Poloniae Historica 1966, 93—103. I. W. Sobociński: Quelques observations sur le bilan social de la Pologne en 1815: questions juridiques et sociales. Uo. 105—116. I.

⁹⁷ KL VI. 1894. 128. I.

akart volna maradni előbbi szolgátságában. *Imaginez vous*, azt mondták a francia tisztnek nékem, *ces gueux, ils ne veulent pas être libres*". (Képzeld csak: e koldusok nem akarnak szabadok lenni.) S e franciául idézett szavakhoz Csehy hozzáteszi: „Új és jobban nevelt generatio szükséges arra, hogy a Code Napoleonnak haszna látszassék.”⁹⁸

A lengyel parasztok nyilván igen elmaradtak voltak és gyanakvók minden újítás iránt. De nem meglepő, ha nem akartak föld *nélkül* szabadok lenni, vagyis nem akarták földjüket elveszteni. A lengyel nemesek, akik a francia tiszteteket informálták, e részletkérdést nem említették nekik. A történetirodalomban is sokáig élt a nézet, hogy a napóleoni jogi és politikai reformok sikertelenségének oka Lengyelországban az volt, hogy ezek megelőzték a spontán gazdasági-társadalmi átalakulást. Ez, a jakobinusokkal szemben, a feudális nemesek igazolása volna. A jobbágyfelszabadítás ugyanis, ha természetesen kellenek is hozzá bizonyos alapfeltételek, mindenütt éles politikai harc és schol sem spontán átalakulás közvetlen következménye volt. A napóleoni akció balsikerének fő okát inkább abban kell felfedeznünk, hogy a haladó erők mozgósítása és a politikai harc kiélézése nélkül, autoritárius módon, úgy írt elő reformokat, hogy épségben hagyta, sőt megvédte a feudális nemesség hatalmi pozícióját

A lengyel példa egyrészt Napóleon ellen fordította a magyar feudális erőket, a katolikus klérussal együtt, másrészt azonban reménykedéssel töltötte el és bizonyos fokig aktívizálta a magyar jakobinusok közül is azokat, akik még éltek és még hívek maradtak a társadalmi haladás ügyéhez. Ezek Napóleontól kezdték remélni azt a külső erőt, amelynek segítségével rést tudnak ütni a hazai feudális rendszeren.

E polarizálódást és egyben ily jakobinus nézetek hatását észrevehetően tükrözi egy névtelen megfigyelő *Pillantás Magyarországra (Coup d'oeil sur la Hongrie)* c., 1808 végén készült, láthatólag jól tájékozott emlékirata,⁹⁹ amely igen éles kritikáját adja mind a bécsi udvar elnyomó politikájának, mind a magyar nemesség feudális nacionalizmusának, vagyis a magyarországi feudalizmus mindkét fő tényezőjének.

Magyarország, írja, a Habsburg-monarchiában elvesztette politikai fontosságát. A megyék, e „kis köztársaságok” rendszere a közigazgatást lassúvá és anarchikussá teszi. „Az igazságszolgáltatásban a legnagyobb rendtelenség uralkodik.” Az ország természettől gazdag volna, de nincsenek gyárai, terményeivel nem kereskedhetik szabadon. „Az oszt-rák kormány Magyarországot úgy kezeli, mint egy gyarmatot.”

— Közvélemény, ami valóban közös véleménynek tekinthető (*esprit public commun à tous*) nincs Magyarországon, mivel „azon különböző elemek érdeke, amelyekből az állam áll, igen eltérő”. A parasztok „a birtokjogtól, a természeti és polgári jogtól megfosztva, a rájuk súlyosodó terhek súlya alatt nyögnek”. Mindenki érzi egy újjászervezés szükségét, de „sem a király, sem a nemesek nem akarnak saját külön érdekeikről lemondani, már pedig ily lemondás nélkül a közjó létrehozása megvalósíthatatlan. A felvilágosult emberek meg vannak győződve arról, hogy Magyarország újjászületése egy oly hatalmas géniusz feladata lesz, aki a külön rész-szemponatok fölé emelkedve az egész tömeg (*la masse entière*) boldogságát tűzi ki célul.”

⁹⁸ Uo. 507—508. l.

⁹⁹ AN, AF IV. 1677, Plač. 1^{IV}, ff. 250—262. Közli: *Kecskeméti K.*: i. m. 154—172. l.

A szerző azt is megfigyeli, hogy „a nemzeti sokféleség is megosztja a közvéleményt, és hogy „a nacionalizmus ellenérzést kelt e különböző népekben egymás iránt”. A magyarok igyekezete, hogy a latin helyébe saját „kemény nyelvéket” tegyék, szerinte ellenkezést ébreszt, és ezért inkább csak növeli a bajt.

Az 1805-i helyzetről érdekes elemzést ad: „Midőn a francia hadsereg az ország határához közeledett, páni félelem fogott el mindenkit . . . A nemeseknek nem sok kedve volt arra, hogy harcra készítsék és felfegyverezzék a tömeget, amely inkább ellenük, mint a franciák ellen fordította volna fegyverét. A plebejusok (les plébeiens) vártak és titokban örültek . . . Senki sem a hazát fenyegető veszélyt mérlegelte, hanem mindenki azt számítgatta, hogy mit nyerhet vagy veszíthet. Ezalatt történt, hogy a franciák bevonultak Pozsonyba. Utváriasy magaviseletük megnyerte azokat, akik eleinte erőszakosságuktól félték. A francia hadsereg ezután átvonulhatott volna Magyarországon, sőt fővárosát is megszállhatta volna. Ha nem is fogadták volna tárt karokkal mindenütt, legalábbis senki nem mert volna kezét emelni rá . . .”

Külön érdekes szakaszban foglalkozik végül a szerző azzal, hogy mi a magyarok véleménye Napóleonnól:

„Az udvar és a hozzáhúzó nemesek göggel és kielégíthetetlen nagyra-vágással vádolják őt . . . Az arisztokraták (nemesek) legnagyobb része nem szereti, mert úgy gondolja, hogy abban az esetben, ha az ország az ő hatalma alá kerül, elsőnek mentességeik esnek áldozatul. De sok olyan is akad a nemesek között, aki Magyarország valódi érdekeit világosan felismerve és nemes érzelmeiktől indítatva beleegyeznek előjogai feláldozásába a közigazgatás újjászervezése érdekében. A társadalom más osztályai pedig mind a gyenge zsarnokok által elnyomott népek felszabadítójának tekintik e nagy uralkodót, azon férfinak, akit a gondviselés jelölt ki arra, hogy megalázza az erények nélküli hatalmasokat és elősegítse a hanyatló királyságok újjászületését.”

Az állítás nem volt alaptalan: Magyarországon valóban akadt olyan felvilágosult nemes, aki kész volt feláldozni kiváltságait olyan reformok érdekében, amelyekhez Napóleontól várt segítséget. Berzeviczy Gergelyre és azon politikai emlékiratra gondolunk, amelyet a válság küszöbén, 1809 áprilisában írt Napoleon számára. S talán az is elképzelhető, hogy olyanféle nézetek, amelyeket Berzeviczy itt megfogalmazott, bizonyos fokig, ha nem is ily határozottsággal, a Szepesség környékén, szűk körben, más, reformra hajló nemesek, a Sztáray Kristófok vagy az Újházyak körében is felbukkantak. Ilyen fejlett, összefüggő program ugyanis ritkán születik meg valami háttér nélkül, teljesen társtalannul, idegenül, pusztán egyéni kivételként.

Berzeviczy életművével nem szükséges itt bővebben foglalkoznunk. Pályája első szakaszát, 1795-ig, találóan és gondosan elemezte újabban egy szép monográfia,¹⁰⁰ amelynek II. kötetére vár majd a következő szakasz és vele a most tárgyalt évek bemutatásának feladata is. Itt elég csak néhány olyan vonásra utalnunk, amely érthetővé teszi, hogy ekkor, a polarizálódás időszakában, Berzeviczynek miért lehetett és kellett így állást foglalnia. Tud-

¹⁰⁰ H. Balázs Éva: Berzeviczy Gergely a reformpolitikus, 1763–1795. Bpest. 1967. A korábbi irodalomból említhető, részletes, de meglehetősen elavult bevezetéssel, művei egy részének magyar fordításával: *Gyal Jenő*: Berzeviczy Gergely élete és művei. Bpest. 1902.

juk, hogy a nemesi árútermelésben, terményei értékesítésében, közelebről: a tokaji bor északra, Lengyelország felé irányuló kivitelében érdekelt, szepességi birtokos család fia volt. Göttingában tanult statisztikát, közgazdaságtant, majd beutazta Angliát és Franciaországot. Hazatérve, mint helytartótanácsi fogalmazó, Budán, 1790 nemesi-nemzeti mozgalmanak reformista szárnyához tartozott és, Podmaniczky József bizalmas munkatársaként, *De dominio Austriae* címen Magyarország függetlensége érdekében fogalmazott röpiratot. Valószínűleg résztvett a jakobinus mozgalomban, bár a felfedeztetést elkerülte. Visszavonult szepességi birtokára, a per ellen 1796-ban külföldön, névtelen német röpiratban emelte fel szavát, és a továbbiakban főleg az ország gazdasági, főleg kereskedelmi problémáival foglalkozott. 1797-ben *De commercio et industria Hungariae* címen munkát adott ki, élesen bírálva az elnyomó osztrák vámpolitikát, amely Magyarországot, mint függő agrárpiacot, az osztrák ipar érdekeinek alárendeli. Az 1802-i országgyűlésről olyan kritikai elemzést készített,¹⁰¹ amelyben az egykorú francia megfigyelőknél jóval élesebben mutatott rá a „patrióta” ellenzék feudális jellegére, a diéta szerkezetének elavultságára (így arra, hogy a nép nincs benne képviselve), sőt az udvar és a kiváltságos osztály szövetségére is. Szerinte Magyarország kérdésének gordiusi csomóját csak „katonai” megoldás vághatja szét. Az eddigi kutatások még nem állapították meg, hogy ezzel pontosan mire céltzott. De lehet, hogy már Franciaországra, mivel e tanulmánya mindjárt az 1805-i háború után látott napvilágot. 1804-ben a jobbágyok helyzetéről írt egy figyelemre méltó munkát (*De indole rusticorum*), amely a feudális kizsákmányolás következményeit elemezve egyebek közt arra próbálta figyelmeztetni a nemességet, hogy végső fokon saját érdeke is inkább a parasztok felemelését kívánná. A munkát jódarabig nem engedte közzétenni a cenzúra. Először 1809 elején, és aligha véletlenül éppen akkor adatta ki a hatóságok megkerülésével a szerző egyik barátja, Máriássy József. Perbe is fogták miatta. Alább még visszatérünk arra, hogy Berzeviczy álláspontja akkor is, majd később is nagy felháborodást váltott ki a feudális nacionalizmust képviselő nemesek sorában, midőn 1816-ban végre nagyobb publicitást kaphatott,¹⁰² és hogy fő ellenfele Kazinczy Ferenc volt, aki már előzőleg is többször vádolta Berzeviczyt azzal, hogy gazdasági érdekek kedvéért kész a nemzeteket feláldozni. Közben Berzeviczy többször járt Lengyelországban, hogy kitapasztalja Magyarország északi kereskedelmének fejlesztési lehetőségeit. Legutóbb éppen 1807-ben. A lengyel példáról és annak ellentétes politikai tendenciáiról, a napóleoni akció következményeiről tehát első kézből, pontosan tájékozva volt.

Reformtervezete, amelyet most, 1809 tavaszán, a háború elején, de még Napóleon proklamációja előtt dolgozott ki, már elég régen ismeretes történéseink előtt, eredeti francia szövege azonban mindmáig nem látott napvilágot, és tartalmának politikai jelentősége sem kapta még meg, a reform-

¹⁰¹ (*Berzeviczy Gergely*.) Ueber den ungarischen Landtag vom Jahre 1802. Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie (Göttingen), 1806. I. köt. 69–145. l.

¹⁰² Ld. alább a 130. sz. jegyzetet. Charles de Gimberat 1809. máj. 4-én Napóleonhoz intézett iratában felidéri egy 1805-i útját a Kárpátok vidékén, ahol az emberi nem „a feudalizmus igája alatt” lealacsonyítva él. AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 29. H. Balázs Éva szíves közlése szerint Gimberat 1805-ben Berzeviczyvel személyesen találkozott, vagyis álláspontja legalábbis részben Berzeviczy információján alapul.

kor előfutáraként, azt a kiemelést, amelyet megérdemel.¹⁰³ Berzeviczy maga fogalmazta franciául, és érthető módon nem is nézethette át senkivel, nyelvtani hibáit azzal mentve, hogy húsz év óta nem igen volt alkalma e nyelvet gyakorolnia. Lehet, hogy e „kis munkát” *De la constitution de l’Hongrie*(!), vagyis *Magyarország alkotmányáról* cím alatt politikai röpirat formájában is közzé akarta tenni, névtelenül, bár saját korábbi munkáira az iparról, kereskedésről, jobbágykérdésről többször, névszerint és félreérthetetlenül hivatkozik. Tulajdonképpen azonban Napóleon számára készítette, remélve, hogy javaslata nem lesz méltatlan „a legnagyobb monarcha” figyelmére. Hogy valóban el is küldte vagy valami körben nyilvánosságra hozta volna, arról nem tudunk, és azt nem is tartjuk valószínűnek. A szöveg eredeti fogalmazványa, az előkészítő jegyzetekkel együtt, ma is szerzőjének kéziratanyagában található. Latin mottója az új rend születéséről (*alter ab imo rerum nascitur ordo*), valamint előszava világosan jelzi azonban, hogy Berzeviczy milyen célból írta. A magyar reformerek, „jakobinusok” felvilágosult szellemű, haladó antifeudális reformprogramját dolgozta ki és akarta Napóleonnal elfogadtatni, ha a várt francia győzelem bekövetkezik és belőle új politikai lehetőségek adódnak. Úgy járt el, mint előbb a lengyel „jakobinusok”.

„E kis munka szerzője — írja — egy igen régi magyar nemesi családból származik és nagyon jól megvan nemesi előjogainak élvezetében. Hazafisága azonban nemcsak álcázott önzés: előjogait készséggel feladja a haza üdvéért . . .”

„Európa államainak regenerációja, a nagy Napóleon műveként, most Magyarországot rendíti meg. Fájdalmas jótétemény ez. Bár valóra válna minden óhajom és forró reményem! Bár használná ki országunk ezt a pillanatot, amely egyhamar nem fog újra visszatérni!”

„Azon kötelességérettől hajtva, hogy ezt amennyire csak tudom, elősegítsem, kis munkámat annak bölcsessége elé terjesztem, aki szilárdan kézben tartja a világ mérlegét

¹⁰³ A Berzeviczy család (kakaslovnici ág) levéltárából (OL, P 53) kivonatolva ismertette *Marczali Henrik*: Berzeviczy Gergely államiratai. Budapesti Szemle, 1907, 132. köt. 41—54. l., magyar fordítást közölt *uó.*: Berzeviczy Gergely magyar alkotmánytervezete Napóleonnak ajánlva. Budapesti Szemle, 1933, 2. közl. Kéziratunk lezárása után jelent meg e tárgyról egy újabb tanulmány: *H. Balázs Éva*: Notes sur l’histoire du bonapartisme en Hongrie. Nouvelles Études Hongroises vol. 4—5, 1969—1970, 186—207. l. Ez már megfelelő értékeléssel ismerteti Berzeviczy alkotmánytervét, valamint két másik kéziratát: Napóleonhoz írt francia levéltervezetét a magyar protestánsok sérelmeiről a „volt” uralkodóház alatt (vagyis egy be nem következett jövőre készülő), ugyancsak 1809 elejéről, továbbá latin összefoglalóját, amelyet valamivel korábban írt a francia forradalom és háborúk történetéről (Revolutionis et belli populi Gallici brevis conspectus). Ez utóbbiban Berzeviczy felismeri a francia forradalom nagy történelmi pozitívumát, helyesli a feudalizmus felszámolását; felfogása ugyan inkább a girondistákhoz, semmint a jakobinusokhoz áll közel (s már itt is feltűnik szimpátiája Napóleon iránt), az adott magyarországi feltételek között azonban ez az álláspont nyilván más, haladóbb jelleggel bírt, mint a girondistáké a forradalmon belül. Ezzel kapcsolatban általában helyes figyelmeztetnünk arra, hogy midőn Magyarországon „jakobinusokról” beszélünk, mint ahogy beszéltek az egykorúak is, ezeken nem kell és nem is lehet minden további nélkül francia típusú jakobinusokat értenünk. E fogalom Lengyelországban is, nálunk is azt jelezte, hogy a nemesség és a hozzá kapcsolódó, rajta olykor túlmutató, de önálló erőt nem képviselő értelmiség körében felbukkantak olyan tendenciák is, amelyek a felvilágosult rendiség céljain túlmenően már a *feudalizmus felszámolására* irányultak, reform vagy forradalom útján. A magyar jakobinus mozgalom résztvevőinek nagyrésze is reformerekből állt. A fejlődés nem jutott el odáig, hogy az antifeudális programok közt kelljen, további fokon, az ellentéteknek kiéleződniök.

és aki, a békében is oly nagyként, mint a háborúban, eldönti majd sorsát drága hazá-
nak is.”

„Az osztrák ház vereséget fog szenvedni és valószínűleg elveszti trónját. Nálunk ezt hinni bűn, de én mégis erősen így látom. E katasztrófa Magyarországnak igen üdvös lehet, és szeretném remélni, hogy lesz is.”

Az emlékirat 15 rövid fejezetből áll. Az első 13 egy-egy speciális téma elemzésével foglalkozik, néhány vonással jellemezve az alkotmány, a nemesség, a parasztság, a királyi hatalom, a törvényhozás, a közigazgatás, a művelődés stb. helyzetét. A 14. fejezet „általános megjegyzéseket” fűz mindehhez, a 15. pedig a fenti témák sorrendjében, számozott pontokba szedve, 78 konkrét reformjavaslatot sorol fel. Részletes elemzésük helyett legyen szabad itt közlünk mindössze néhány olyat kiemelni, amely nagyjából körvonalazza Berzeviczy programjának jellegét.

„Az első kívánság az, hogy a magyar alkotmányt revideálni, módosítani kell, és egyben rendszerbe foglalni. A *Corpus Iuris* jelenleg „kaotikus rendetlenségben” van. A feudális nacionalizmus hívei azt kívánják, hogy az alkotmány örökre így maradjon. Ez „hiábavaló illúzió”, hiszen eddig is sokszor változott, és most különösen változnia kell, mivel a feudális rendszeren (système féodal) alapszik, amely már elvesztette az élethez való jogát. „Kikerülhetetlenül szükséges” a hadrendszer reformja is. Az insurrectió teljesen elavult. Ezentúl „kivétel nélkül mindenki köteles az országot védeni, vagy annak védelméhez hozzájárulni”. Reformra szorul a nemesség és annak minden „osztálya” is: a katolikus klérus, nagy birtokadományával, amelyek minden létjoga már régen megszűnt, a főnemesség, amelynek „előjogait felfokozta a visszaélés és birtoklás”, és a szegény nemesség is, amely „a lakosok leghaszontalanabb osztálya”, mert nincstelenül is megőrzi ősei gögjét és „megvetését minden munka iránt”. A jövőben a nemesség, mint rang vagy cím, megmarad ugyan, de „a jogegyenlőség sérelme nélkül”. A nemesség „adót fizet, mint bárki más”. Az egyházi vagyont szekularizálják, a papokat az állam fizeti. Az ősiség megszűnik, a birtokok szabadon vásárolhatók és eladhatók. A Harmaulik Rend (Tiers État), vagyis a polgárság, „mint korunk kultúrájának jellemző attribútuma”, erősítésre szorul, ezért emelni kell a sz. kir. városok számát.

A parasztok, akiknek nyomorúságos, elnyomott helyzete „nemcsak káros, hanem veszélyes is”, a polgárokhoz és nemesekhez hasonlóan megkapják a „birtoklás jogát”, és az úrbéri földek ezentúl *az ő tulajdonukba mennek át*. A tized és kilenced megszűnik. A többi földesúri szolgáltatás elvben megmarad, de a parasztok ezeket az úr beleegyezésével „teljesen megválthatják”, olyan szerződések útján, amelyeket minden esetben a királyi (vagyis nem a nemesi) hatóság előtt kell megkötni. A földesúr joghatósága (úriszék) megszűnik a parasztok felett. Mindez, ha nem is éri el a kötelező állami örökváltság 1848-as szintjét, már a reformkor javaslat-lépcsőzetébe illik, és a paraszti földtulajdon biztosításával, legalábbis az úrbéri földeket illetően, talán tanulságul is, jóval messzebb megy annál, ami Lengyelországban megvalósult.

A központi királyi hatalmat, amelyet a feudális erők megbénítottak, meg kell szilárdítani. „Ez nem fog tetszeni . . . az oligarcháknak”, de az utókor és „az egész haza” áldása rajta lesz. A törvényhozás, amely most a kiváltságosoknak a nemzettel való azonosítására épül, szintén gyökeres reformra szorul. Az új országgyűlés alsó tábláján a sz. kir. városok, a parasztok (járások), az értelmiségiek (tanárok, protestáns superintendensek) és a kereskedők képviselői foglalnak majd helyet. A köznemesség képviselői (ezentúl is

kettő megyénként) átkerülnek a felső táblára, a nagybirtokosok és a katolikus főpapok mellé. A miniszterek „az országgyűlésnek lesznek felelősek”. A megyei közgyűlés sem lesz már kizárólag a nemeseké: az 500 Ft. évi jövedelmen aluli, szegény nemesek elvesztik, a városok és falvak képviselői viszont elnyerik a szavazati jogot.

Az igazságszolgáltatás anarchikus viszonyai, évszázados pereivel, felszámolandók. „A *Code Napoleon*-t fogja Magyarország elfogadni”, a szükséges módosításokkal, még pedig nemcsak a polgári jog tekintetében (mint a lengyeleknél), hanem a büntető jogéban is. Gazdaságilag biztosítani kell az ipar és a kereskedelem szabadságát, és kiemelni az országot alárendelt helyzetéből. Művelődési téren a legsürgősebb a vallási fanatizmus kiküszöbölése, valamint az iskolák, tudományok és művészetek „tisztességes létének” állami (már nem egyházi!) biztosítása.

A 14. fejezet „általános megjegyzéseiben” Berzeviczy a feudális nacionalizmus ellen intéz éles támadást. Éles szemmel ismeri fel, hogy ez ebben a formában, már ekkor, itt, a nemesi osztályuralom önvédelmének is eszköze. „Jelenleg divat Magyarországon mindent dicsőíteni. E divatot az udvar kezdte el, amely hízeleg a magyaroknak, hogy subsidiumaikat megszerezze.” De a nemesség enélkül is roppant önelégült saját uralmával. Nála még a magyar nyelv iránti lelkesedés is „babonás felmagasztalásává degenerálódik mindannak, ami magyar”. Azt az axiómát, hogy a magyar nemzet egyszerűen a nemesekkel azonos, „a nemesség érdeke” hozta létre, figyelmen kívül hagyva a hét millió főnyi népet, meg azt a tényt, hogy ennek igen nagy része más nemzetiségeket képvisel. Az ország *egészét* illetően ezért helyesebb „magyar királyságról”, mint „magyar nemzetről” beszélni. A társadalmi haladás szempontjából tehát már akkor fel lehetett ismerni olyan keserű igazságokat, amelyeket a magyar uralkodó osztályok száz év múlva is szentségtörésnek tekintettek.

Berzeviczy a feudális nacionalizmus elvetésében egészen addig elmegy, hogy az adott helyzetben még a magyar államnyelv követelését sem tartja szerencsésnek. „Bár a nemzeti nyelv előnyei félreismerhetetlenek” — írja, — mégis, „mivel Magyarországon több nemzet él, mivel Magyarország már enélkül is nagyon elszigetelt Európában, és végül mivel a magyar nyelv még nincs lerögzítve és kiművelve”, egyelőre, várakozólag (en attendant) a latint kellene hivatalos nyelvnek megtartani. E javaslat persze, amelyet egyébként maga Berzeviczy is átmenetinek tekintett, a XIX. században nem sok jövővel bíztatott, még azt figyelembe véve sem, hogy *ekkor* még valóban a nyelvújítás kezdetén és nem végén, eredményei birtokában vagyunk, és valóban egy negyed századdal az 1844-i nyelvtörvény előtt. Nagy perspektívából nézve azonban utólag is nehéz volna bármiféle nagy jövővel biztató megoldást felfedezni. S annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy Berzeviczy magyar nemesi részről kivételes világossággal ismerte fel a régi Magyarország soknemzetiségű jellegét és az egységes, hivatalos nemzeti nyelv bevezetésének nehézségeit.

Akik csak saját érdekükkel törődnek — folytatja Berzeviczy —, nem győzik országuk „összehasonlíthatatlan boldogságát” dicsőíteni. Magyarországon kétségtelenül kellemesen lehet élni, főként, ha valaki jómódú nemes. De mégsem maradhatunk, örök indolenciával, mindig egy színvonalon, „egy évszázaddal elmaradva”. Az országnak reformra van szüksége, és ez itt csak felső diktatúra (dictature suprême) útján mehet végbe, mert a különböző társadalmi osztályok, nemzetek és vallások érdekei túl szétágazók. Az a „hazafiság”, amelyre a nemesség a francia háborúban hivatkozott, egészen

más, mint az „igazi hazafiság” (patriotisme véritable), amely a haza közös javának rendel alá minden rész-érdeket. A francia-ellenességet az udvar, a klérus meg a feudálisok (féodalistes) képviselik, akik gyűlölik Napóleon rendszerét. Ezeknek sikerült, „minden eszközzel”, a népben is sok előítéletet elültetniük. Ezen azonban lehet segíteni. Az erőfölény azé lesz, „aki a nép tömegét jótéteményekkel nyeri meg”.

Mindebből kitűnik, hogy Berzeviczy, Napóleon segítségével, egy olyan független, alkotmányos magyar monarchiát akart létrehozni, amelynek központi hatalma képes a feudális erők ellenkezését legyőzve, igen lényeges társadalmi és politikai reformok keresztülvitelére. Nyilvánvaló, hogy Berzeviczy a francia segítséget és e központi hatalom megszervezését azért is feltétlenül szükségesnek tartotta, mivel az ország adott viszonyai közt nem látott olyan szervezett társadalmi és politikai erőt, amely enélkül, egymagában, a siker reményével léphetett volna fel a fennálló feudális rendszer ellen. Magyarországon, mint Lengyelországban is, a feudális uralkodó osztályok olyan körül-sáncolt politikai, hatalmi pozícióval bírtak, amely erődre emlékeztetett: elfoglalásához külső segítség kellett.

Az a polarizálódás, amely az egyik oldalon a feudális nacionalizmus önmagasztaló és Habsburg-hű szólamaít erősítette fel mindent túlharsogóvá, a másik oldalon létrehozta tehát azt a *polgári reformprogramot* is, amely, bár igen szűk körben, az *utat jelezte a jakobinusoktól a reformkor felé*.

A két tendencia jól kitapintható és felmérhető. Csak a feudális nacionalizmus neve igényel még talán egy rövid magyarázatot. A nacionalizmust mint nemzeti törekvések együttesét, a polgári fejlődéssel hozzuk, joggal, kapcsolatba. Elnevezésünk nem ennek próbál ellene mondani, és természet szerint nem olyasmire utal, mintha a nacionalizmust a feudalizmus hozná létre. Csak annyit állapít meg, vitathatatlan tények alapján, hogy ebben az időszakban, a XVIII–XIX. század fordulóján, Magyarországon, a nemesség nagy többségének körében egy olyan nacionalizmus vált uralkodóvá, amely még nem lépte túl a feudalizmus körét, még nem kapcsolódott a kiváltságok ellen irányuló törekvésekkel, sőt ellenkezőleg: inkább a kiváltságok védelmében volt mozgósítható. A tény maga régóta ismeretes, ha elemzése nem is történt még meg kellő színvonalon. „Rendi nacionalizmusról”, lényegileg hasonló értelemben, már Szekfü óta beszél történetírásunk. A „rendi” némi eufemizmussal, tulajdonképpen, pontosabban szólva, feudálisat jelent, ha kompetensnek fogadjuk el Batsányit, Berzeviczyt, majd utóbb Kossuthot vagy Eötvöst arra, hogy ellenfelüket, a régi rendszert, igazi nevén, feudalizmusnak nevezzék. Külön, más kérdés lenne az, hogy ez a feudális nacionalizmus, mint jelenség, minő feltételeknek volt produktuma. Nézetünk szerint főleg két feltételnek kellene utána járnunk pontosan. Az egyik a nemesi áruterelés, amely új orientációt nyitva lehetővé tette e nemesi-nemzeti mozgalom és a felvilágosult rendiség létrejöttét, a korábbinál magasabb szinten, bár még a feudalizmuson belül. A másik feltétel e némi tempókülönbséggel jelentkező nemesi mozgalom időbeli találkozása és viszonya a francia polgári forradalommal, és vele az új rend perspektíváival. Az első, úgy látszik, alkalmassá tette a nemességet arra, hogy újabb típusú, nemzeti aspirációk felé tekintsen.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Az áruterelő nemesség és a hozzá kapcsolódó értelmiség e szerepét a korábbi kutatásoknál helyesebben, világosabban körvonalazta H. Balázs Éva, i. m. (1967), 7–12. l., valamint *uő.*: A reformkori nacionalizmus XVIII. századi gyökerei. Történelmi Szemle, 1960, 319–322. l.

A másik viszont arra ösztökélte, hogy részben e nemzeti motívumot is védekezésre használja fel. A jelenség tehát a valóságban alighanem összetettebb volt és ellentmondásosabb, semhogy minden „nemzeti” jellegű jelenség mindenkor és mindenben egyszerűen és mechanisztikusan a „haladás” fogalma alá volna sorolható. Ha osztálytársadalmak kezdődő válságainak modelljét próbáljuk általában felállítani (és ez indokolt lenne a hazai feudalizmus válságának kezdetén), rendszerint valami olyan jelenséggel találkozunk, hogy a régi uralkodó osztály az újjal szemben az új bizonyos elemeinek felhasználásával próbál versenyképes maradni, részint ideológiai fegyverzetében, de részint a korábnál valamivel szélesebb (bár a régi számára még biztosnak tekinthető) társadalmi bázis keresésében is. A nemességben e kettő úgy látszik együtt, összefonódva jelentkezett, változó arányokban, de ekkor még úgy, hogy az áruterhelés polgári irányu motívumánál (amely Berzeviczynél is megvolt) általában alighanem erősebb volt a védekezés motívuma (amely Berzeviczynél nem nagyon, vagy csak kisebb mértékben játszott szerepet). Az a tény, hogy a nemesség alárendelt ország vezető osztálya volt, politikailag és gazdaságilag függő helyzetben, külön befolyásolta még e két motívumot, és a védekezésnek egy oly sajátos, kettős sőt hármas értelmet adott, amely egyszerre, együtt fejezte ki a védekezést lefelé (a nemesit) és felfelé (a nemesit és objektíve, perspektívában, a nemzetit), nagyjából egészen addig, amíg a feudális nacionalizmus lárvájából, ugyanezen nemesség fejlődésének egy későbbi stádiumában, a liberális nacionalizmus lépett elő. Mindez azonban már valóban messze túlmenne tanulmányunk körén.

IV. Háború és döntés, 1809

A feudális nemesek vagyis a többség lojális és nemzeti színeket öltő ellenzése és reformista nemesek, „jakobinusok” kis köreinek reménykedő várakozása közben kezdte el Napóleon, a lengyelek után, most 1809 tavaszán, a magyar fejezetet. Ezt is hasonló módon kezdte el. 1809. május 13-án, az útjában álló osztrák erőket szétszórva, bevonult Bécsbe. Már két nap múlva, május 15-én kiadta a magyarokhoz intézett proklamációját, amelyet, magyar Dąbrowski híján, ő maga és Neufchâtel hercege, Berthier írt alá. A katonai helyzet ezúttal is még bizonytalan volt, hiszen jóval a döntő csaták *előtt* vagyunk. Károly főherceg, az osztrák fősereggel, a Duna északi partján állt, és május 21–22-én Aspernnél még sikerült Napóleon átkelési kísérletét visszavernie. A végső döntést csak Wagram hozta meg július 6-án. Alighanem túl merész dolog lenne pusztán az időrend és a katonai helyzet sajátos hasonlóságából következtetnünk a célok és módszerek hasonlóságára is. De mindenestre úgy tűnik, hogy Napóleont ezúttal is közvetlen, praktikus katonai megfontolások vezették elsősorban: a döntő összecsapás *előtt*, az ellenfél erőinek bomlasztása érdekében, azt a magyar nemesi insurrekciót akarta mindenképp megelőznie, vagy éppen a Habsburgok ellen fordítani, amelyet József nádor hosszú előkészületek után, nem sokkal előbb, április 27-én hívott fegyverbe. Ha az analógia áll, Napóleonnak, mint egykor Lengyelországgal, most Magyarországgal kapcsolatban sem volt eleve kész, végleges döntése. Magyar vonatkozásban nem kerültek elő olyan részletes tervek és javaslatok sem, amilyenek 1806–1807-ben Lengyelországról készültek. Több utalásból világos azonban, hogy itt is voltak hasonló elképzelések. A kérdés részint könnyebbnek látszott, mert Magyarország nem három hatalom közt volt felosztva, belső

berendezését illetően pedig adott esetben, a már kész varsói mintát lehetett alapul venni. De egyben nehezebbnek is, mert ez a Habsburg-monarchia fel számolását jelentette volna.

„Nem tudom -- írja Narbonne-ra hivatkozva Villemain, -- hogy Ausztria teljes nagyságában felismerte-e akkor azt a veszélyt, amely fenyegette. Bizonyos azonban, hogy a gondolatok azon áradatában, amely Napóleon császárt Wagram után megrohanta, és azon benyomások hatása alatt, amelyeket e szörnyű és keserves győzelem keltett benne, szeme előtt felmerült az a terv, hogy szétbontja Mária Terézia monarchiáját, illetve Bécsre és néhány tartományra korlátozza azt, elvéve tőle a Dunát (annak középső szakaszát) és mellé helyezve, buzgó ellenfélként, Csehország és Magyarország kisebb királyságait, Franciaország védnöksége alatt.”¹⁰⁵

Wagram után, midőn sietve fegyverszünetet kötött? Nekünk úgy tűnik, mintha Maret-életrajzában Ernouf közelebb járna az igazsághoz, midőn azt írja, hogy Napóleon inkább a hadjárat *első* szakaszában látszott „szélsőséges elhatározások” felé hajlani. Szerinte a császárnak az esslingi (asperni) csata előtt volt egy olyan perce, midőn az osztrák monarchia felosztásának gondolatával foglalkozott, amint ez május 16-án (vagyis egy nappal a magyar proklamáció után) kelt hadi bulletin-jéből is kiderül, amely valósággal bejelenti már a Habsburg-ház bukását.¹⁰⁶ Ezen kívül még két adatunk van, valamivel későbből, a magyaróvári béketárgyalások idejéből. 1809. augusztus 19-én Napóleon, Champagnyhoz írt levelében, azzal fenyegette meg az osztrák meghatalmazottat, hogy ha császáruk kísérletet tesz a francia megszállás alatt álló tartományok kormányzatának dezorganizálására, akkor azokat rögtön birtokba veszi, megszünteti a feudális jogokat, kihirdeti a *Code Napoléont*, és ha a tárgyalások eredményre nem vezetnek, szétválasztja Ausztria három koronáját.¹⁰⁷ A fenyegetés, ekkor, már aligha volt egészen komoly, de nyilván korábbi elképzelésekre utalt. A másik adat egy aláíratlan dokumentumban található, amelynek szerzője kissé utóbb, már azt írta, hogy Ausztriát nyugaton kell leszerelni, és hogy „Horvátország kitűnő szerzemény lesz, mivel jó katonákkal fog szolgálni”. Majd hozzáteszi: „most már nem beszélek Magyarország beléptetéséről a rajnai konfederációba”.¹⁰⁸ Vagyis korábban erről is szó esett. Eszerint tehát a Varsói hercegség mellett létrejött volna keleten egy külön Csehország és egy külön Magyarország, mint „független” állam, de a gyakorlatban a rajnai konfederáció tagjaként (bár feltehetően közvetlenül) a napóleoni rendszer keretébe tartozva, katonai erejével együtt. A lengyel minta itt

¹⁰⁵ *Villemain*: i. m. 118. l.

¹⁰⁶ *Ernouf*: i. m. 253. l. Egy névtelen francia napló szerint Napóleon mindjárt a Bécs elfoglalását követő napon, 1809. máj. 14-én kijelentette, hogy Magyarország önállóvá teendő és a magyarok, ha úgy akarják, választani fognak maguknak egy oly férfiút, aki függetlenségüket és alkotmányukat biztosítja: idézi *Wertheimer*: i. m. II. köt. 438. l. A várt eredményt már kezdte előlegezni a 9. bulletin, amely 1809. máj. 19-én azt írta, hogy „Magyarországon még nincs (nemesi) felkelés. Fegyver, nyereg, pénz nélkül és igen kevés ragasztó lással az osztrák ház iránt, e nemzet úgy látszik, mindenféle segítséget megtagadott.” *AÉ, CP, Autriche*, vol. 383, p. 53.

¹⁰⁷ *Correspondance de Napoléon Ier*. XIX. Paris. 1865, 426—427. l.

¹⁰⁸ *AÉ, CP, Autriche*, vol. 384, pp. 351, 368, 371; vö. *Driault*: i. m. III. köt. 465. l. *Horváth Mihály*: i. m. VIII² köt. 387. l. szerint Napóleon terve az volt, hogy Oroszországgal osztozva a Habsburg-monarchiát feldarabolja, I. Ferencet lemondattja, helyette Ferdinánd főherceget teszi a szűkebb Ausztria élére, Csehországot és Magyarországot különválasztja és az utóbbit, független királyságként Franciaország védelme alá helyezi.

is felismerhető. Abban is, hogy ez csak a lehetőségek egyike volt, amelynek sorsáról később kellett döntenie. S végül még abban is, hogy a magyar proklamáció létrehozásának ügyét, feladatként, mint államtitkár és mint bizalmas munkatárs, az a Maret, a jövőző Duc de Bassano kapta Napóleontól, aki előzőleg „a lengyel nemzetiség fáradhatatlan védelmezője” volt a császár előtt, és aki a varsói ideiglenes kormány összeállításában is hallatta szavát, vagyis most már alapos kelet-európai tapasztalatokkal rendelkezett.¹⁰⁹

A proklamáció, amely három hasábos plakátként látott napvilágot, két változatban (francia-német-magyar és francia-latin-magyar szöveggel)¹¹⁰ a maga nemében egy kis remekmű volt. Egyrészt, Napoleon más kiáltványaihoz hasonlóan, az ellenfelet, az osztrák császárt vádolta agresszióval. Másrészt, a különböző jelentéseket felhasználva, kitérően és tömören felidézte a magyar nemesi ellenzék fő sérelmeit, azt, hogy Magyarországot a Habsburgok, bár birodalmuk „legszebb része” volt, mindig alárendelték idegen érdekeknek. Végül felhívta a magyarokat, hogy eljött a pillanat, midőn függetlenségüket visszaszerezhetik. „Fogadgyátok el a békességet, melyet ajánlok — olvassuk az egykorú magyar szövegben, — maradgyon fenn egész épségében Országotok és szabadságotok, maradgyon fenn hazátoknak Constitutiója, akár azon állapottyában, a mint eddig vala, akár pedig azon változtatásokkal, a melyeket abban tetszettek és kényetek szerint, az időeknek mostani környülállásaihoz képest jóknak és saját polgártársaitoknak hasznára nézve talán szükségesnek ítélni fogtok.”

A proklamációban, amely egyébként teljesen a nemesi ellenzékre, a második variánusra appellál, ez az egyetlen olyan mozzanat, amely, igen óvatosan, majdnem kétértelműen, bizonyos, a feudális nacionalizmuson túlmenő lehetőségekre is utalni látszik. Ő, Napoleon mindezért semmit nem kíván a magyaroktól, — a Rajnai Konföderációról és annak katonai funkciójáról itt természetesen nincs szó. „Szerezzétek most vissza nemzeti lételeteket; . . . Válasszatok királyt magatoknak . . . Gyülekezzetek azért öszve Rákos mezejére, régi őseitek szokása szerént; tartsatok ott igazi Nemzeti Gyűlést! és adgyátok tudomra végzéseiteket.”

Szerzőink hosszú időn át nem annyira a kiáltvány és hatása elemzésével, mint inkább azzal a kérdéssel foglalkoztak, hogy szövegét ki fordította magyarra. Irodalomtörténeti érdekből történt ez így, Batsányi János sokat vitatott szerepe miatt.

XVIII. századvégi nemzeti irodalmunk e kiemelkedő alakjáról itt szintén csak annyit mondhatunk, amennyi megérteti: a volt „jakobinusból” hogyan lett, a polarizációs folyamat során, Napoleon kelet-európai híveinek, a legújabb kutatások szerint, talán legmarkánsabb magyar képviselője.¹¹¹ Batsányi

¹⁰⁹ *Ernouf*: i. m. 237. l.

¹¹⁰ A proklamáció francia-német-magyar változatát facsimilében közli: *Marczali Henrik*: Magyarország történelme III. Károlytól a bécsi kongresszusig, 1711–1815. Szilágyi Sándor szerk., A magyar nemzet történelme VIII. köt. 582–583. l., valamint *E. Sayous*: i. m. (1900), 488. l. A francia szöveget közli: *Correspondance de Napoléon*. XIX. köt. 13–14. l. *A. De Gerando*: i. m. 132–134. l. A magyar szöveget többször kiadták, így *Váli Béla*: Napoleon 1809-i proklamációja a magyarokhoz. Hazánk, VI. 1886, 474. l. *Schuy Gilbert*: Batsányi János és I. Napoleon 1809. proklamációja a magyarokhoz. Bpest. 1914, 8–10. l.; utóbbi a zirci apátság könyvtárából idéz egy francia-latin-magyar változatot.

¹¹¹ A legújabb jellemzések: Batsányi János összes művei. S. a. r. Keresztury Dezső—Tarnai Andor. I. Bpest. 1953. *Tarnai Andor*: Batsányi János (A magyar irodalom története III. Bpest. 1965, 148. sk. l.). A korábbiakat és a részletirodalmat alább idézzük.

Berzeviczyvel egy évben (1763), de egy dunántúli mezővárosi polgár fiaként látta meg a napvilágot. Mint író 1790 körül a nemesi-nemzeti mozgalom viszonylag haladóbb, felvilágosult reformista szárnyát támogatta. Antifeudális programjával azonban hamar túlhaladt azon. A francia példát idéző, ragyogó forradalmi versei miatt 1793-ban megfosztották állásától. A következő évben a magyar jakobinusokkal együtt őt is elfogták. Az összeesküvésben való részvétel nem tudták rábizonyítani, csak azt, hogy tudott róla. Ezért és főleg védekezése során kinyilvánított „veszélyes elvei” miatt 1795-ben egy évi várfogságra ítélték. Így lett, az osztrák hatóságok jóvoltából, Maret és Sémonville rabtársa Kufstein börtönében.¹¹² Szabadulása után kénytelen volt Bécsben letelepedni, ahol a pénzügyigazgatásnál sikerült szerény pozíciót szereznie. 1805 eseményeire nem reagált. 1808-ban azonban már elérkezettnek látta az időt arra, hogy olyan kötet megjelentetésére készüljön, amelybe forradalmi verseit is be akarta venni és amelyről normális viszonyok közt, a kormányrendszer bukása nélkül, nyilván nem várhatta, hogy az osztrák cenzúra átengedi. A fent elmondottakból már értjük, mi készítette erre. Ez is a polarizálódás folyamatához tartozott.

1809 novemberében, a franciák kivonulásakor, Batsányi elhagyta Bécset és Párizsba ment. Egyesek szerint azért, mert a proklamáció fordításában része volt, vagy mert tudta, hogy ezzel vádolni fogják. Ő maga ellenségeire, üldöztetésére és jóakarátú ismerősei azon intésére hivatkozott, hogy jobb lesz távoznia.¹¹³ Valószínű azonban, hogy nemcsak a proklamáció-ügy miatt menekült, hanem a helyreálló reakciós osztrák rendszert is elviselhetetlennek találta már és szabadabb atmoszférát, jobb működési teret akart találni Franciaországban, Napóleontól várva Európa feudális viszonyainak reformját. Otthon — írta egyik levelében — „a magamfajta emberek számára nincs boldogulás, . . . míg az elavult s ma is élő rendszer tart”. Batsányi párizsi éveit¹¹⁴ jóideig szinte csak azon levelekből ismerték, amelyeket feleségéhez, Baumberg Gabriella osztrák költőnőhöz írt. 1811-ben azonban ő is csatlakozott férjéhez Franciaországban. Újabb került elő Batsányi levelezése Johann Georg Müllerrel¹¹⁵, akinek bátyját, Johannes v. Müller svájci történészt és publicistát (†1809) Bécsben, 1804 előtt, baráti kapcsolat fűzte Batsányihoz. E levelekből kiderül, hogy Batsányi, az osztrák rendőrség ellenőrzése alól szabadulva, szenvedélyes gyűlölettel bírálta az elnyomó rendszert. Az újabb kutatások megállapították végül azt is, hogy Batsányi nemcsak passzíve reménykedett Napoleon „világra szóló reformmunkáiban”, Európa szebb jövőjét és a feudalizmus felszámolását várva tőle, hanem maga is, aktíve

¹¹² Maret kufsteini fogságáról írt beszámolója beszél ugyan arról, hogy magyar foglyokkal is érintkeztek és kopogtatással értesültek tőlük a magyarországi eseményekről, de névszerint külön itt senkire sem hivatkozik. *Ernouf*: i. m. 186. l.

¹¹³ Batsányi, 1816-i vallomása szerint, 1809 októberében, még Bécsben, búcsulátogatást tett Maret-nél, megemlítve azt is, hogy a proklamációról elterjedt hírek miatt fél a bosszútól. Maret ezt megütközve hallgatta, megjegyezte, hogy szükség esetén számíthat támogatására Franciaországban, sőt utóbb irodafőnöke útján állást is kínált neki a francia Illyriában, amit Batsányi elutasított. *Horánszky L.*: i. m. (1907), 414–415. l.

¹¹⁴ *Horánszky L.*: i. m. (1907). *Nemes Éva Margit*: Batsányi Párizsban. Találkozás Gabriellával, 1810–1811. Bpest. 1942, Minerva-könyvtár 153. *Pál Margit*: Batsányi Párizsban. 1810. Bpest. 1943, Minerva-könyvtár 154.

¹¹⁵ *Zsindely Endre*: Batsányi János párizsi levelei Johann Georg Müllerhez. Irodalomtörténeti Közlemények, 1964, 65–81, 216–229. 1. és kny. Bpest. 1964 (8 levél a schaffhauseni könyvtárból). Ld. előzőleg *Zsadányi Éva*: Batsányi János és Johannes von Müller. Bpest. 1941.

igyekezett ezt az ügyet támogatni, egy névtelen könyvvel, amelyet 1810-ben Cotta, a híres német kiadó tett közzé, *Der Kampf* címen.¹¹⁶ Ez egyrészt egy korábban írt, több részes költeményt, másrészt egy politikai tanulmányt tartalmazott, élesen támadva a feudalizmust, magasztalva Napóleont és az alkotmányos monarchiát. A kéziratot Batsányi valószínűleg Bécsből vitte magával. Vagyis menekülve új szerepre is készült az európai politikai irodalomban, a felvilágosult eszmények, a társadalmi haladás és egyben Napoleon európai reformjai szolgálatában. Nem meglepő hát, hogy Maret, aki Párizsban igen szívesen fogadta, ha nem is hivatalt, de irodalmi érdemeire való hivatkozással francia kegydíjat szerzett neki, ebből élt azután haláláig.

Batsányi tehát igen határozott antifeudális politikai vonalat képviselt 1809 előtt és után egyaránt. A bécsi udvar veszélyes embernek tartotta. Napoleon bukása után, 1815. augusztus 5-én, Párizsban az osztrákok letartóztatták. Spielberg várába vitték, ahol ügyét 1816-ban külön bizottság vizsgálta meg. Batsányi csak annyit ismert be, hogy a proklamáció szövegét a franciák utasítására átjavította. A bizottság felmentette, a császár parancsára azonban mégis Linzbe internálták. Ott élt messzi, elszigetelten, haláláig.

Az ügy irodalomtörténeti érdekességéhez tartozik, hogy a Batsányi szerepéről szóló hírt, a proklamációval kapcsolatban, elsőnek,¹¹⁷ még hozzá

¹¹⁶ A munka teljes címe: *Der Kampf. Ein lyrisches Gedicht, Nebst einem Anhang über das Feodalwesen und das neue Europäische Staatensystem oder die republikanisch konstitutionelle Monarchie. Deutschland 1810.* Megtalálta *Zsindely Endre*: Egy értékes hungarica: Batsányi János 1810-es, mostanáig lappangó műve a schaffhauseni Városi Könyvtárban. *Magyar Könyvszemle* 1964, 62–65. l. Kiadta úf., német és magyar szöveggel, Batsányi János összes művei (szerk. Keresztury Dezső—Tarnai Andor) IV. kötetében. Bpest. 1967.

¹¹⁷ Ezt már *Szirmeyi Ferenc*: Bacsányi János. Bpest. 1904, 103–104. l. helyesen megállapította, miután a KI. megfelelő köteteinek megjelenése után végleg nem volt többé fenntartható *Bayer Ferenc*: Bacsányi János. Sopron. 1878, 209. l. azon véleménye, hogy Kazinczy a Batsányi-kérdésre csak a Szirmay Antal szövegéhez (ld. alább, 127. sz. jegyzet) fűzött bizalmas megjegyzéseiben tért ki, amelyeket nem is óhajtott mások tudomására hozni, és amelyeket csak halála után tett közzé *Kazinczy Gábor*: Bacsányi János. Új Magyar Museum 1851/52, VII. 422. (Itt olvasható az is, ami az osztrák vádalkban sem szerepelt sehol, hogy Batsányi a proklamáció lefordítása után „egyik kávéház után a másikba ment, mindenütt vad szitokra fakadt a császár ellen”). De még később is furcsa, bár módszertanilag tanulságos példát találunk az egymásután több szerző egymásra halmozódó forráshasználati pontatlanságából levont, téves következtetésre: *Schuy Gilbert*: i. m. (1914), 3. l. azt állította, hogy a Batsányi szerepéről szóló híreket „nagyban erősítette Ujfalusi Sándor elbeszélése”, mely szerint Bacsányi maga mondta el neki, hogy mosolyogva olvasta át a kezébe adott híres kiáltvány fogalmazványát és e szavakkal ajánlkozott egy új szerkesztésére: „a magyar emberrel saját nyelvén kell beszélni”. E megjegyzésben hangzó, szép kis történetet *Schuy Sasvári Armán*: I. Napoleon kiáltványára a magyarokhoz. Bpest. 1878. c. értekezéséből (14) idézi, ahol az valóban megtalálható, azon kis eltéréssel, hogy pontosabban: Ujfalvi Sándorról beszél és arról, hogy ezt Batsányi csak *utóbb*, 1819-ben mondotta volna, vagyis egy évtizeddel Kazinczy megnyilatkozásai után. Az itt idézett előző forrás: *K. Papp Miklós*: Történeti adatok az 1809-iki hadjáratához c. anekdotikus közleménye az általa szerkesztett, népszerű kalendáriumban: A „Magyar Polgár” nagy naptára. II. Kolozsvár. 1870, 72–80. l. Papp itt, egybek közt, emlékezetből egy-két olyan esetet is megír, amelyet egykor Ujfalvy Sándor mesélt neki. Ezek közt van a fent idézett anekdota is, de *nem* úgy, mintha ezt Batsányi mondta volna el neki és olyan más, hasonló hitelű részletekkel, mint hogy pl. Napoleon személyesen vitte volna magával Párizsba Batsányit. És szerepel egy másik, talán hihetőbb, bár így is pontatlan történet arról, hogy Ujfalvi 1819-ben Olmützben (?!) meglátogatta Batsányit, aki minden mosolygás nélkül, megtörtén, öregen, könnyek közt intette saját példájával vigyázatra: „te még fiatal vagy, óvakodj”. Mivel Ujfalvi 1814–1820 közt Bécsben a magyar kancellárián teljesített szolgálatot, a látogatás (persze nem

vádként megfogalmazva, egykorú irodalmunk másik nagy alakja, Kazinczy Ferenc terjesztette el a hazai közvéleményben. Kazinczy, tudjuk, igen széleskörű levelezést folytatott, és ennek segítségével, az akkori sajtószegény viszonyok között, bizonyos fokig, hírközpont szerepét töltötte be, főleg irodalmi, bár nem mindig csak irodalmi vonatkozásban. Levelei tanúsága szerint, így kell mondanunk, valóban gyűlölte egykori riválisát és különösebb gátlások nélkül használt fel minden eszközt arra, hogy kedvezőtlen színben tüntesse fel.

Előzőleg azt terjesztette róla, hogy osztrák spicli lett, „általment a titkos Polizey zsoldos seregébe, s 1803-ban a levelek bontogatásának departementjénél szolgált”, nem is érthető, hogy egy Baumberg Gabriella mint szerethetett meg egy ilyen embert!¹¹⁸ Midőn 1809 októberében egy Bécsben járt látogatótól először hallott olyasmit, hogy a franciák Márton Józsefet, a bécsi egyetem magyar nyelv- és irodalom-tanárát bízták meg a proklamáció fordításával, és hogy Batsányi, mint Maret barátja tolmács lett a franciáknál,¹¹⁹ még kételkedve adta tovább a hírt: „Csudálnám, mert ő a concipistaságerít igen hív vala.”¹²⁰

Először Kazinczy Horvát István 1810. január 26-i leveléből értesült arról, hogy Ferenczy János hiába kereste Bécsben Batsányit, mert az, „hogya a Politia bosszúját elkerülhetné”, Párisba távozott, „elhitetvén kedvesével”, hogy csak pár napig lesz távol. „Mindennek a Proclamatio fordíttatása és *Hungarus ad Hungaros* nevű könyv iratása volt az oka.” Horvát még bizonyos együttérzéssel és megértéssel fűzte hozzá: „Sajnálkodom szerentsétlenségén s a környüállásokból alig tudom vádolni vigyázatlanságát.”¹²¹

E híradás nyilvánvalóan két különböző forrásból származott. Az egyik Batsányiné volt, aki persze pontosan tudta, férje hová és miért ment, de megbeszélésükhöz híven valóban mindenki előtt letagadta azt. Bizonyára nem beszélt azonban senkinek így a proklamációról, és még kevésbé a *Nobilis Hungarus ad Hungaros* c. röpiratról, amely 1809. május 19-i keltezéssel, nyers, népszerű latinsággal próbálta a proklamációt a gyengébb műveltségű kisenemesség közt népszerűsíteni. Ezt Batsányi, megvetéssel, mindig féreminűnek nevezte és szerzőségét a legbizalmasabb körben sem vállalta. Az információ másik fele tehát más forrásból eredt, és tartalmilag annak az álláspontnak felelt meg, amelyre, valamivel előbb, a bécsi rendőri nyomozás jutott.

(Olmützben, hanem Linzben) esetleg elképzelhető, bár részletes emlékirataiban hiába keressük ezt az érdekes epizódot. *Gyalui Farkas*: Mezőkövesdi Ujfalvy Sándor emlékiratai. Kolozsvár. 1941. De ha elképzelhető, akkor is egészen másról tanúskodik, mint amit a sorban utolsó szerző vele bizonyíthatni vélt. Az eset, ismételjük, módszertanilag fanulóságos, számunkra is, mivel benne nyomon kísérhető, hogyan kerültek be egy erdélyi öregúr anekdotái előbb, a lejegyző emlékezeti hibáival, pontatlanul, egy kalendáriumba, és hogy torzultak el további szerzők kezén olyan, egyre hibásabb „forrás-
adatokká”, amelyek, noha már az eredeti anekdotának is ellentmondtak, kellő kritika híján következtetések levonására alkalmas argumentumként épültek bele most már a magyar történetírás régebbi rétegeibe. Az eset, attól félünk, nem egészen magában álló és kivételes.

¹¹⁸ Kazinczy—Kis Jánoshoz, 1807. júl. 19. Kazinczy Levelezése VI. 1894, 94—96. 1. A levél Batsányi nászáról egy epigrammát is tartalmaz, amely némi kétségeket ébreszt az olvasóban Kazinczy „finomkodását” illetően.

¹¹⁹ Kazinczy — Runy Károly Györgyhöz, 1809. okt. 29. KL VII. 1896. 37.

¹²⁰ Kazinczy — Pápay Sámuelhez, 1809. nov. 13. KL VII. 1896. 73.

¹²¹ Horvát István — Kazinczyhoz, 1810. jan. 26.: KL VII. 1896. 243.

Ma már ismerjük ezen intrikák háttérét és előzményeit. Alig tették ki a franciák Bécsből lábukat, Deesy Sámuel, a Magyar Kurir volt szerkesztője, akit társa, Pánczél Dániel még 1809 áprilisban feljelentett, hogy lapjában Franciaországról és Napóleomról szimpátiával írt,¹²² és akinek helyét erre, az udvar óhajára, Márton József kapta meg, elártereztetnek látta a percet arra, hogy ellentámasztásba menjen át. Most ő jelentette fel Mártont, hogy lefordította a hirheft proklamációt.

Deesy nem véletlenül volt ily jól tájékozott. A bécsi hatóságok ugyanis, midőn Maret és Andréossy utasítására magyar fordítót kellett előteremteniök, először Deesyért küldtek, aki azonban betegségére hivatkozott, és maga helyett, talán nem minden malicia nélkül, ő ajánlotta riválisát, Márton Józsefet. Ez utóbbi kihallgatása során, 1809 végén, Haager rendőrigazgató előtt elismerte, hogy május 4-én késő éjszaka, miután a franciákhoz rendelték, valóban készítet egy magyar fordítást, de nem teljeset, mivel bizonyos erősebb kitételeket vonakodott átültetni. A franciák ezután Batsányira bízták a feladatot.

A vizsgálat így happy enddel végződhetett. Márton számára, akinek sikerült magát tisztáznia, bár a lapot végül mégis kénytelen volt Decsynek visszaadni. De Haager számára is, aki a szerencsés módon távollévő Batsányiban felfedezhette nemcsak a fordítót, hanem a *Nobilis* c. röpirat oly sokat s hiába keresett szerzőjét is. Ezután adták ki az elfogató parancsot Batsányi ellen.¹²³

Kazinczy Horvát levelét 1810. február 25-én kapta kézhez. A Batsányira vonatkozó hírt (a *Nobilis* szerzőségéről is) még aznap továbbadta Rummy Károly Györgynek,¹²⁴ majd másnap Cserey Farkasnak, de a forrás megnevezése, és Horvát megértő, sajnálkozó megjegyzése nélkül, sőt megtoldva mindazon régi vádakkal is, amelyeket ellenfeléről korábban hirdetett. Batsányi „nem férhetett soha bőrében”, mindenkivel összetűzött, Bécsben a titkos rendőrségnek, majd a franciáknak dolgozott. „Én csak azt a szerencséséjét irigylem — fűzi még hozzá Kazinczy —, hogy sokat tanulhatott Bécsben s sokat lát, tapasztal Párisban.”¹²⁵ Nemsokára azonban, úgy látszik, Decsytól és Mártontól is kapott Kazinczy híreket. Hogy e levelek mennyiben szóltak íróik saját személyes szerepének igazolásán túlmenően másról is, így Batsányiról, azt szövegszerűen nem tudjuk pontosan megállapítani, mert a Kazinczy-levelezés összegyűjtött és kiadott anyagából ezek hiányzanak. Tartalmukra csak Kazinczy másokhoz intézett leveleinek bizonyos utalásaiból következtethetünk. Tény azonban, hogy Kazinczy ettől kezdve forrásként a levelek egész sorában rájuk és csak rájuk hivatkozva adta mindazt tovább, amit a proklamáció és a *Nobilis* ügyéről bárkinek megírt. Horvátra sosem hivatkozott. Kétség-

¹²² *Wertheimer Ede*: Adalékok a „Magyar Kurir” történetéhez. Századok 1897. 14–25. 1. Eszerint Deesy előzőleg „nagy hősnak” nevezte Napóleont, és kiemelte, hogy még a spanyol nép is örült a gyűlöletes eljogok eltörlésének és a kolostori reformoknak. A háború küszöbén ezután Deesy már hiába igyekezett hangot váltani, „dühöngő orosz-lánnak” nevezve Napóleont.

¹²³ A nyomozás ügye: *Horánszky L.*: i. m. (1907), 263–267. 1.; az elfogató parancs: uo. 273. 1. *Schuy G.*: i. m. 53. 1. Haager Budán, 1809. nov. 13-án kelt jelentése a *Nobilis Hungarus* ügyében (mellette egy példány a röpiratból): OL, N 22, 66. a. A történethez tartozik, hogy előzőleg, az udvar megbízásából, ugyancsak Márton József fordításában jelent meg a *Manifestum*, azaz: a felséges ausztriai udvarnak a háborút megelőzőtt nyilatkozatása. Bécs. 1809 c. kiadvány.

¹²⁴ KL VII. 1896, 283.

¹²⁵ Kazinczy — Cserey Farkashoz, 1810. febr. 26. KL VII. 1896, 292. Cserey, Kazinczy információja alapján 1810. ápr. 3-i válaszában „semmi gaz ember”-nek minősítette Batsányit. KL VII. 1896, 367.

telen: e két ismert, irodalmi személyiség neve mindennek több hitelt és nagyobb tekintélyt adott, mint Horvát Istváné, az ifjú ismeretlen, szegény kezdőé.¹²⁶

Így hát személyi ellentétekből és intrikákból kezdjük magyarázni történetünket? Nem. Ellenkezőleg: rivalitások és ellenérzések tulajdonképpen, végső fokon, annak a nagy konfliktusnak velejárói, tünetei, amelyben a kor két fő politikai tendenciája, a feudális nacionalizmus és a „jakobinus” reformista antifeudalizmus csapott egymással össze. Kazinczy ekkor valóban egykorú irodalmunk vezető alakja volt, de világosan kell látnunk, hogy az *előbbi* tendenciának, a feudális nacionalizmusnak volt kimagasló irodalmi képviselője, még akkor is, ha e tendencián belül annak reakciósabb, maradibb, provinciálisabb változatai ellen jó szempontokból hadakozott. Igaz, valaha résztvett a jakobinus mozgalomban. De már akkor, 1794 körül sem volt annyira antifeudális, mint társai. A hét évi fogság után pedig, megtörtén, Zemplén megyei birtokára hazatérve, visszatalált a feudális nacionalizmushoz, amelyért, magánosságát feloldva, a magyar nemesség nagy többségével együtt, egy sorban, egy szívvel, ha nem is egy színvonalon lelkesült. Ez hatásának ez visszhangjának is egyik titka lett. Az is igaz, hogy a magyar nyelvújítás úttörő, vezető alakja volt. A nyelvújítás eredménye: a korszerűsített, kiművelt nemzeti nyelv pedig a polgári-nemzeti átalakulás fontos szükségletei, velejárói közé tartozott. Igen, e nyelv maga valóban ezek közé tartozott, egyéb, más természetű, bár szintén nem lényegtelen jelenségekkel együtt. Létrehozása, korszerűsítése azonban, mint előkészítő folyamat, bármilyen fontosnak kell is tartanunk, még *nem* azonos a végeredménnyel és annak felhasználásával. Vagyis e folyamat önmagában és egészében még korántsem jelzi szükségképpen a polgári-nemzeti átalakulás programját, tendenciáját és szándékát. Tulajdonképpen e folyamat általában véve, bizonyos fejlettségi szintű társadalmak esetében, más előkészítő folyamatokhoz hasonlóan, még a *feudalizmuson belül* megy végbe. Szembetűnően így történt ez a francia fejlődésben, ahol a nemzeti irodalmi nyelv kialakulásának kezdete több mint egy évszázaddal előzte meg a polgári forradalmat. De így történt Magyarországon is, bár itt, az elmaradtabb viszonyok között, a szakaszok jobban egymásba csúsztak. Nálunk a nemzeti nyelv ügyét a nemesi-nemzeti mozgalom írói hozták elő-

¹²⁶ Kazinczy főbb idevágó levelei a Batsányi-ügy különböző változataival: Berzsenyi Dánielhez, 1810. márc. 16. KL VII. 311. Döbrentei Gáborhoz, 1810. márc. 16. KL VII. 315 („futott Párisba s Bécsnek hagyta vén feleségét”). Ruiny Károly Györgyöz, 1810. márc. 22. KL VII. 321. Zabolai Kis Sámuelhez, 1810. márc. 28. KL XXII. 250. A legismertebb és leghiggadtabb változat a gr. Desseffy Józsefhez 1810. ápr. 20-i levélben található: „midőn 1809. a bécsi municipalitástól az ellenség magyar fordítót kívánt... s ez Decsy nevezte ki, Decsy betegnek tette magát és Mártont projectálta”; ez utóbbi „excusálta magát ő nem csak jobbágy (= alattvaló), hanem szoros híve és protectusa az udvarnak. Maret Bacsányitól tudakozódott, ki neki 1795. Kufsteinben szomszédja volt, s B. kész vala a munkára, sőt írt is valanit e cím alatt: *Hungarus ad Hungaros*, s bekövetkező a béke, feleségét hír nélkül elhagyta, s Párizsba ment”. KL VII. 443. A Decsyre és Mártonra vonatkozó hírek pontosak. Leveleikre Kazinczy részint Horvát Istvánnak írt 1810. márc. 12-i válaszában (KL VII. 305), részint, bővebben, Szentgyörgyi Józsefhez írt keltezetlen (1810. máj. 8-án kézhez vett) levelében hivatkozott. KL VII. 443. Ezek szövege, ha pontosan megvizsgáljuk, azt a benyomást kelti, hogy Decsy inkább csak Pánczél és Márton ügyéről, Márton pedig Decsy ellene irányuló manőveréről és Batsányi Párizsba távozásáról írt. S mindehhez már Kazinczy fűzi hozzá a proklamációról: „Tudni fogod, hogy Batsányi fordította ezt”. Horvátra itt sem hivatkozik Kazinczy, hanem csak Mártonra (és Decsyre), bár egyébként más alkalommal Mártonról is eltérőleg nyilatkozott, hogy „tudatlan a magyar nyelvben”, meg hogy „erkölcsi jelleme” sem ér többet. KL VII. 475. A valóságban Márton igen érdemes munkát végzett, latin—német—magyar szótára ma is a legjobban használhatók közé tartozik.

térbe a XVIII. század második felében, a nemesi felvilágosodás jegyében. S a tulajdonképpeni nyelvújítást is a nemesi-nemzeti mozgalom egy újabb írói nemzedéke hajtotta végre, egy olyan, későbbi időszakban, a XIX. század elején, midőn a mozgalom jellegét már nem annyira a felvilágosodás, mint inkább a forradalom elleni védekezés szabta meg. Mindez azonban elvégezhető volt még a feudalizmus keretén belül, olyan jelentős irodalmi személyiségek által is, akik maguk nem óhajtották a feudalizmust megdönteni, sőt esetleg védeni akarták azt a nemesi világgal együtt. Az adott, konkrét feltételek vizsgálatával dönthetjük csak el, hogy kik, mikor, hogyan képviseltek e nagy áramlaton belül a régien valóban túlmenő, polgári jellegű törekvéseket is. A különbségtétel lényeges. Ha mindent, ami a nemzeti nyelv érdekében történt, lényegesen tartalomra való tekintet nélkül mindig, egyértelműen a polgári haladás közvetlen képviselőinek tekintünk, elmoszuk a valódi, fő történelmi ellentétet a régi és az új, a feudalizmus és a polgári formáció között, eltorzul történelmi képünk, és egyben érthetlenné válik, hogy miért volt oly erős és szívós a feudalizmus Magyarországon, ha mindenki már ekkor ily lelkesen volt nemzeti. A nyelvújítás, eredményének objektív jelentőségét tekintve, fontos volt akkor is, ha még a feudális nacionalizmus keretei között, zömmel annak hívei munkájából ment végbe. Nem kell oly igazságtalan mércét állítanunk, amelynek alsó szintjén is, ha megnézzük a tényeket, naponta buknak el oly egyéniségek, akik saját kategóriájukon belül a legfelső szintet képviselték.

Nincs adat arra, hogy Kazinczy a polgári-nemzeti, demokratikus haladás ügyét töretlenül képviselve kereste meg a nyelvújításban azt az egyetlen lehetséges utat, amelyen akkor előre juthatott. A „nincs” persze még nem volna elég önmagában, hiszen rejtett szándék hallgatás mögött is lehet. De az éppen ellenkező, feudális-nacionalista eszmények állandó védelme és hangoztatása mögött már aligha. Ez így már nem volt kötelező. Ha az adatokat valóban, pontosan végigkísérjük, igen világosan megállapítható, hogy Kazinczy szabadsulása óta haláláig oly úton haladt, amely a magyar nemesség fő vonalának lényegében véve megfelelt, ha, mint mondtunk, különbözött is a reakciósabb és provinciálisabb jelenségektől, sőt szembe is fordult velük, és ha éppen ezért valami módon saját fejlődésvonalát valahogy emberi egységben próbálta is látni.¹²⁷ Valóban haláláig, mert még 1831 elején, igazán a reformkor

¹²⁷ Ezt mutatja Kazinczy állásfoglalása Szirmay Antal, Jacobinorum Hungariorum Historia c. kéziratával kapcsolatban. Szirmay, az opportunistá, „ingó character”, akit érdemtelenül menesztettek 1798-ban „jakobinus” gyanú miatt, 1809-ben, a polarizáció idején, különösen tüntetett „lojális” konzervatívizmusával, nem is eredménytelenül, mert még abban az évben királyi donációban részesült. Ebben a szellemben, ekkor, 1809-ben kezdte megírni a jakobinusok történetét is, amelyet „barátságosan”, feltehetően azon hiszemben küldött meg a volt-jakobinus Kazinczynak, hogy 1809-ben már végleg egy álláspontra kerültek. Ez persze így nem volt igaz, és különösen nem már 1810-ben, a válság okozta aggodalmak elmúltával, midőn Kazinczy a kéziratot kézbe kapta. Kazinczyt felhőborította a felületes előadás, pontatlanságaival és a nemesi nacionalizmus álláspontját túllícitáló, „ultra” lojalitásával. Egy sor kiigazító jegyzetet fűzött hozzá, de alapjában véve mégsem elvi, politikai vonatkozásban, hanem csak adatszűrűen és megismételve itt is Batsányi elleni vádjait; újabb kiadás: *Benda Kálmán: A magyar jakobinusok iratai*. III. Bpest. 1952, 14–15, 354–423. l. Ebben valóban közrejátszhatott az is, hogy mint itt olvassuk, Kazinczyban a börtön félelme volt túl erős. Kazinczy minden egykorú megnyilatkozásával együtt azonban nézetünk szerint mégsem magyarázható *pusztán* félelemből. *Pais Károly: A két Kisfaludy Sándor*. Cegléd. 1937, 47. l. helyesen mutat rá, hogy bár Kazinczy és Kisfaludy irodalmi ellentétbe került, ez a nemesi feudalizmus keretén belül ment végbe: „politikai meggyőződésük nagyjában egyezik, birtokos nemesek, nemességiükhöz ragaszkodnak”.

küszöbén, a még igazán nagyon kezdő, fiatal Kossuth kezében is, a zempléni megyegyűlésen, kitűnő írói megfigyeléssel, de teljes politikai elborzadással fedezte fel a „zendítés szövétnékét”.

Kazinczy élesen támadta Berzeviczyt, nemzeti szempontokra hivatkozva, azzal, mint alább még látni fogjuk, hogy a nemzeti nyelvnel fontosabbnak tartja a kereskedelmet, meg azzal, hogy a jobbágykérdésben igazságtalanul becsmerli a nemzetet. Batsányit, aki maga is a nemzeti nyelv irodalmi harcosa volt, e címen nem támadhatta meg. Őt, láttuk, előbb azzal támadta élesen, hogy Bécs szolgálatába lépett, utóbb meg azzal, hogy Bécs ellen fordult, Fazekas Mihályt, aki a magasabb szintű mezővárosi polgárság fiaként a franciák ellen harcoló császári seregből kilépve a felvilágosult, antifeudális reform töretlen vonalát vitte tovább, és aki 1805-ben az akkor „még nőtlen és magyar” Kazinczynak küldte meg a Ludas Matyi kéziratát (és persze teljes értetlenségbe ütközött), — ezt a Fazekas Mihályt, a debreceni lokálpatriótát szintén azzal vádolta Kazinczy, hogy „forró barátja a németnek”.¹²⁸ E szétágazó, részben egymásnak is ellentmondó kritikáknak egyetlen közös nevezője van: minden esetben a polgári reform antifeudális úttörői ellen irányultak, és a „nemzettel” azonosított nemességet védelmezték a feudális nacionalizmus szemszögéből. Nemcsak Berzeviczy, a német—magyar Szepességéből, hanem Batsányi Zalából, és Fazekas a Hajdúságból sem elég jó magyar és nemzeti, ha nem a nemesi, feudális nacionalizmust képviseli. Aki viszont ezt képviseli, az akkor is nemzeti és igaz magyar, ha, mint Kazinczy 1809-ben, az osztrák monarchia és a Habsburg-dinasztia mellett és a függetlenségi gondolat ellen foglal állást.

Az a polarizálódás, amely Berzeviczyt, az egyik oldalon, francia reformtervének kidolgozására bírta, Kazinczyt, a másik oldalon, éppen ellenkezőleg, a politikai és társadalmi status quo még aggodóbb védelmezőjévé tette. Szembeállításuk nem utólag, a mi ötletünk, bár elég kézenfekvő volna annak is. Kazinczy maga fordult szembe Berzeviczyvel. Ha Berzeviczy tervezetéről, természet szerint, nem is tudott, valamivel korábbi munkái ellen éppen ekkoriban kezdett támadást. Az első célpont Berzeviczynek „Nézetek az ázsiai—európai világkereskedelemről” cím alatt 1808-ban közzétett irata volt, amelyben, lengyel útjának tapasztalatai nyomán, azt fejtegette, hogy miként lehetne az ázsiai—indiai áruforgalmat a Habsburg-monarchián és Oroszországon át vezetni a tilsiti béke utáni nemzetközi viszonyok között.¹²⁹ A mai olvasó,

¹²⁸ *Julow Viktor*: Fazekas Mihály. Bpest. 1955, 35, 127. I. Fazekas 1802 elején írt versét, amely szerint „ama nemzetek vérében úszkált világ zsványu” hiába szeretné, hogy Homeros megénekelje, erre csak az emberi nem valódi „felséges barátai” tarthatnak igényt, kiadta Tóth Rezső, Fazekas Mihály. Irodalomtörténeti Közlemények 1897, 25, azzal a kommentárral, hogy „íratott abból az alkalomból, midőn Napoleon az öreg francia royalista költőt, Ducis János Ferencet fényes ajánlataival . . . sem tudta rávenni, hogy tetteit megénekelje”. Az új kiadás: *Julow Viktor—Kéry László*: Fazekas Mihály összes versei. I. Bpest. 1955, 48, 226. I. helyesen jegyzi meg, hogy a magyarázat „nem egészen elfogadható”, Ducis ekkor még republikánus alapon helyezkedett szembe Napóleonnal. Nyilvánvaló, hogy Fazekas nem a nemesi feudalizmus, hanem ellenkezőleg: a haladás oldaláról és a véres, hóliító háborúkat ellenezve bírálta Napóleont.

¹²⁹ *Berzeviczy, G. v.*: Ansichten des asiatisch-europäischen Welthandels nach dem jetzigen Zeitbedürfniss betrachtet. Pest. 1808. Magyar fordításban közli *Gaal J.*: i. m. II. rész. 255—300. I. Kazinczy ezzel kapcsolatban idézett levelei: Rumyhoz, 1809. jan. 12.: KL VI. 1896, 180—181. I.; Dassewffyhez, 1809. jan. 21.: KL VI. 193. I. Hogy a Kazinczy által kifogásolt álláspont a valóságban „nem található meg” Berzeviczynél, arra helyesen mutatott rá már *Grünwald Béla*: A régi Magyarország. Bp. 1910³, 301. I.

akárhányszor nézi át e szöveget, nehezen érti meg, milyen indokkal nevezte ezt Kazinczy 1809. január 12-én Rummyhoz írt levelében „politikai gyilkosság-nak”, amelyet akkor sem szabad elfogadni, ha az „alkotmány megváltoztatását” netán már végképp nem lehetne elkerülni. Kazinczynak pár nappal utóbb, 1809. január 21-én Dessewffy Józsefhez írt levele szerint Berzeviczy „hideg vérrel, sőt mintegy óhajtvá prophetizál, hogy mi austriacusokká leszünk magyarokból”, és hajlandó „commerciumért megválni a maga nationalitásától”. A valóságban a szövegben *semmi* ilyen óhajt vagy jövendölést nem találunk. Berzeviczy hivatalos néven osztrák császárságról beszél, hiszen nemzetközi szintű javaslatban a meglevő államokról kell beszélnie, de ebből, Magyarországot illetően, semmi novum vagy politikai program sem a jelent, sem a jövőt illetően még nem következik. Az ipar és kereskedelem fontosságáról találunk itt egyetemes történeti távlati fejtegetéseket, elmélkedést a szabad kereskedelem hasznáról Adam Smith nyomán, utalást a magyar terménykivitel lehetőségeire. Politikáról csak külföldi példákon át esik szó. Az egyik az „amerikai szabad államé”, amely harminc év alatt erejét megháromszorozta. A másik Törökországé, amelyet pár szóval talán érdemes idéznünk: „így van az, ha egy állam elavult, alkalmatlan alkotmányával, vak ragaszkodásával a megszokott előítéletekhez magát túléli és változhatatlanságának gögös hitében nem tarja érdemesnek külnézni, hogy másutt mi történik”. E példa azonban, ismételjük, a török birodalomé.

Még jellemzőbb volt Kazinczy állásfoglalása, nem sokkal ezután, még ugyancsak 1809 elején, Berzeviczynek a jobbágykérdésről írt munkájával kapcsolatban, amelyet a szerző, talán éppen véleménykülönbségükről értesülve, külön megküldött neki.¹³⁰ Az első fejezetet, újszerűsége miatt, Kazinczy

¹³⁰ *Berzeviczy, G.*: De conditione et indole rusticorum in Hungaria. H. é. n. 1809, 4°, 70. l. Magyar fordításban: *Gaal J.*: i. m. II. rész, 109–182. l. A vitával kapcsolatban alább idézett anyag: Kazinczy kezdeti elismerése Rummyhoz, 1809. jan. 30.: KL VI. 1896, 203–204. l.; aztán felháborodása, 1809. febr. 2.: KL VI. 209–211. l. Kazinczy Berzeviczyhez, 1809. febr. 5.: KL XII. 1927 (közéteszi Harsányi István), 239–244. l. Kazinczy Berzsényihez, 1809. febr. 14.: KL VI. 226–227. l. Berzsényi válasza, márc. 2.: KL VI. 293–294. l. Kazinczy bírálatára: KL VII. 71. A bírálat szövege utóbb megjelent: Freymüthige Berichtigungen... *Hormayr*: Archiv, 1817. jan. 22.; *uaz*: Ungarische Miscellen I. 1817, 52–56. l. A szövegek azonosítása: *Husztli Dénes*: Kazinczy és Berzeviczy vitája a jobbágykérdésről. Katolikus Szemle, 1938, 335–346. l. és kny. — Hozzáfűzhetjük itt, hogy Kazinczy álláspontját a jobbágykérdésben (speciálisan az úriszék megítélésében) barátja, gr. Dessewffy József, a Széchenyi ellen írt Taglatat eljövendő szerzője is túlzottnak, helytelennek tartotta, a feudális nacionalizmuson belül is láthatólag megőrizvén valamit az 1790-es évek felvilágosult nemesi reformista hagyományaiból. Meg is írta előbb Berzeviczynek, majd Kazinczynak, hogy a nemzetiséget illetően (quoad nationalitatem) az utóbbival ért egyet, az úriszékét illetően azonban (quoad sedes dominales) az előbbivel. KL VI. 331–332. l. Az is érdekes, hogy Kazinczy hangja 1809-ben, a válság és aggodalmak időszakában a legclesebb. Amint ez lezárult, e kérdésben, Berzeviczyvel szemben is higgadtabb, udvariasabb hangot üt meg. 1810. júl. 23-án magyar levélben, tegező formában, barátságos formák közt fejtette ki észrevételeit, persze fenntartva álláspontjának lényegét. Így azt, hogy legelső feladatként nem a természet kincseit kell hasznosítani, hanem „a hazai nyelvet a legfőbb tökéletességre vinni”, sőt, „ahol az aranykeresés a nacionalizmusnak kárt terem”, ott ez utóbbit kell védeni. Kazinczy itt már azt hangsúlyozza, hogy „a nacionalizmust kivéve, mely nekem idolumom és a melly felől Te semmit nem tartasz”, ők igen sokban egyetértenek. Sőt elvben azt is helyesli már, ha Berzeviczy a „misera plebs mellett” emel szót, gyakorlatilag azonban most is fenntartja kifogásait: Berzeviczy igazságtalan volt, felhevületen (!) írt, pedig „midőn vádolni kell valakit” (vagyis itt a nemességet), azt is nézni kell, „ha oka-e ő annak”. KL XXII. 1927, 254–258. l. A kérdés irodalmára: *Kosáry*: i. m. II. köt.

még érdeklődéssel kezdte olvasni. Pár nap múlva, február 2-án azonban már felháborodva bélyegezte a folytatást, Rummyhoz írt levelében, igazságtalannak, túlzónak, jakobinus jellegűnek. Sőt küldeményét megköszönve, február 5-én közvetlenül Berzeviczynek is megírta kifogásait. Előbb a „világkereskedelmi” tanulmánnyal szemben, azzal, hogy ő ugyan nem vall „török” elveket, „de nemzetem léte, a nacionalismus, drágább az aranynál nekem”. Azután, a fő kérdésként, a jobbágyok helyzetének megítélésével szemben. Kazinczy taktikája nem szokatlan: elvben elismeri, hogy a feudális rendszer a jelen korhoz már nem illik, a gyakorlatban azonban Berzeviczy érveit féligazságnak vagy éppen igazságtalannak minősíti (így például az úriszéket is megvédi azzal, hogy ott nem egyszerűen a földesúr bíraskodik, hiszen jelen vannak a megye képviselői is), kijelenti, hogy Magyarországon a parasztnak jobb sorsa van, mint Csehországban vagy Ausztriában, és hogy Berzeviczy „exotikus képzettsége” (exotische Bildung) miatt tőlük elszakadván a nemzet (= a nemesség) lealacsonyítására tör, ilyen politikai paszkvillusokkal idegenek szokták támadni nemzetünket. Végül fenyegetőleg hozzáteszi: „Jaj annak, aki az óvatosság és a fokozatosan ható természet útjába idő előtt beleavatkozik, az nem épít, hanem rombol”. Lesüllyedt népet csak úgy lehet felemelni, ha önmaga tisztelére megtanítják. Ezt Kazinczy 1809. február 14-én, Berzsényi Dánielhez írt levelében, némi módosítással így ismételte meg: „Megírtam Berzeviczynek, hogy egy megalázott nemzetet úgy festeni igazságtalannul, hogy irigyei nevesék, gyűlöljék, szint úgy barbaries (éppolyan barbár dolog), mint a parasztot földes-úri módon nyúzni.” Amire Berzsényi (láthatólag a kérdéses munka elolvasása nélkül) teljes mértékben neki adott igazat a „balgatag és gonosz” Berzeviczyvel szemben, a nacionalismus kérdésében is, meg a jobbágyokat illetően is, akik szerinte főként saját lustaságuk miatt szoktak nyomorú helyzetbe jutni. Kazinczy egyébként a külföldi közönség számára is írt Berzeviczy könyvéről egy német nyelvű bírálatot, amelyet ugyan a Leipziger Literatur-Zeitung akkor nem közölt, de amely feltehetően azonos volt az utóbb, már a Szent Szövetség idején, 1817-ben, a vita egy új nekilendülése alkalmával megjelent, névtelen bírálat szövegével. Ez ugyancsak azt vetette Berzeviczy szemére, hogy a magyarországi jobbágy helyzetét túlzottan sötét színekkel olyannak festi, mint az afrikai rabszolgáét, pedig elég jó élete van, földesura sokszor atyailag, szelíden bánik vele, és egyébként sem ért meg arra még, hogy maga intézze ügyeit.

Kazinczy 1809-ben félt a háborútól, mivel legyőzhetetlennek tartotta Napóleont, és arra számított (mint utólag írja), hogy „a mi Udvarunkat el akarja törölni” és az országot egyik rokona számára „elfoglalni”.¹³¹ Megyéje

452. l.: Kazinczy nem látja, hogy „nemzeti mozgalom nincs a parasztnak szabadsága nélkül”. Berzeviczy „határozottan a polgári haladás felé tekint, csak azt nem látja, hogy a nemzeti mozgalmon át fog vezetni”, ti. a nemesség nemzeti mozgalmán.

¹³¹ Kazinczy — Sárközy Istvánhoz, 1809. dec. 12. KL VII. 1896, 143. l. 1809. okt. 29-én azt az utólag, Bécsből kapott hírt továbbítja Rummyhoz, hogy Masséna lett volna Ausztria nagyhercegének, és Beauharnais magyar királynak kiszemelve. KL VII. 1896, 37. l. De már az előző év nyarán hallott olyan, általa is megkérdőjelezett forrásból (egy heidelbergi magyar diák leveléből) származó híreket, hogy Napóleonnak „az a plánuma, hogy az Austriai Monarchia feldiriboltassék”, Ausztriát megtartaná I. Ferenc, Csehországot Károly főherceg kapná meg, Magyarországot pedig a nádor. KL VI. 1896, 22. l. Kazinczy Wesselényihez: KL VI. 1896. 378. l. Kazinczy — Kis Jánoshoz, 1809. nov. 11. KL VII. 1896, 55 — 56. l. Kis János válasza (Sopron 1809. dec. 27.): „meg kell vallanunk, hogy az ellenség nálunk igen kegyes ellenség volt”. Sok beszolgáltatást követeltek, akadt

permanens deputációjának tagjaként támogatta az insurrectió ügyét, de telve aggodalommal a nemesi dilemma miatt: „Most — írta 1809. május 23-án az idősebb Wesselényinek — a nemességet akarjuk felültetni”, de „kétkedünk még, ha ez bátorságos-e, mert könnyen észre veheti a pórság és az ellenséggel kezét foghat.” A háború alatt Kazinczy leveleiben hosszú rémtörténeteket adott tovább a franciák brutalitásáról, amelynek különösen felháborító példaként emlegette, hogy a zalaegerszegi megyegyűlésen egy „durva chasseur”, aki 20 ezer franciát akart bekvártélyoztatni, miután nem kínálták helyvel, szépen az asztalra ült és kardjával gr. Batthyány Ferenc orra körül kezdett játszani. Utóbb, midőn már minden lezajlott, Kazinczy is kénytelen volt elismerni, hogy, mint Kis Jánosnak írta, csak „költött hírek” voltak azok, amelyek szerint az ellenség a Dunántúlon „levetkezte eddig gyakorlott emberiségét s most fenevadak módjára dühösködött”. S egyben őszintén és szomorúan kellett azt is elmondania, hogy saját megyéje, Zemplén nemesi felkelői viszont valóban „fenevadak” módjára raboltak Galíciában, — a megyének kellene tőlük elkoboznia „azt a kincset”, amelyet ott „lopással, gyilkolással” szereztek. Annál jobban örült viszont annak, hogy „a magyar hűség megdicsőítettett”, vagyis hogy a nemesség Bécshez hí maradt és nem hallgatott Napóleonra.¹³² Jól tette, hogy nem hallgatott. „Ez először is nincs megengedve és nem erkölcsös. Aztán meg nem is vezetett volna másra, mint hogy az országot egészen szerencsétlenné tegye. Magyarország büszke lehet arra, hogy mi, a félreismertek, akikkel az osztrákok oly gyakran rosszul bántak, pedig sokkal tartoznak nekünk, nem tettünk semmi olyasmit, amire irigyeink és ellenségeink esetleg számítottak.”¹³³ Lényegében véve ez volt a feudális nacionalizmus álláspontja általában: a nemesi rendi jogokat „erkölcsös” a Habsburgokkal szemben védeni, antif feudális (vagy annak vélt) törekvéseket azonban a Habsburgokkal szemben sem „erkölcsös” támogatni.

Pedig Kazinczy egyébként nagy csodálója volt Napóleonnak, de nem a forradalom fiát, hanem annak megfékezőjét tisztelte benne. 1810-ben, midőn már nem kellett tőle félnie, epigrammát írt házasságára Mária Lujzával. Az egykori jakobinus hagyományból csak annyit őrzött meg, hogy annakidején jobb lett volna nem interveniálni Franciaország ellen. Napóleon érdeme szerinte a „legforróbb tiszteletet érdemlő mértékletesség”, persze nem katonai vagy külpolitikai, hanem belpolitikai, társadalmi vonatkozásban. A vallás visszaállítása is azt mutatja, hogy a francia népnek „nincs nagyobb jóltevője, mint Napoleon.”¹³⁴

köztük egy-két durva ember is, de általában véve „igen emberségesen bántak velünk”. KL VII. 1896, 178—179. l. Berzsenyi is arról írt 1809. nov. 25-én Kazinczynak, hogy Vas megyében Colbert tábornok katonái, ha kellett, rekviráltak, de nagy fegyelmet tartottak. Berzsenyi Dániel összes művei. Bpest. 1968, 370—371. l.

¹³² Kazinczy — Cserey Farkashoz, 1809. nov. 13. KL VII. 1896, 75. l.

¹³³ Kazinczy — Rummy Károly Györgyhöz, 1809. dec. 8. KL VII. 1896, 137. l. („Einmal ist das nicht erlaubt, nicht moralisch...”).

¹³⁴ Kazinczy e szavakat 1813. máj. 16-án Dessewffy Józsefnek egy baráti vita során írta, amelyet Napóleon és a francia politika megítéléséről folytattak ekkoriban, az oroszországi vereséget követő válság alkalmával. Kazinczy aggódik, mi lesz Európában, ha Napóleonnal megdőlné a „mérsclettség”. Dessewffy viszont nem óhajtja a franciák győzelmét, „nem aristokratismusból pedig: Franciaországban magában bizonyosan jobb a kormányzás, mint nálunk”, és a „mi csupán képzelt szabadságunknak” is jobb volna, ha „egy jó kormányval” felcserélnék, hanem azért, mert „a francia külső politika merő erőszak”, nem jobb, sőt „terhesebb”, mint „az angliai despotismus a ten-

Hosszú időn át Kazinczy volt a Batsányi-ügy egyetlen forrása. A történetesek, a proklamáció szövegein kívül, leginkább az ő információját mérlegelték, azt, hogy az igazság magja több-e benne, vagy a nyilvánvaló rosszindulat. Toldy Ferenc, az irodalomtörténész, Kazinczy hű követője, Batsányinak „bűnös elfogultságát” veti szemére, bizonyítottanak tartja részvételét a proklamáció fordításában vagy éppen megfogalmazásában, és egyúttal pálcát tör, az 1848/49 utáni abszolutizmus idején, minden „felforgató eszme” fölött.¹³⁵ Horváth Mihály, e politikai elfogultságtól persze mentesen, ugyancsak eldöntöttnek vette a kérdést, azt is feltételezve, hogy Batsányi a proklamáció szövegét, „mint látszik, a magyar érzelmek, nézetek és aspirációk szerint meg is változtatta, miszerint aztán a francia szöveg is a magyar szerint módosított”.¹³⁶ Az ő nyomán E. Sayous is úgy látta, hogy Batsányi „néhány, a nemzeti szelelmet oly híven tükröző kifejezést és vonást tett hozzá, amelyet idegen, bármily nagy ember lett légyen is, soha ki nem találhatott”.¹³⁷ Akadtak persze szerzők, akik másként foglaltak állást, de rendszerint nem valami jó okokból. Bayer Ferenc felvetette ugyan, hogy mi „bűn” lett volna abban, ha valaki egy elnyomó kormány ellen haladó eszmék érdekében tett valamit, de azért mégis úgy gondolta, hogy Kazinczy tényleg bizonyítatlan „vádjaival” szemben újabb adatok nélkül is meg kell „védelmeznie” Batsányit, aki nyilván nem feledkezhetett meg azon háláról (?), amellyel a neki hivatalt nyújtó osztrák kormánynak tartozott.¹³⁸ Wertheimer inkább forráskritikai szempontból intett óvatosságra: bizonyítékok híján Batsányit „nem lehet oly határozottan a kiáltvány fordítója gyanánt odaállítani, mint ez eddigelé történt”.¹³⁹ majd utóbb hozzátette: „úgy látszik, hogy az a homály, mely a kérdést körülveszi, talán soha nem fog eloszlani”.¹⁴⁰ Szinnyi Ferenc, aki elsőnek találta meg Márton József 1809 végi védekezését, amelyben bevallotta,

gereken”. Dessewffy egyben a legnagyobb elismeréssel ír az orosz hadviselésről. Vö. *Csengegy Antal*: Egy pár vonás gr. Dessewffy József és Kazinczy Ferenc jellemzéséhez. Történeti tanulmányok és jellemrajzok. II. Bpest. 1884, 353–394. I. Dessewffy irathagyatéka, levelezése (azon kívül, amelyet Kazinczyval folytatott), életpályája ma sincs részletesen feldolgozva, pedig sok tanulságos adatot nyújthat ezen időszak közelebbi ismeretéhez. A Napóleonnól kialakult egykorú hazai véleményeket a KL nyomán külön szakaszban ismerteti *Tichy Margit*: A francia forradalom hatása szellemi életünkre Kazinczy Ferenc levelezése alapján. Bpest. 1911, 42–49. I. Az általa nyújtott kép azonban általában statikusan, témák szerint csoportosítva, történeti fejlődésükből kiemelve és így nem egy ponton tévesen mutatja be a dolgokat. A nemesi közvélemény alakulását 1809 után olyan kis epizódok is jelzik, mint hogy Jósa Gábor táblabíró tokajit küld Napóleonnak, mint I. Ferenc vejének; vö. Magyar ajánlék Napoleonnak. Hazánk, IV. 1885, 797. I. Az irodalmi visszhang alakulására: *Oscar Elek*: Napoléon dans la littérature hongroise. Revue des Études Napoléoniennes, 1932.

¹³⁵ *Toldy Ferenc*: A magyar költészet kézikönyve. I. Pest. 1855, 598. I. Batsányit a proklamáció szerzőjének mondja *úó.*: Irodalmi beszédei I. 210. I.

¹³⁶ *Horváth Mihály*: i. m. VIII², 369. I.

¹³⁷ *E. Sayous*: Histoire des Hongrois et de leur littérature politique de 1790 à 1815. Paris. 1872; és *úó.*: Histoire générale des Hongrois. Paris. 1900², 488–489. I. Batsányi szerzőségét elfogadta még: *Sasvári Armin*: I. Napoleon kiáltványa a magyarokhoz. Bpest. 1878. *Bérczy Jenő*: Batsányi. Kaposvár. 1886. *Széchy Károly*: Magyar költő idegen földön. Erdélyi Múzeum Egyesület kiadv. VI. 1889.

¹³⁸ *Bayer Ferenc*: Batsányi János. Sopron. 1878, 210, 211, 217–219. I. Arra viszont találóan mutatott rá, hogy Batsányi Párizsba távozása még nem feltétlen bizonyíték önmagában: a „nép embere” nem akart az újabb zsarnokság szolgálatában maradni, Bécsben; 225.

¹³⁹ *Wertheimer E.*: i. m. (1883).

¹⁴⁰ *Wertheimer E.*: i. m. (1897).

hogy a magyar szövegen valóban dolgozott, Márton tekintette fordítónak, és kissé elietve teljesen ki akarta kapcsolni az ügyből Batsányit, bár a bécsi levéltári anyagot jól ismerő Thallóczy Lajos már figyelmeztette őt, hogy Batsányi, ha nem is fordította, de legalábbis „átcorrigálta” a magyar szöveget.¹⁴¹ A bécsi belügyminisztériumi levéltár anyagát elsőnek, éppen Thallóczy segítségével, Horánszky Lajos aknázza ki.¹⁴² Megtalálta és közölte Batsányi leveleit Párizsból feleségéhez, valamint az 1816-i vizsgálat iratait, köztük Márton és Batsányi vallomásait. Ezekből újabb részletek kerültek napvilágra. Márton előadta,¹⁴³ hogy 1809. május 14-én késő este lakására érte mentek a franciák és a bécsi rendőrség megbízottjai. Követnie kellett őket a Pálffy-palotába, ahol Maret szállása volt.

„Theremin felszólítására — folytatta — a kiáltványt az ő szobájában azonnal le kellett fordítanom magyarra. Hozzá is fogtam rögtön a munkához, de miután a kiáltvány Őfelsége magas személyét érintő, sértő kifejezéseket tartalmazott, Thereminnek kijelentettem, hogy lehetetlen veszélybe sodornom magam ezeknek lefordításával. A magam és családom biztonságát tennem ezáltal kockára . . . Erre Theremin megengedte, hogy a sérelmes részek lefordítását mellőzzem és hogy hagyjak helyet azok számára.”

Másnap délelőtt Theremin, látva Márton húzódozását, kijelentette, hogy ha akad más fordító, mentesítik őt e munka alól. Ezután Maret Batsányiról érdeklődött, s midőn megtudta, hogy Bécsben van, levelet írt neki, amelyet Márton egy kíséreléssel maga vitt el a címzetthez.

E francia levél, amely megmaradt Batsányi iratai közt, így hangzott:

„Ha látni óhajtja azt a kufsteini rabot, akinek az ön arcképét Johannes v. Müller adta át, ez örülne, ha önt megölelhetné. Maret. 1 órakor visszamegyek Schönbrunnba.”¹⁴⁴

Batsányi azt vallotta,¹⁴⁵ hogy a levél vétele után, május 15-én délben felkereste Maret-t, aki, szívélyes beszélgetés után, csak 3 óra után ment Schönbrunnba, Napóleonhoz. Batsányi hazatért. Este fegyveres küldönc jött érte, Maret szállására kísérte. Itt közölték vele, hogy Napóleon parancsára őt rendelték ki a proklamáció magyar fordításának átjavitására:

„Három kéziratot tettek eléem, a francia eredetit, egy német, továbbá egy magyar fordítást. Mindhárom kézirat ismeretlen volt előttem. Én nem kérdeztem s nekem nem is mondták, hogy kik annak szerzői”. Ezt a kész és teljes (kihagyások nélküli) magyar szöveget ő valóban átjavitotta, de csak este 10 után, „mert sokára érkezett meg az osztrák Hofkommissariat azon engedélye, mely válaszul szolgált a francia hatóságok hivatalos megkeresésére, hogy én Napóleon császár parancsára a május 15—16. közti éjszaka ki vagyok rendelve. Ezen engedélyirat jövő igazolásomra át is adatott.”

Hozzátette Batsányi, hogy a korrekció elvégzése után kocsin az osztrák állami nyomdába hajtattott, annak vezetőjével együtt. Másnap, 16-án reggel valóban ott látta őt Márton.

¹⁴¹ *Szinyvei Ferenc*: Baacsányi János. Irodalomtörténeti Közlemények 1898, 58. l. bővebben *uő.*: Baacsányi János. Bpest. 1904. Magyar Tört. Életrajzok, 111—112. Ennek nyomán *Marczali Henrik*: i. m. (1898), 383. l., Márton Józsefet tekinti már fordítónak.

¹⁴² *Horánszky Lajos*: Baacsányi János és kora. Bpest. 1907.

¹⁴³ *Uo.* 386—388. l.

¹⁴⁴ *Uo.* 336—337. l.

¹⁴⁵ *Uo.* 395—397. l.

Márton tehát egy nem teljes fordítást hagyott félbe. Batsányi már egy teljes fordítást kapott kézhez. A nyomozást ebből a zsákutcából Sedlnitzky, az osztrák rendőrség vezetője úgy húzta ki, hogy az alábbiakat jelentette a császárnak:

„Midőn Napóleon császár seregével az 1809. évben Bécsbe bevonult, egy Kermelics nevű magyar ember tolakodott hozzá, kivel a francia császár Schönbrunnban gyakori és hosszas tanácskozásokba bocsátkozott. Nagyon valószínű, hogy ez a különösen elégedetlen magyar szolgáltatta amaz adatokat, melyek a magyar történelemre és a magyar alkotmányra vonatkoznak és amelyek a kiáltványban foglaltatnak, sőt valószínű, hogy az illető maga csinálta a fordítást, melynek elkészítését sem Márton, sem Batsányi nem veszik magukra.”¹⁴⁶

Mily egyszerű, sőt túl egyszerű lesz minden így! A proklamációt tehát Kermelics fordította, Batsányi „csak” átjavította. Legalábbis Horánszky látta ezt egyszerűnek, aki nemcsak szorgalmasan összegyűjtötte e dokumentumokat, hanem ugyanily szorgalmasan és némi naivitással el is hitt mindent, amit bennük talált. Batsányi nyilvánvalóan bevallotta az elkerülhetetlen minimumot. De alig hihető, hogy kétségbeesett helyzetében, a francia birodalom és vele reményei összeomlása után, újra osztrák várbörtön mélyén, mindenről pontosan tájékozhatni kívánta halálos ellenségeit. Kermelics Károly, úgy látszik, valóban Maret irodájában dolgozott, utóbb a francia Illyriában kapott alkalmazást, majd Párizsba költözött.¹⁴⁷ Sedlnitzky levelében azonban mégis kissé túlzottan Deus ex machina-ként zár le egy oly ügyet, amelyet az osztrák rendőrség szeretett volna és másként nem tudott gyorsan és kielégítően megoldani. Mert a franciák, ha már náluk volt e célra Kermelics, miért kényszerültek oly sürgősen, késő éjjel, egy *másik* magyar fordítót keresni?

Sok szerző, Horánszky következtetéseit elfogadva, végleg úgy vélte, hogy Batsányi az ügyben semmi érdemleges szerepet nem játszhatott.¹⁴⁸ Elsőnek, recenzójában Angyal Dávid,¹⁴⁹ majd doktori értekezésében egyik tanítványa, Schuy Gilbert¹⁵⁰ mutatott rá bizonyos ellentmondásokra és próbálta a már ismert adatokat kissé másként interpretálni. Schuy meggyőzően mutatta ki, hogy a proklamáció magyar szövege teljesen Batsányi helyesírását tükrözi, amely Mártonétól nagy mértékben különbözött. Batsányi, aki szenvedélyesen

¹⁴⁶ Uo. 441. l.

¹⁴⁷ Erről bécsi levéltári adatokkal Horánszky L.: i. m. 441. l. Márton József 1816-i vallomása szerint a franciák által egykorú röpiratként kiadott Metternich—Champagny levelezés magyar szövegét készítette állítólag gr. Batthyány Tódor egy volt alkalmazottja, aki utóbb a francia Illyriában kapott alkalmazást (uo. 389. l.), Kreil Antal pedig azt vallotta 1816-ban, hogy a proklamáció *latin* szövegéről hallotta egykor Batsányitól, hogy azt egy magyar ügyvéd készítette, aki aztán a francia Illyriában szerzett posztot (uo. 391. l.). Mindkét adat Kermelicsre látszik utalni. Schuy G.: i. m. a *Nobilis Hungarus* szerzőségét tulajdonítja Kermelicsnek.

¹⁴⁸ Így Horánszky könyvének ismertetésében Gálos Rezső: Századok, 1908, 561. l. Továbbá Batsányi születésének 150. évfordulójára írt vázlatában Bellaagh Aladár: Napoleon kiáltványa a magyarokhoz. Irodalomtörténet 1913, 368—373. l. — Vári Rezső: Bacsányi János válogatott költeményei. Modern Könyvtár, 285—286. sz. 14. szerint Batsányi már egyenesen „az osztrák kormány rendeletére” cselekedett, midőn Márton fordítását átjavította. Lengyel Miklós: Bacsányi János válogatott költeményei. Magyar Könyvtár 543. sz., 3. köt. „ártatlannak” minősíti a „rágalmakkal” szemben.

¹⁴⁹ Angyal Dávid: Budapesti Szemle, 1908, 134. köt., 144—151. l.

¹⁵⁰ Schuy Gilbert: Bacsányi János és I. Napoleon 1809. proklamatiója a magyarokhoz. Bpest. 1914.

szeretett szövegeket a maga ízlése szerint átjavítani, gyakorlatilag ezúttal is szinte átírta az elébe tett fordítást, és éppen ezzel tette a proklamációt magas igényűvé, hatásosabbá, ami a pusztá lefordításnál aligha csekélyebb dolog. Schuy szerint azonban többet is tett: lefordította a Márton által kihagyott szövegrészeket, sőt a szövegbe „az egész proklamációt élesítő közbeszúrásokat” is beleiktatott. Márton ugyanis, emlékszünk, azzal védekezett, hogy ő bizonyos „sértő” és „veszélyes” részeket kihagyott. Ez az érv nem nagyon látszik érdekesnek, hiszen az *egész* proklamáció „sértő” és „veszélyes” volt a Habsburgok szemszögéből. Fontosabb Márton azon másik megjegyzése, hogy a nyomtatott proklamáció olyan új elemeket is tartalmazott, amelyek az elébe tett szövegből még hiányoztak. Márton két ilyen utólagos betoldást ismert fel határozottan: az egyik az alkotmány esetleges módosítására, a másik a Rákos mezején tartandó országgyűlésre vonatkozott.¹⁵¹ Batsányi persze jól védekezett azzal, hogy ő a Napóleon által jóváhagyott szövegen május 15-én este önkényesen nem változtathatott. Valóban nem. De aznap délben, előzőleg, midőn Maret feltehetően megmutatta neki azt a szöveget, amellyel Márton küszködött, Batsányi tehetett olyan észrevételeket, amelyeket, éppen a siker érdekében, Maret, majd utána Napóleon is elfogadhatott. Még az is elképzelhető, hogy a kimaradt és betoldott részek fordítását jól-rosszul valóban bárki elvégezhette már azon írástudó magyarok közül, akik a francia főhadiszállás körül mozogtak, és akikről, érthető okokból, kevés nyom maradt.¹⁵² A franciák biztosak lehettek abban, hogy a végső szöveg minőségét, és számukra ez volt a fő, Batsányi garantálja majd.

Az érveket, ha azok a dokumentumokat pótolni tudnák, kiegészíthetnék továbbiakkal is. Először is azzal, hogy a francia jelentések sokat írtak ugyan előzőleg a magyar nemesség történeti, nemzeti sérelmeiről, speciálisan azonban a rákosi országgyűléseket nem emlegették. Azután azzal, hogy Batsányi, ha egyáltalán alkalma nyílt rá, minden bizonnyal az antifeudális reformok ügyét és a napóleoni akció sikerét igyekezett elősegíteni. — Az elsőt az alkotmány módosításának lehetősége, a másodikat, egyetlen konkrét javaslatként, a nemzeti diéta összehívása képviselte a proklamációban. A pusztá érvelés azonban — mint Schuy egyik bírálója helyesen mondta egy-

¹⁵¹ *Horváth Mihály*: i. m. VIII², és *E. Sayous*: i. m. (1900) is e pontokat találta feltűnőnek. O'Donnell kamaraelnök 1810 elején Batsányiné előtt (aki ezt megírta férjének) úgy nyilatkozott, hogy a kiáltványban „oly eszmék foglaltatnak... Rákosról és ehhez hasonlókról, amelyekről a franciák nem bírhattak semmi tudomással”. *Horánszky L.*: i. m. (1907), 284. l. *R. Kiss István*: Az utolsó nemesi felkelés. I. Bpest. 1909, 86—89. l. a proklamációnak egy olyan másik magyar változatát közli, amelyet állítólag Napóleon ajándékozott volna győri házigazdájának, Bezerédy Ignácnak, aki aztán utóbb ezt a győri gimnáziumnak adta át. Ez 1809. máj. 13-ról van keltezve, a Rákos stb. benne van, de hiányzik belőle a miniszterek megvesztegetése angol pénzzel — vagyis éppen az az érv, amely legjellemzőbb volt Napóleonra.

¹⁵² Egy ilyen ellenőrizhetetlen és más, megfelelő bizonyítékok híján megbízhatatlan nyomnak látszik, amit egy névtelen cikkíró: Ki fordította magyarra I. Napoleon proklamációját! Magyar Salon, 1898, 1085—1087. c. alatt közelebbről nem ismert, állítólagos „rég család feljegyzések és naplók” alapján adott elő egy Falussy Mihály nevű Szatmár megyei nemes szerepéről a proklamáció fordítása körül. Eszerint Falussy, akit egy bécsi francia nyelvmester ajánlott Davis (!) tábornoknak, személyesen is beszélt Napóleonnal, aki megdicsérte őt a fordításért, amelyet hozzáértőkkel felülvizsgáltatott. Ezt, ismét állítólag, Falussy egy ismerőse örökítette volna meg, aki őt Schönbrunnba személyesen elkísérte: „A schoenbrunni kert most be van egyebek előtt zárva s csak a sebes katonáknak és tiszteknek szabad ott sétálni. Miskát ezért is csak a kapuig kísértem, a ki onnan salvus conductussal ment a vártákon át a Tsászár eleibe.”

kor¹⁵³ —, bármily ügyes, mégsem elég önmagában arra, hogy „biztos dokumentum nélkül a kérdés e részét tisztázni lehetne”. Márpedig Maret-nak, aki az ügy koronatanúja volna, magyar vonatkozású iratai 1809-ből hiányoznak részletes biográfiájából és mindeddig a levéltárakban sem voltak fellelhetők.

Egy határozott tanulság azonban mégis adódik e hosszú vitából. Az, hogy a nemesi többség, Kazinczyhoz hasonlóan, „erkölcsösnek” tekintette, ha valaki a Habsburgokkal szemben békeidőben oppozíciót képviselt, mindaddig, amíg a feudalizmus keretén belül maradt. De „erkölcstelennek” tartotta, ha valaki antifeudális szempontból fordult a Habsburgok ellen. Ezek az álmorális kategóriák nagyon is kézzelfogható osztályérdekeket takartak. Sasvári helyesen mutatott rá arra, hogy Batsányitól utóbb, linzi magányában is elfordult a nemesi közvélemény. „Mélyen megindító sorsa bizonyítja, hogy nemcsak az udvar, de a nemzet is a legélesebben kárhoztatta a proklamáció fordítóját.¹⁵⁴ Hogy mennyire az antifeudalist, a jakobinust ítelték el Batsányiban, az még ellenpróbával is bizonyítható. A Magyar Tudományos Akadémia Batsányit csak 1843-ban javasolta levelező tagnak. Akkor, midőn a 81 éves aggastyán, távoli magányában, már régen nem vett tollat kezébe. De akkor, midőn már kibontakozott az új, nemzeti-liberális reformmozgalom, midőn Kossuth Pesti Hírlapja már meghirdette az új, polgári programot, s midőn ennek egykori előfutárait kezdte már bizonyos elismerés is övezni, és nem pusztán gyűlölet.

Ez a konklúzió egyben azt is jelenti, hogy a feudális ellenzék, a magyar politika „második” vonala, ekkoriban már, a válság idején, illúzióként foszlott szét, a valóságban semmiféle érdemleges erőt nem képviselt, és hogy ezért minden olyan akciónak, amely háború esetén rá alapította számításait, teljes balsikerrel kellett végződnie.

Ezt bizonyítja félreismerhetetlenül Napóleon proklamációjának sorsa is Magyarországon.

A franciák a proklamáció mindegyik változatából 10–12 ezer, vagyis összesen 20–24 ezer példányt nyomattak.¹⁵⁵ Batsányi több száz darabot vitt magával, nem túl meggyőző védekezése szerint azért, hogy ne kerüljön nagyon sok példány forgalomba, mert abból a francia megszállás alatti részeken „sok baj származhatott volna”.¹⁵⁶ A franciák mindenesetre a terjesztésre is gondot fordítottak. Eleinte, mielőtt Magyarországra bevonultak volna, Ausztriában igyekeztek olyan magyarokat találni, akik, hazatérve, magukkal viszik és a határon túl a megadott címekre postán továbbítják a proklamációt meg a *Nobilis Hungarust*, valamint azon leveleket, amelyek az ország mágnásait, tisztségviselőit, a megyék fő- és alispánjait, vagyis a magyarországi feudális rendszer helyi vezető garnitúrájának tagjait névszerint hívták fel arra, hogy csatlakozzanak Napóleonhoz és gyűljenek össze új királyt választani.

E részleteket főként egy balul sikerült esetből tudjuk. 1809. május 24-én a magyar határnál fekvő Prellenkirchenben egy osztrák vámtisztviselő észrevette, hogy egy férfi, aki hintón távozott Magyarország felé, a helybeli vendégfogadó kútjába rejtve vászonba burkolt csomagot hagyott hátra, telve proklamációkkal, levelekkel. A hivatalnok azonnal

¹⁵³ *Király György*: Irodalomtörténeti Közlemények, 1915, 125. l.

¹⁵⁴ *Sasvári A.*: i. m., 15. l.

¹⁵⁵ A példányszámot Degen államnyomda-igazgató említi 1816-i vallomásában. *Horánszky L.*: i. m. (1907), 390. l.

¹⁵⁶ *Uo.* 380. l.

Pozsonyba, a katonai parancsnokhoz továbbította az iratokat, és egyben alarmírozta a magyar insurgenseket, akik az utast Magyarországon elfogták és Győrbe vitték. Kihallgatásakor kiderült, hogy egy Tóth János nevű vagyontól vesztett temesvári nemes, volt Temes megyei *jurassor* (esküdt). Bécsben néhány szegedi megbízója ügyében járt el, aki dohányföldet akart a kincstártól bérbbe venni.¹⁵⁷ A franciák bevonulása után, nem kapván a hazatérésre útlevelet, a Fehér Farkas fogalóban maradt. Rövidesen bezárástól ide egy francia tábornokot, akinek szolgálattévé emberei, lovászaik nagyrészt átszökött magyar származású katonák voltak.¹⁵⁸ Tóth ezekkel beszélgetett és így róla is kiderült, hogy magyar. Május 20-án érte jött Theremin, a Pálffy-palotába vitte, megmutatott neki egy csonó nyomatványt és levelet és nagy összegű jutalmat ígért neki, ha ezeket Magyarországra viszi és Budáról, Pestről postán továbbítja, Tóth színel fogadta az ajánlatot, mire Maret-nak és Andréossynak is bemutatott, posta- és útiköltségre 40 Napoléon d'-ort kapott, meg egy marhakereskedőnek szóló útlevelet. Ezután sietett az ügyet a bécsi ren-

¹⁵⁷ A Tóth-ügy iratai: I. Ferenc levele a nádorhoz, 1809. máj. 28.; a nádor Haagerhez, máj. 28.; *uo* Németh jogügyigazgatóhoz, máj. 28.; Haager két jelentése a nádorhoz, máj. 38., mellékelve Tóth első vallomása, máj. 26.; a nádor a jogügyigazgatóhoz, máj. 31.; Tóth részletes vallomása, júl. 17. Valamennyi: Archivum palatinale secretum archiducis Josephi. Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectantia (OL, N22, 66. cs.). *Vö. Sasvári S.*: i. m. 17–19. l., *Wertheimer E.*: i. m. (1883), ezek alapján már röviden ismertették az esetet. A fent id. iratesomlóban azonban a következő, 1810. évnél megvannak azon felségértési per aktái is, amelyet 1810. máj. 21-én Pesten kezdtek tárgyalni Tóth ügyében. A jegyzőkönyv szerint Tóth nemmel válaszolt arra a kérdésre, hogy ismeri-e Batsánvit vagy Kállay Györgyöt, viszont elismerte, hogy Kermelics társaságában utazott fel 1809 februárban Temesvárról Bécsbe. Tóthot végül, Németh János jogügyigazgatónak a nádorhoz intézett 1810. szeptember 22-i jelentése szerint, mint fellebbviteli fórum, a hétszemélyes tábla mentette fel. A rendőrség azonban ezután is figyelte.

Itt, a per mellékletei közt található, a Wesselényihez írt levél eredetijén kívül, még 19 megcímezett boríték is. A proklamáció egy-egy példányával. A címzettek a következők: Bács-Bodrog megyéből Vojnicz Fábrián másodalispán. Győr megyéből Györgyi Pál első alispán és Bezerédy Mihály másodalispán. Hont megyéből Lipthay Sándor másodalispán. Komárom megyéből galántai Balogh János első alispán. Máramaros megyéből gr. Haller József főispán, id. Szaploneczay József első alispán, id. Hatfaludy Pál másodalispán. Nyitra megyéből Zerdahelyi György első alispán. Somogy megyéből Csapodi Gábor első alispán és Záborszky Mihály másodalispán. Szabolcs megyéből br. Splényi Gábor főispán. Szatmár megyéből Eötvös Sándor másodalispán. Trencsén megyéből gr. Illésházy István főispán. Turóc megyéből Justh Gábor másodalispán. Veszprém megyéből Rába Boldizsár másodalispán. Zólyom megyéből ócsai Balogh Péter főispán és Beniczky László másodalispán. Végül pedig Jankovits János szerémi tartományi biztos.

E lista nyilvánvalóan hiányos. Maga Tóth is több levelet vitt. 1810. június 6-án azzal vádolták, hogy a címzettek egy részét bizonyára ő nevezte meg a franciák előtt: „jelessen Kovács Arad vármegyei szolga bíró urnak, Trajtsiknak és Zsolnai urnaknak neveiket, kik Temesvárról valók, idegen és ismeretlen ember nem adhatta fel”. Tóth persze tagadott. E nevek azonban nem szerepelnek fenti listánkon, vagyis a címzettek köre szélesebb volt. Az is valószínűnek látszik, hogy nem szándékosan maradt ki annyi más megye, vagy másutt a tisztikar egy része, hanem sorban minden fő- és alispánt kiírtak valamiféle sematizmusból. Erre vall az is, hogy a nevek mellett, hivatalos formák között, ott szerepel az illetőnek minden címe és rangja, jelölve annak, hogy a címzést író nem fejből, hanem hivatalos jegyzék, segédlet alapján dolgozott. Bármily vonzó ötlet volna is hát a fenti névsorból azt nyomoznunk, hogy mint állítható belőle össze a feudális ellenzék vezető garnitúrája, mégis valószínűbbnek látszik, hogy a címzettek nagyrészt mechanikusan történtek, és hogy az ellenzéki, vagy volt ellenzéki szereplők, Illésházytól ócsai Balogh Péterig, nem annyira egyéni profiljuk, mint inkább adott hivatali tisztségük miatt kerültek a jegyzékre. A közismerten és szélsőségesen aulikus br. Splényi Gábor altábornagy, szabolcsi főispán, csak protokoll-indokból szerepelhetett. A kérdésben szereplő Trajtsik Antal, aki 1793 körül, mint Temes megyei főjegyző, valóban a harcoss ellenzékiek közé tartozott, már politikai okból is.

¹⁵⁸ A tábornok neve az iratokban „Saring”, ill. „Zsári”. A magyar katonák közül névszerint Rékasi János szerepel Szegedről.

dőrfőnöknek és más, előkelő osztrák uraknak bejelenteni, akik azonban ijedten eltanácsolták őt maguktól azzal, hogy ők nem akarnak bajba jutni, vigye az iratokat az uralkodóhoz. Tóth, miután a proklamációk egy részét már Bécsben eldobta, május 23-án indult útnak. Az éjszakát Prellenkirchenben töltötte, ahol a gyanutól félve a többi irattól is igyekezett megszabadulni.

A csomagban, amelyet elrejtett, számos nyomtatványt és vagy 50 levelet találtak, mind ugyanazon kézzel írva. Az egyik, „Georgius Kállay de Nagykálló” aláírással,¹⁵⁹ az erdélyi ellenzék egyik volt vezetőjét, br. Wesselényi Miklóst hívta fel csatlakozásra és arra, hogy a mellékelt proklamációkat adja tovább. Tóth csak a *Nobilis Hungarus* egy példányát tartotta magánál. Haager rendőr-aligazgató, kihallgatónak egyike, joggal tartotta furcsának viselkedését: a franciáktól nem kellett félnie, az osztrákok pedig még meg is dicsérték volna, ha mindent sértetlenül kezükbe ad. Így mindenesetre négy hónapig ült fogságban, míg végre az említett bécsi urak igazolták állításait.

Az eset, amelynek már akkor híre ment,¹⁶⁰ hamar bekerült azon szórakoztató anekdoták közé, amelyekben, jellemző műfajként, a nemesség szerette hiábavaló, nevetséges és inkompetens színben feltüntetni mindazt, amit érdekeivel ellentétesnek tekintett. Ebben a franciák ügyetlenségét bizonyította az, hogy ily gyenge figurától tették függővé vállalkozásuk sikerét. A valóságban azonban ezen az eseten kívül, amelyet éppen azért ismerünk, mert rosszra fordult, lehettek más, sikeresebb és éppen ezért fölfedezetlen vállalkozások is. Erre vall, hogy Wesselényi levéltárában a kutatók utóbb mégis találtak nevére szóló proklamációt, annak ellenére, hogy amit Tóth vitt volna neki, azt mind elkobozták.¹⁶¹ A hiba nem a terjesztésben volt tehát, mintha a franciák mindent egyetlen emberre bíztak volna, és mintha a címzett nem értesült volna a felhívásról. Hanem ez esetben abban, hogy Wesselényi, minden ellenzéki hírneve ellenére, maradéktalanul a feudális rend és az udvar hívének mutatkozott. Igaz, egykor, II. József alatt, éveket ült Kufstein osztrák börtönében, mivel magánháborút kezdett szomszédja ellen. Az is igaz, hogy az 1790-es évek elején az erdélyi nemesi ellenzék egyik vezetője volt. 1809-ben azonban saját költségén 40 lovas fegyverzett fel a franciák ellen, és egészen az év őszén bekövetkezett haláláig szinte túlzott ambícióval játszotta a Közép Szolnok és Kraszna megyei és Kővár vidéki nemesi felkelés kapitányának szerepét. Iratai közt fennmaradt beszéd-fogalmazványátlan a nemeseket „arany szabadságuk” védelmére buzdítja az „alacsony tyrannus”, vagyis Napóleon ellen, aki a nemzeteket sorra mind rabláncra fűzve most Európa szabadságának

¹⁵⁹ Kállay Györgyöt Haager rendőr-aligazgató, 1809. máj. 30-i jelentése szerint, főszereplőnek, élő személynékné tartotta, és úgy emlékezett, hogy „ein Theilnehmer an der Redaction des Reglements für die hungarische Insurrection war”, akit ő is ismert. Kutatásunk azonban ilyen nevű egykorú szereplőt nem ismer, és a nevet álnévnek tekinti. *Sasvári Á.*: i. m., 18. l. szerint Batsányi rejlett mögötte. Bizonyíthatónak azonban csak annyi látszik, hogy a leveleket és a névsort magyarnak kellett elkészítenie.

¹⁶⁰ Kazinczy 1809. júl. 6-án „valami Nagy” nevű emberről írta meg az esetet Dessewffynek, aki azonban válaszában már Tóthra igazítja a nevet. *KL VI.* 439, 449. l.

¹⁶¹ *Kardos Samu.*: B. Wesselényi Miklós élete és munkái. I. Bpest. 1905, 52–56. l. Itt olvasható Wesselényi alább id. beszéde is. A Tóthnál elfogott levéllel kapcsolatban az országbíró felkérte Bánffy György gubernátort, hogy kérdezze ki Wesselényit. Bánffy azonban 1809. nov. 4-én már csak azt válaszolhatta, hogy Wesselényi előzőleg, okt. 24-én meghalt (*OL*, N 22, 66. cs.).

„már csak egyedül fennálló colossusát, a magyar szabadságot is ledönteni kívánja”. A tragikomikus történetnek azonban még nincs vége ezzel. A feudális úr házában, akit a franciák megnyerni kívántak, és aki, válaszul, az arányérzék némi hiányáról tanúskodva, a magyar „kolosszussal” fenyegette meg Napócont, volt egy fiatal értelmiségi, akiről nem tudtak a franciák, de aki valóban alkalmas lehetett arra, hogy egy új, napóleoni Magyarország híve legyen. Tőkés János, aki 1804-től Wesselényi fiának nevelője volt, közben, 1807-ben egyideig külföldön, a marburgi egyetemen folytatott részint protestáns teológiai, de részint jogi tanulmányokat, megismerkedett a *Code Napoléon*-nal, sőt ellátogatott Párizsba is, hazatérése után pedig, 1808 őszén, állítólag elismerőleg beszélt a francia alkotmányról. Egyes szerzők szerint „telesztítta magát idegen eszmékkel”, a valóságban korszerű, mérsékelt reformok híve volt és higgadtan, óvatosan nyilatkozott, de már emiatt is sok baja lett az erdélyi kancelláriával, amelyet a bécsi rendőrminisztérium sietett a gyanús körülményekre figyelmeztetni, és amelytől dorgálásban is részesült, majd Wesselényivel, aki 1809 nyarán, nem sokkal a proklamáció kézhez vétele után, egy jelentéktelen ügy kapcsán, dührohámában őt, fegyvertelen alkalmozottját, karddal támadta meg. Tőkés, sebesülten, menekülni kényszerült.¹⁶²

Úgy látszik, azon kutatóinknak volt igaza, akik szerint a proklamáció, nem utolsó sorban a posta révén, valamennyire már az első szakaszban is elterjedt Magyarországon.¹⁶³ Híre pedig megelőzte. Május 29-én, nem egészen két héttel kinyomatása után, Dessewffy már az ország távoli, északkeleti

¹⁶² Tőkésre *Kardos S.*: i. m. mellett *Szilágyi Ferenc*: Idősb br. Wesselényi Miklós. Élet és korrajz. Bpest. 1875, Értekezések a történeti tudományok köréből. A kard-jelenetet Cserey Farkas mondja el Kazinczynak 1809. aug. 9-i levelében, amelyben egyébként is Wesselényi (saját sógora!) elvadult, féktelen magatartására panaszkodik. KL VI. 1896, 475–476. l. Legújabbban *Trócsányi Zsolt*: Wesselényi Miklós világa. Bpest. 1970, 21. l. erről azt írja, hogy Wesselényi „összetűz” Tőkessel. A megállapítás, ha elég széles értelemben vesszük, igaz, csak éppen a mai olvasó aligha fogja ebbe a házi nevelők karddal megvagdálását is beleértetni. S ezért, ilyen „understatement”-ek összzhatásaként, a szépen és jó adatokkal megírt könyvből végül is könnyen alakít ki magának az idősebb Wesselényiről olyan képet, amely az egykorú realitásokra már vajmi kevésbé hasonlít. Tőkés megnyilatkozásainak óvatosságára vall, hogy Kazinczy, aki Bécsben találkozott vele francia útja után, rendkívül érdekesnek találta, amit Párizsról, a Napóleon-imádatról, meg arról mondott, hogy őt mint magyart, és nem osztrákot, megbecsüléssel kezelték, de mégsem szerzett olyan benyomást róla, hogy „gallomán” lett volna belőle. Kazinczy Rumyhoz, 1808. okt. 27. KL VI. 1896, 100–101. l. Tőkés 1809 elején Kazinczyhoz és Cserey Farkashoz írt levelei pedig láthatólag külön vigyáztak arra, hogy megfelelő hangot üssenek meg a francia háború és a nemzeti felkelés kérdéseiken. KL VI. 1896, 232–237., 271. l.

A magyarok iránti francia szimpátiákra és az ebből származó bajokra hoz néhány adatot Méhes Sámuel, a kolozsvári ref. kollégium eljövendő tanárának naplója is. Méhest a heidelbergi egyetemről hazatérőten, Regensburgban érte 1809 tavaszán a francia előnyomulás. Itt látta a város prédálását, majd Napócont is kíséretével. Iránta a franciák igen barátságosak voltak, és egy francia hajón vitték a Dunán Bécs felé. Midőn azonban kiszállt, az osztrák oldalon magyar huszárok elfogták és egy magyar tiszt minden magyarizkodása ellenére mint francia kémeket kezelte, alig tudta tisztázni magát. *Török István*: A kolozsvári ev. ref. collegium története. II. Kolozsvár. 1905, 129–144. l.

¹⁶³ *Wertheimer E.*: i. m. (1883), és *uő.*: Zur Geschichte des ungarischen Postwesens (Pester Lloyd, 1894. ápr. 18.). *Anton Springer*: Geschichte Österreichs seit dem Wiener Frieden. Leipzig. 1863, az elején a közvetlen előzményekre visszanzéve úgy látta, hogy a proklamáció, e „sühintás a levegőbe”, igen kevésbé vált ismeretessé Magyarországon. *Sasvári*: i. m. 21. l. szerint így kiegyenlíteni lehetett a magyarok „érdemét”, hogy e kísértésnek ellenálltak. Az „érdem” ily felvetése mindkét érdekelt félre jellemző.

szövegéből írja: Napóleon „magyar proclamatiókat hirdet. Szokása szerint mindent ígér.”¹⁶⁴

Hogy a hiba nem a terjesztés módszerében volt, azt világosan mutatta a várt visszhang elmaradása, a második szakaszban, az ország azon nyugati részein is, amelyet a franciák katonailag megszálltak és ahol maguk, közvetlenül gondoskodtak a proklamáció közhírré tételéről és népszerűsítéséről. Napóleon, ha nem is döntött végleg Magyarország sorsáról, azt láthatólag biztosra vette, hogy a proklamációnak lesz valami eredménye: legalább annyi, hogy az ország, mint, látszólag 1805-ben, „semleges” marad, nem indítja harcba az insurrectiót és nem engedi be az osztrák csapatokat. Érthető módon tehát tábornokainak lelkére kötötte, vigyenek magukkal és osszának szét minél több példányt belőle. Az országba benyomuló, első nagyobb francia egységek valóban magukkal hozták, a helységekben kifüggesztették, az előjárókkal kihirdették a proklamációt.¹⁶⁵

Először Bécs irányából tüntek fel francia csapatok. Napóleon 1809. május 28-án utasította gr. Lauriston hadosztály-tábornokot, hogy vonuljon Bécsújhelyről Sopron felé. „Küldök önnek proklamációkat, ezeket terjessze Magyarországon.” A 14. sz. Bulletin 1809. június 1-i keltezéssel már hivatalosan közölte, hogy Lauriston (május 29-én) „egy erős előőrs élén Magyarországon első megyéjébe, Sopronba érkezett”; és annak ellenére, hogy Esslingnél az osztrák sereg magyar egységei ugyancsak kivették részüket a csatából, még reményt keltően teszi hozzá: „Úgy látszik, Magyarországon forrongás van, a vélemények igen megoszlanak és a többségé nem kedvez Ausztriának.”¹⁶⁶ Montbrun tábornok, midőn június elején Magyaróvárott megjelent, maga elé hívatta Moson megye *permanens deputatióját*, és politikai expozét tartott neki, — a nemes urak azonban ezt, mint mindenütt, itt is passzivitással fogadták.¹⁶⁷ 1809. június 2-án hajnalban egy Sárvásra érkező francia előőrs „proklamatiókkal kínálta a lakosokat”, majd fraternizálni próbált a Pest megyei lovas insurgensek egy odatévedt egységével is, amely azonban Huszty József főhadnagy vezetésével rátámadt.¹⁶⁸

A harcok a dél felé terjedése azzal függött össze, hogy Itália felől Grácon át Magyarország felé vonult vissza a másik osztrák sereg, János főherceg alatt, aki ahelyett, hogy egyenesen északnak tartott volna, a fősereg felé, hagyta magát az őt üldöző Beauharnais által keletre szorítani. Ez utóbbi a rövidebb úton, a Semmeringen át elérte Napóleont, csapatai pedig több irányból benyomultak Magyarországra. Köröndet, a délnyugati határon, ahol János június első hetében vesztetelt, nyomában Macdonald szállta meg, aki onnan vonult tovább Pápa felé.¹⁶⁹ Kőszeg már előbb, május 30-án, Szombat-

¹⁶⁴ KL VI. 1896, 391—392. l. Kazinczy másnap, máj. 30-án már Rumynak írja: „Die schlaue Proclamation des Feindes! Alles schreckt! Wehe dem, der verblendet wird”; uo. 396. l.

¹⁶⁵ *E. Sayous*: i. m. (1900), 486. l. *R. Kiss István*: i. m. I. 266. l.

¹⁶⁶ Napóleon utasítása: *Correspondance de Napoléon XIX.* 19. A Bulletin. AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 86. Napóleon propagandája a bécsi sajtót is felhasználta: a *Wiener Zeitung* 1809. máj. 26-i száma azt fejtegette egy cikkben, hogy az osztrák kormány mily mostohán bánt Magyarországgal gazdaságilag, elárasztotta papírpénzzel.

¹⁶⁷ *R. Kiss István*: i. m. I. köt. 268. l.

¹⁶⁸ Uo. I. köt. 267. l.

¹⁶⁹ Pápa francia megszállására egykorú adatok: *Zsoldos János* (helybeli orvos): A frantziák Pápán, vagy is a pápai 1809—1813. esztendőbeli polgári ispotályok leírása. Tudományos Gyűjtemény 1817, XI. *Madarász József* (helybeli rk. lelkész) feljegyzései.

hely május 31-én került a franciák kezére, akik mindkét városban kényszerítették a magisztrátust a proklamáció kihirdetésére. János csapatai Győr alatt június 13-án végre elérték a magyar nemesi insurrectiót. Az egyesült sereg azonban a franciáktól június 14-én döntő és emlékezetes vereséget szenvedett. A feudális rendszer két faktora egymást okolta a bajért, amelyért mindketten együtt felelősek voltak: a magyar nemesek az osztrák tábornokok kapkodását, hanyagságát, ez utóbbiak a magyar „Lumpenadel” fegyelmetlenségét, az insurrectió elavultságát emlegették.¹⁷⁰ 1809. június 16-án, midőn már elég világos volt, hogy Magyarország nem marad „semleges”, a 19. sz. bulletin, érdekes módon, még mindig optimista megjegyzéssel zárta le francia részről a győri csata leírását: „az ország lakói nyugodtak és a háborúban nem vesznek

Győri Közlöny, 1861, 91–93. sz. *Zakál Zsigmond* (helybeli diák); A franciák Pápán 1809 június 9-én. Magyar Hírlap, 1899. jún. 23. — Kőszeg és Szombathely megszállására: *Chernel Kálmán*: Kőszeg sz. kir. város jelene és múltja. II. Kőszeg 1877–1878. *Balogh Gyula*: Az 1809. évi insurrectio és francia megszállás Vas megyében. Szombathely 1885. Eszerint Kőszegen simán ment a bevonulás, este a francia parancsnok „a király és kormánya ellen lázadásra ingerlő kiáltványokat küldött a tanácsnak oly meghagyással, hogy ezeket haladéktalanul a templom és tanácsház kapujára fölfüggeszse”. Miután ezt nem hajtották végre, késő este egy francia ezredes „kemény fenyegetések kíséretében” ismételte meg a parancsot, amelynek a tanács most már a hajnali órákban eleget is tett. Napóleon ígéretei azonban „semmi nagyobb látható hatást nem idéztek elő” a lakosság körében, ha voltak is „egyesek, kik a közigazgatás elveit rosszalították s a kormány intézkedéseit alkotmányba ütközőknek, sérelmeseknek ismerték el”. Szombathelyen a francia parancsnok, Bonn ezredes „az esti órákban Napóleon kiáltványait küldé az első alispánhoz oly utasítással, hogy azokat tegye közzé; midőn pedig ez az alispán megtagadta, ezen proclamatikat a közhelyekre . . . a franciák felragasztották s eléjük őrt állítottak”. Altalában „a franciák mindenütt a legbékésebb, legelőzékenyebb modorral léptek fel. Amint valahova megérkeztek, kijelentették, hogy nem mint ellenség, de mint jó barát jöttek Magyarországra s üdvözlöt hoznak Napóleontól a magyar nemzetnek” (uo. 79). Csak ott léptek fel keményebben, ahol nyílt ellenállásra leltek. Baj inkább a bajor segédszerepekkel volt helyenként.

¹⁷⁰ Az insurrectio és a győri csata történetének főbb forrásait felsorolja *Kosáry D.*: i. m. II. (1954), 452–551. l. Ezek közül a nádor 1809. jún. 1. – dec. 12. közt vezetett és alább többször idézett német naplóját kiadta Domanovszky Sándor, JN iratai IV. 468–492; feldolgozta (más adatokkal együtt) *uo.*: József nádor élete. I/2. Bpest. 1944. Előzőleg kivonatossan ismertette *Viszota Gyula*: József nádor és az 1809-iki nemesi felkelés. Századok, 1909, 625–641. l. A nádor megbízásából készítette el 1813-ban volt segéd-tisztje, Kisfaludy Sándor, Freymüthige Geschichte der Insurrection der Adels von Ungarn im Jahre 1809 und 1810 címen az első összefoglalót, amelyet azonban a bécsi udvar nem engedett közzétenni, mivel a felkelés elleni vádak cáfolatául készült. Kiadta Gálos Rezső, Kisfaludy Sándor hátrahagyott munkái. Győr 1931. Ujfalvy Sándor id. emlékiratai szerint (134) Kisfaludy Sándor előtte utóbb, 1831-ben, úgy nyilatkozott, hogy a nemesi felkeléskből a győri csatában nem az egyéni bátorság hiányzott, hanem a „legkisebb érdeklél sem bírt előttük” az egész háború. „Úgy nézék ők azt, mint az osztrák császárnak Napoleonnal magánügy feletti csatározását.” Hogy ez az álláspont, ha jellemezhetné is egy részüket, aligha általánosítható a nemesi felkelőkre mind, azt számos egykori adat mutatja; így: *Lukinich Imre*: Hunkár Antal emlékiratai. Hadtörténelmi Közlemények, 1926, idevág a 2. közlemény: 229–248. l. A feldolgozások közül az ütközett részletes leírását adta *Bodnár István*: A győri csata 1809. jún. 14-én, Bpest. 1897, kny. Hadtörténelmi Közlemények, 1897, 388–433, 484–536. l. Szélesebb keretben előzőleg *Gömöry Gusztáv*: Az 1809. évi magyar nemesi felkelés. Hadtörténelmi Közlemények, 1889, 79–100, 233–243, 484–501. l., és *uo.*: Az 1809-ik évi magyar nemesi felkelés vitézei. Hadtörténelmi Közlemények, 1893, 283–284; 1894, 404–406. l. Utóbb, a százéves forduló alkalmával közzétett részletes, de erősen XX. századi nemesi elfogultsággal írt munka: *R. Kiss István*: Az utolsó nemesi felkelés. I–II. Bpest. 1909–1911. — A nemesi insurrectio összereje elvben ekkor kb. 17 ezer lovasból és kb. 20 ezer gyalogból állt.

semmi részt. A császár proklamációja mozgásba hozta a véleményeket. Ismeretes, hogy a magyar nemzet mindig óhajtott a függetlenségét". S az insurgensek szerepét is magyarázni próbálta: „A nemesi felkelés azon részét, amely a seregnél található, már a legutóbbi országgyűlés hívta össze; ez fegyverben áll és persze engedelmeskedik.”¹⁷¹

Eugène Beauharnais alkirálynak maga Napóleon rendelte el, hogy vonuljon Győr ellen és nyomja a vele szemben álló erőket Buda felé, minél távolabbra Bécestől.¹⁷² Most, a csata után, Lauriston tábornok 6000 emberrel körülvárta és ostrom alá vette a várost, Eugène Gönyünel álló 20 000 emberének fedezete alatt. A körülvárás pillanatában, még 14-én este, a csata után, a franciák egy magyar nemesurat fogtak el, aki négylovas hintón próbált távozni Győrből. Gyömörey József volt, Somogy megye aljegyzője és *permanens* *deputatio*jának tagja, aki előző nap érkezett, valószínűleg pénzt hozva a megye Győrnél állomásozó insurgenseinek, és most, mielőtt a kör bezárul, igyekezett gyorsan hazajutni. Mivel a franciák, úgy látszik, jelentősebbnek tartották, mint amilyen a valóságban volt, bizalmas jelentése, amelyben kalandjairól utóbb beszámolt, elég érdekesen világítja meg a francia vezetők magatartását Magyarországot illetően.¹⁷³

Mint hadifoglyot, előbb három napra Gönyüre vitték, Eugène alkirály főhá diszállására, aki maga is részt vett kihallgatásában. Az osztrák csapatok és a győri helyőrség erejéről kezdtek faggatni, majd megkérdezték tőle, hogy olvasta-e Napóleon proklamációját, amely, véleményük szerint, az országban már nagyon elterjedhetett. Nemleges válaszára kezébe nyomtak néhány példányt, amelyet ő aztán utóbb megsemmisített, mert a hazai alkotmányra veszélyesnek találta. Az alkirály megkérdezte, hogy fognak-e a magyarok új királyt választani, és hogy mit tart az ország Esterházy Miklós hercegről, aki Napóleon fő jelöltje a magyar trónra, Gyömörey, beszámolója szerint, azt felelte, hogy a magyarok évszázadok óta boldogak az osztrák ház alatt és nem hiszi, hogy I. Ferenc helyett más uralkodót óhajtanának választani. Hozzátette, hogy ő Esterházy herceget csak futólag, távolabbról ismeri, de így sem hiszi, hogy e szerephez elég tekintélye és súlya volna. Utóbb közölték vele, hogy szerencséje, ha nem tartozik az insurgensek közé, mert azokat a császár igen gyűlöli (*summopere detestatur et maximo odio habet*) és katonák helyett csak magyar rebelleknek szokta őket nevezni. E lélektani előkészítés után Gyömöreyt két tiszt Bécsbe kísérte, Berthier Napóleonhoz is bevitte, aki nekitámadt, hogy győri utazgatásával kémgyanússá tette magát. Ezután Mathieu Dumas tábornok vette kezelésbe őt, aki tisztjeivel hat napon át vitatkozott még vele a magyar alkotmányról és a királyválasztás *nefarius* problémájáról, míg végül úgy látszik megúnták szabadkózását, útlevelet nyomtak kezébe és hazaküldték.

Június 17-én Napóleon a proklamáció terjesztését és Győr bombázását írta elő Eugène alkirálynak, amíg a város meg nem adja magát. Másnap is

¹⁷¹ AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 115.

¹⁷² E. *Sayous*: i. m. (1900), 490. l. Correspondance de Napoléon. XIX. 88—90, 128. l.

¹⁷³ Az esetet Gyömöreynek Somogy megye alispánjához írt és a nádornak is megküldött, bizalmas jelentése (és kártérítést kérő folyamodványa) alapján ismerteti *Sasvári*: i. m. 20. l. Ugyanezen irat alapján összefoglalja a nádor egykorú német naplója is; JN iratai, III. 1935, 737—738. l.

siettette az ostromot.¹⁷⁴ Június 24-én, nyolc napi ostrom után, Győr végre kapitulált a franciák előtt. A kivonuló garnizon főbb tisztjei, mielőtt Komáromba vitték, majd kicserélték volna őket, három napig Ácson Montbrun tábornok vendégei voltak és főheraszal mellett Colbert és Jaquinot tábornokokkal is találkoztak. A francia tisztiek az insurgenekről beszéltek, akiknek egyéni, személyes bátorságát elismerték, majd pedig a proklamációról és arról, hogy Esterházy herceg vagy a főherceg nádor lenne Magyarország új királya. Nem hitték volna, mondták, hogy az insurreció tétleg fellépjen ellenük, hiszen Magyarországgal ők békében élnek.¹⁷⁵ A dolog érdekességéhez tartozik, hogy e magyar tisztiek között, Péchy Mihály műszaki alezredes, a város volt parancsnoka mellett ott volt Felsőbüki Nagy Pál, a magyar ellenzék egyik legexponáltabb, fiatal tagja is, akit a nádor, mint az insurreció vezére, nyilvánvaló politikai taktikából vett maga mellé, szárnysegédei egyikének, és aki Győrbe a június 14-i csata alkalmával, parancs-kézbesítés közben került. Nagy Pál Sopron megye követeként, az 1807-i országgyűlésen tűnt fel ellenzéki beszédeivel, amelyek nagy visszhangot keltettek a nemesi közvéleményben. Bírálta az osztrák gazdasági és pénzügyi politikát, a pénzromlást, és követelte a magyar nyelv közéleti érvényesülését. Igaz, hogy egy alkalommal, midőn a jobbágyok fokozódó elnyomása ellen emelt szót, a nemesek gúnyos közbekiáltásokkal (*ne stultizet*) zavarták. Nagy azonban itt is csak a feudális alkotmányt akarta a „visszaélések” ellen védeni, és mi sem volt töle távolabb, mint hogy a feudális rendszert vegye bírálat alá. Különösen felvillanyozta az ellenzék az, hogy Nagy, midőn az országgyűlés feloszlásának híre jött, nyíltan a nemzetközi helyzetre és Napóleon 1805-i magyar politikájára utalt, ami akkoriban „szörnyű” merészségnek számított. A király e lépése, mondta, annál váratlanabb, mivel „az újságokból az egész Európa tudja”, hogy Napóleon Bécsben Magyarországról mint nyilatkozott: „a magyarok tőle nem félnek”, hiszen olyan uralkodójuk van, aki minden országgyűlésen csak kér valamit tőlük, „de igazságos sérelmeiket soha fel nem véteti”.¹⁷⁶ E vakmerősége

¹⁷⁴ Correspondance de Napoléon. XIX. 142—144, 149—150. I. Győr kapitulációját a 22. sz. Bulletin adta hírül 1809. jún. 24-én. AÉ, CP, Autriche, vol. 383, p. 126. A város ostromáról és a francia megszállásról több egykorú feljegyzés maradt: *Hohenegger Lőrinc* (a győri püspöki liceum tanára, utóbb győri kanonok): Győr ostromlásának napló könyve. Tudományos Gyűjtemény 1820, II. 47—89. I. — *Paintner Mihály* (nagyprépost, a győri kerület középiskolájának főigazgatója): Diarium calamitatis bellicae quacum Jaurinum per quinque menses anni 1809. conflictabatur c. naplóját (a Protocollum Studiorum Directionis 1809. évi kötetéből) kiadta *Németh Ambrus*, Francia világ Győrött. Történelmi Tár, 1902, 136—144. I. Néhány részletét francia fordításban közölte *François d'Olay*: Le siège de Győr et la visite de Napoléon en 1809. Gazette de Hongrie, 1936. máj. 2. sk. sz. — A győri karmelita rendház feljegyzéseinek az 1809-i háborúra vonatkozó részét közzétette ugyanez *Németh Ambrus*: Győr városa a francziák hatalma alatt 1809-ben. Történelmi Tár, 1904, 376—399. I. — *Sefcsik Ferenc*: Szomorú képek a győri francia hadisarc idejéből. Dunántúli Hírlap, 1904. Egykorú szövegrészeket, iratokat is közölt, de saját kommentárjaitól nem mindig pontosan szétválasztva *Bay Ferenc*: Napoleon Magyarországon. A császár és katonái Győr városában. Bpest. 1941. Győr város levéltára Acta Gallicana címen külön őrzi a helyi francia megszállással kapcsolatos iratokat. Győrben aug. 31-én Napóleon is megfordult. A franciák okt. 18-án elkezdték a vár lerombolását, majd nov. 17-én elvonultak.

¹⁷⁵ Péchy jelentése nyomán a nádor naplója, 1809. jún. 29. JN iratai, III. 1935, 539. I.

¹⁷⁶ Mivel a kerületi ülésekről napló akkor még nem készült, Nagy Pál beszédeit közelebbről nem ismerjük. 1807-i szerepléséről *Horváth Mihály*: i. m. (VIII²) ír, de ő is csak általában annyit, hogy Nagy Franciaországról beszélt (317). Az általunk idézett szavakat Kazinezy írta 1807. okt. 17-én Cseréy Farkashoz, úgy látszik részletes információk alapján; KL VI. 1894, 195.

miatt Nagy, Bécsben, királyi dorgálásban részesült. A magyar rendi nacionalizmus hívei viszont ünnepelték. A feudális ellenzékét s egyben a magyar nemesi politikusknak éppen azt a típusát képviselte, amelyre a napóleoni akció leginkább számított. A válság pillanatában azonban kitűnt, hogy hiába. Nagy egy utóbb, 1830-ban készült memorandumában, a dinasztia iránti hűségének bizonyítékaként említette meg, hogy „az ellenség vezérei” 1809-ben „egyenest Fejedelmök nevében” szólították fel: szerezzen fogamatot a magyarokhoz intézett proklamációnak, ő azonban elutasította ezt, arra hivatkozva, hogy „constitutionalis országokban éppen a törvényes oppositót formáló részen állanak azok, kik veszedelem idejében valamint a Hazához, úgy a Thronushoz legszorosabban ragaszkodnak”.¹⁷⁷

Már az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy a magyar feudális uralkodó osztály elutasította magától Napóleon ajánlatát és vele szemben a Habsburgokat támogatta. Óvatos számításból, nem bízva ígéreteiben, és az erőviszonyokat mérlegelve? Egyedi esetekben ezt sem zárhatjuk ki a tényezők sorából. Nagy egészében azonban a magyar nemesség nem politikai bölcsességből, hanem inkább rossz okokból: osztályérdekét féltve járt el így. A Habsburgok hatalmas összeroskadónak látszott, Napóleoné legyőzhetetlennek. S lehetségesnek az, hogy Magyarország helyzete megváltozhatik. Ha a nemesség valóban akcióra vágyik, hogy szabadulhasson Ausztriától, aligha mérlegel ily óvakodva, hanem megpróbál élni az alkalommal. A hídra tehát nem azért nem lépett, mert gyengének tartotta, hanem mert nem akart a túlsó partra jutni. A magyar politika „második” vonala, az, amelynek robbanását akarta Napóleon a proklamációval kiváltani, a valóságban semmi robbanó erőt nem képviselt. Csak belső, alárendelt jelentőségű súrlódásnak volt jele a feudális rendszer dualitásán belül, az udvar s a nemesség között. Amivel persze összefért, hogy 1809 őszen, midőn az óhajtott békét közeledni és a külső veszélyt távolodni látták, a magyar nemesek megint azt kezdték óhajtani, hogy Ausztria ne maradjon túl erős. „Adja Isten, hogy királyunk elveszítse Bécsét és kénytelen legyen Budára tenni székhelyét”, — mondta egy insurgens ezredes Camille de Tournonnak, aki ehhez az alábbi megjegyzést fűzte: „Úgy látszik, hogy a nemesek az osztrák ház gyengülésében valamiféle garanciát látnak arra, hogy alkot-

¹⁷⁷ Idézi *Barta István*: Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány. Századok, 1963, 749. l. Barta végleg bebizonyította, hogy Nagy 1830-tól anyagi előnyök fejében a bécsi kormány szolgálatában állt, és nemcsak azért fordult a magyar liberális ellenzék ellen, mert az idő túlhaladta őt, amint azt Bezerédy István vélte még róla írt politikai jellemzésében, amelyet Csengery Antal közölt az általa szerkesztett gyűjteményes kötetben: Magyar szónokok és státusférfiak. Pest. 1851. Még mindig kissé túlbecsüli azonban Nagy fellépését a jobbágykérdésben, és nem egészen találó párhuzamot von Nagy bécsi szolgálatba állása és Széchenyi „megtorpanása” közt (765. l.). Idézi, amit *Tóth Lőrinc*: Felsőbüki Nagy Pál emlékezete. Bpest. 1874 (MTA Értekezések a történeti tudományok köréből III. 8), 27 állítólagos hiteles forrásra hivatkozva arról ír, hogy Napóleon 1809-ban személyes levélben hívta fel csatlakozásra Nagy Pált. Ez így valószínűtlen. A levél, ha volt ilyen, olyan Kállay György-féle lehetett, vagy a proklamáció. Barta figyelmét elkerülte azonban Nagy győri, illetve ácsi találkozása a franciákkal, amelyről adatokat közölt *Bodnár István* — *Gárdonyi Albert*: Bezerédy István. I. Bpest. 1918, 44 — 46. l.; ui. Nagy egy 1809. okt. 5-i levele is olvasható nővéréhez arról, hogy többé nem igen találkoznak, még az éjjel menekül Poroszország felé. A szerzők szerint talán azért, mert megszökött a francia fogságból. Ennek azonban ellentmondani látszik, hogy a Gyórnél fogságba esett tiszteket a franciák már jún. 28-án átadták; vö. *Domanovszky Sándor*: József nádor élete. I/2. Bpest. 1944, 269. l.

mányuk: egyetlen és igazi bálványuk megmarad”.¹⁷⁸ Igazában véve ugyanis azóta, hogy a polgári forradalom kérdése komolyan felmerült, a fő ellentét már nem a feudális udvar és a feudális oppozíciót választotta el egymástól, hanem a feudalizmus és a polgári liberális átalakulás híveit. Vagyis az „első” variánst (amelynek a „második” mondhatni csak hátoldala volt), és a „harmadikat”, a jövőét. Napóleonnak, a második helyett, amely használhatatlannak bizonyult, e két realitással kellett volna számolnia. Az elsővel, ha a feudális struktúra védelmét óhajtja támogatni. A harmadikkal, ha a forradalom ügyét.

Az elsővel? A dinasztia iránti lojalitással? Sajátos módon még mindig inkább, mint a feudális oppozícióval. A magyar nemesség lelkesedésére nem számíthatott, mert legszebb ígéretei sem licitálhatták túl a privilégiumok azon biztonságos élvezetét, amelyet birtokosaiknak a Habsburg uralom maradisága és gyengesége biztosított. Engedelmességére azonban talán már inkább számíthatott, ha azt félreérthetetlenül, könyörtelen akarattal megköveteli. És addig, amíg erre valóban módja van. A nemesség a Habsburg uralom alatt azt is megtanulta, hogy a dinasztianak, a hatalom birtokosának, végső fokon engedelmelkednie kell. Napóleonnak, a győri csata után, módjában volt nyilvánvalóvá tenni, hogy ő (vagy megbízottja) lépett a letűnt Habsburgok helyébe és nem tűr több ellenkezést. Ez azonban nagyobb erőfeszítést, vagy éppen némi erőszakot igényelt. Napóleon azonban e téren, a proklamáció felkínálásán túlmenően, semmi erőszakkal nem próbálkozott.

Napóleon nagy sikernek tartotta Győr bevételét.¹⁷⁹ Az is volt annyiban, hogy megnyílt előtte az út Buda és Pest felé. Mindenki azt várta, hogy a franciák most már egy csapásra elérik Magyarország egykori fővárosát, amely a közvélemény szemében már ismét az ország központja volt s a jövő fővárosa, és amelynek határában feküdt Rákosmező, a meghirdetett nemzeti diéta színhelye.

Sok kis adatból látni, hogy a hangulat valami fordulóhoz ért. Felsőbüki Nagy Sándor, Pál fivére, aki mint *insurgens* küzdött a franciák ellen, 1809. július 13-án ezt írta haza családjának a komáromi táborból:¹⁸⁰ „Most már az osztrák monarchiának és a magyar szabadságnak végórája ütött, nincs már semmi reményem.” A „német marhákat”, vagyis az osztrák tábornokok ügyetlensége megadta a végső kegyelemdőfést. Vagyis: a régi úr helyett most már el kell az újat fogadni. Gr. Dessewffy József, az ország egészen más vidékén, július 14-én ezt írta Kazinczynak: „Azon viseletünktől fog függni sorsunk, a mit majd akkor mutatunk, midőn Budára vagy Pestre be fog jönni Napóleon.”¹⁸¹

¹⁷⁸ *Camille de Tournon*: Note sur la Hongrie, Bécs 1809. aug. 24. Közli *Kecskeméti K.*: i. m. 174–183. l. Azon u.itt (184 sk. l.) közölt 5 hadmérnöki jelentés közül, amelyet Magyarország francia megszállás alá került részeiről készítettek a „Corps Impérial des Ingénieurs Géographes” tisztjei, az első J. Brousseau „chef de bataillon” tollából (Bécs 1809. okt. 1.) a Duna, Rába, Fertő tó stb. ismertetése és a parasztok feudális elnyomatásának jellemzése után, hasonló eredményre jut, Moson és Győr megyei tapasztalatok alapján, a magyar közvélemény elemzése során. Beszél a hagyományos idegen-ellenességről, a rendi ellenzékiről és arról, hogy szinte emiatt nem segítettek eléggé Ausztriát 1805 és 1809 háborúiban. „A magyarokat hosszú idő óta olyan felfogás hatja át, amely nemzetinek tűnik és amelyet többen így fogalmaztak meg válaszul kérdéseimre jelen politikai helyzetüket illetően: Ausztria felvirágzása mindig végzetes volt a magyar királyság számára”, uo. 216. l.

¹⁷⁹ *E. Sayous*: i. m. (1900), 494. l.

¹⁸⁰ *Bodnár I. – Girdonyi A.*: i. m. I. 45–46. l.

¹⁸¹ KL VI. 1896, 448. l.

A császár azonban, váratlanul, Győrnél megállt. Itt védelemre rendezkedett be és azt mérlegelte, hogy a francia helyőrség, ha megtámadják, ki tud-e tartani. Már előre, június 18-án közölte Eugène alkirályal, hogy „ami Budát illeti, tenni semmit nem lehet: ez erődített hely, Pest pedig a Duna másik oldalán van; erről szó se m lehet”. Június 19-én pedig végleg elvetette Jenő azon ötletét is, hogy a Duna balpartjára keljen át észak felé: így semmi nem fedezné jobbszárnyát „Buda és egész Magyarország” felől. Az alkirály célja tehát pusztán csak az lehet, Napóleon szerint, hogy úgy tegyen, mintha Budára készülne és csak az ostromágyúkra várna az indulással, továbbá, hogy „Magyarországot elárassza a magyarokhoz intézett proklamációval és más, Bécsben közzétett iratokkal”, és végül, hogy Győr bevétele után a visszavonulást biztosítsa.¹⁸² De ki támadta volna meg keletről, ahol nem voltak erre alkalmas, komolyabb erők?

Dodun, a bécsi francia nagykövetség első titkára, akit az osztrák hatóságok Budára vittek, már egy hónappal előbb sem látott ily erőket a városban, amelynek utcáit járva (persze osztrák ágensekkel nyomában) megszabadítását „napról-napra” várta.¹⁸² Június 16-án reggel „a magyar insurgensek a győri dicsőséges ügy után felbomlásban vonultak át Budán”. Senki nem gondolt ellenállásra. Az udvar kétségbeesetten Kassára menekült. Dodunt is oda vitték tovább.¹⁸³ Egy Pesten, június 15-én este írt levél, amely a franciák kezébe jutott, panaszkodott, hogy a győri vereség „annyival is súlyosabban sújtja császáruk hű szolgálóit, mivel nagy számban vannak itt olyanok, akik örülnek ennek és akik a franciákat várják”.¹⁸⁴

Camille de Tournon, aki mint Bayreuth francia intendánsa, Bajorországban került osztrák fogságba, és akit Magyarországon át vittek a keleti határszél felé, július 6-án Pestre érve ugyancsak az ellenállási készség hiányát figyelte meg:¹⁸⁵

„A győri csata után oly nagy volt a félelem, hogy nemcsak az udvar, de Magyarország parancsnoka, Alvinczy marsall is elhagyta Budát, sőt Pestet is és a Tisza felé vette útját . . . Ezidőben haladtam át a balparti megyéken, és bár minden pillanatban várták, hogy a franciák a folyón átkeljenek, legfeljebb nyugtalanságot láttam, de semmi olyat a nép körében, ami azt jelezte volna, hogy fegyvert ragadva részt kívánna venni a háborúban. Mindabból amit akkor s azóta láttam és hallottam, azt a meggyőződést szereztem, hogy ha csapataink Magyarországra lépnek, egyáltalán nem kell a lakosok ellen harcolniok, hanem azok teljesen nyugodtan vetik magukat alá.”

A franciák azonban soha nem érkeztek meg Budára és Pestre. Ez a további erőfeszítésük elmaradt és ezzel, csalódottan vagy fellelegezve, mindkét álláspont hívei azt a benyomást szereztek, hogy Napóleon nem veszi egészen komolyan saját akcióját.

¹⁸² Correspondance de Napoléon. XIX. 149–150, 155–156. I. Dodun visszatekintő jelentése Bécs 1809. júl. 5.: AÉ, CP, Autriche vol. 383, p. 154.

¹⁸³ Dodunt rövidesen újra visszakísérték Kassáról, majd júl. 2-án Ácsnál kicserélték a párizsi osztrák nagykövetség személyzetével: Metternichel és az ifjú hg. Esterházy Pállal. Deseffy gúnyos kommentárja szerint a katonaság majdnem beléjük ágyúzott, Metternich a búzavetésbe bújt „szerencsétlen diplomáciájával együtt”. KL VI. 1896. 448. l.

¹⁸⁴ Francia fordításban: AÉ, CP, Autriche, vol. 383. p. 120.

¹⁸⁵ *Kecskeméti K.*: i. m. (1960), 176. l.

Horvát István, a fiatal történész, akinek reményeivel már 1805-ben találkozunk, naplójának tanúsága szerint Napóleon proklamációjáról értesülve azon elmélkedett Pesten, hogy a nagyurak és arisztokraták közt, sajnos, nincs olyan patrióta egyéniség, aki vezető szerepre alkalmas volna.¹⁸⁶

1809. július 7-én este, még a wagrami hírek előtt, barátjával, a költő Virág Benedekkel a Duna hajóhidján sétálva beszélgettek, ahol senki nem hallhatta őket. „Elhitettük magunkkal, hogy Napoleon a gyáva német vezért meg győzendi, s kiment bennünket az elaltató német hatalom alól. Mind a ketten azt találtuk legjobbnak, ha nekünk Ausztriától való függetlenségünk vissza adatik.

1809. július 11-én azon elmélkedik, hogy nem szabadna több újoncot adni Ausztriának.

„legjobbat tennénk, ha egy követség által királyt kérnénk Napoleontól országunknak. A büszke és atyjafiait szerfölött elősegítő Corsus örömet teljesítené késérünket. Ezáltal a nagy frantzia erővel szorosabb egységre lépnénk, és könnyen meg nyerhetnők Serbia, Bosnia, Dalmatia és Bulgáriának országunkhoz kapcsolását. Így nagy darab termékeny földet, és az Adriai meg Fekete tengeren szép kereskedést szerezhetnénk.”

Horvát, a jakobinusoktól eltérően, nem a társadalmi reformot, hanem a feudális ellenzék hatalmi álmait várta Napoleontól. A feudális nacionalizmust képviselte, de, mint szegény nemesi értelmiségi, lényegesen másként, mint Kazinczy, aki a birtokos nemességgel együtt Franciaországgal szemben foglalt állást 1809-ben.¹⁸⁷ Horvát nem támadta a kiváltságokat, de nem is adta fel, védelmük érdekében, függetlenségi vágyait. Világosan látta viszont, hogy ez a tendencia, az, amelyre voltaképpen Napóleon számított, mily erőtlen és tehetetlen önmagában, ha több segítséget nem kap a franciáktól. Július 13-án, midőn az utóbbiaknak még mindig nem jött híre, „gondos előrelátást”, óvatosságot ajánlott Virágnak, mint előbb másik barátjának, Kultsár Istvánnak, a *Hazai és Külföldi Tudósítások* szerkesztőjének is, nehogy vesztőhelyre jusson „vigyázatlansága miatt”. Július 15-én Virág a wagrami csata hírével fogadta őt: „Fut a német, örül a magyar”. Ez igaz, felelte Horvát, de „a német magyar katonasággal keverve fut”, és nem lehet örömünk teljes, „ha meggondoljuk, hogy véreink és hazafi társaink eszközül szolgálnak a német tudatlanságnak”. Két nap múlva, július 17-én a fegyverszünet híre jött meg a francia sereg helyett. Horvát, barátjaival együtt, ekkor vesztette el végképp a napóleoni akcióhoz fűzött reményeit és bizalmát. Jó volt vigyázniok, mert ha „ébredni és munkálkodni” kezdtek volna, most aztán elbánná velük a rendőrség.

„A magyar még most titkos társaságba nem igen való . . . Várnunk köll az időig, míg vagy alkalmasabb és bátorságosabb környülállások támadandnak, vagy pedig hitelesebb talp köre állíthatjuk kezdetünket. Sokszor elgondoltam én azt, hogy még a koron

¹⁸⁶ *Horvát István*: i. m. 432–439. l. Túlzott ábrándokat felváltó csalódottság helyett egyszerűen „hi leg számítást” fejez fel ebben *Wertheimer*: i. m. II. 440. l. A wagrami csatára utalást tévesen vonatkoztatja a győrire *Dümmerth*: i. m. 194. l.

¹⁸⁷ *R. Kiss István*: i. m. I. 81–82. l. a dolgokat félreismerve írja, hogy Kazinczy levelei mindenben Horvát István „vágyait és tehetetlenségét” tükrözik. Egyáltalán nem. Kazinczy kezdettől fogva határozottan *ellenezte* a napóleoni függetlenség gondolatát. Horvát viszont eleinte lelkesen *helyeselte*, csak végül nem tartotta reálisan váljalhatónak.

sem lehet here királyi házunktól való megszabadulásunkat reménlenünk, midőn Napoleontól meg verettetik seregünk". Mert Napoleon Oroszország miatt meggondolhatja magát, és „meg tsipedezven az ausztriai birodalom határit” a Habsburg házat még „időig óráig országolni hagyja”. És „mi lenne akkoron a magyar írókból”, ha előzőleg „gyűlölséget terjesztettek volna” I. Ferenc ellen? Sőt az is megeshetik, hogy az osztrák császár Napoleon „pártfogása alá” veti magát, „által engedélyezve leányát Napoleonnak, vallamellyik atyafiának feleségül”. Hiszen Napoleon még proklamációjában sem mondta ki azt határozottan, hogy a Habsburg-ház uralmát megszünteti. „Ilyen környülállásokban tehát nem művel semmit az okos férfiú”.

Az „okos férfiú”, a szegény író, akit már Bulgáriáig érő hatalmi álmaiból rántott vissza a földre a kiábrándulás, és akit a gyengeség tudata tett egyszerre ily meghökkenően élesszemű, szinte koravén realistává, őszintén fájalta elveszett reményeit. Az a dúsgazdag arisztokrata viszont, akit Napoleon a magyar trónjelöltek listáján az első helyre tett, a Buda és Pest elleni francia akció elmaradását ürügynek használta annak igazolására, hogy csak a készet lett volna hajlandó, teljes biztonságban, a császár kezéből elfogadni. Tenni és kockáztatni érte nem.

Láttuk, már akkoriban híre ment, hogy Napoleon hg. Esterházy Miklóst, a leggazdagabb magyar nagyurat, az osztrák hadsereg altábornagyát, a magyar nemesi testőrség kapitányát és Sopron megye örökös főispánját, a kor egyik nagy adósságcsinálóját akarta a magyar trónra ültetni.¹⁸⁸ A hírt az irodalom

¹⁸⁸ A nádor 1809. jún. 12-i naplóbejegyzése bécsi hírekről: a franciák Esterházyt akarják királynak, de közölték vele, hogy addig is maradjon nyugton és ne keveredjék semmibe. JN iratai, III. 1935, 492. l. — A franciák figyelve a trónjelöltek személyén túl kiterjedt az udvar és a főnemesség főbb szereplőire szélesebb körben is. Erről tanúskodik egy 1809 júliusában kelt, érdekes, hosszabb „tájékoztató a bécsi udvarról”. AE, CP, Autriche, vol. 384, pp. 169. sk. Eszerint a nádor magyar szokások szerint él, voltak, mint I. Pál cár vejének, nagyravágyó percel, a császár most is gyanakszik rá. „Mindazon tulajdonsága megvan, érdekes, ahhoz kell, hogy valaki egy nagyhatalom kezében eszköz legyen. Véleménye mindig azokétól fog függni, akik környezetében lesznek.” A magyar urak szeretik is valamennyire, de még jobban szeretnék, ha, mint egykor, magyar főnemes lehetne nádor. A fő jelölt erre az igen tekintélyes és népszerű gr. Illésházy István volna. Mindjárt utána gr. Festetics György a legfontosabb „igen független” személyiség, akiben az udvar 1790 óta nem bízik. A harmadik hely, még az első vonalban gr. Erdődy József kancelláré, aki Illésházyhoz áll közel, és akinek egy Rádony nevű, tehetséges és osztrákellenes nemes a bizalmas tanácsadója. (Alighanem Ráthonyi Gábor kir. fiskális, aki 1790-ben a nemesi-nemzeti mozgalom egyik szereplője volt, és utóbb a magyar jakobinusokkal is valami kapcsolatban állt; vö. *Benda K.*: i. m. II. 1952, 116. l.). A második vonalban állnak az Esterházyak, Pálffyak, Batthyányak, Károlyiak és Zichyek, kivéve gr. Zichy Károlyt, akit politikai színváltásai miatt a magyarok nem sokra tartanak. A protestánsok közt nincs igazi nagyúr. A katolikus klérus a spanyolhoz hasonló, támogatta a háborút. „A köznemesség, amely főleg birtokosokból áll, nem óhajt mást, mint a kereskedelem szabadságát, ami számára abban áll, hogy terményeit, amelyekkel bőven rendelkezik, a monarchia egész területén eladhassa, és hogy ne gátolják ebben a jelenlegi, terhes monopóliumok. A köznemesség, mint a francia egykor, a XVII. századig, a mágnások zászlaját követi, az udvart kevésbé ismeri és érdekeit Bécsben magyar ágensekkel intézteti, akik közül egy Szok és egy Kitás nevű a legtekintélyesebb. Mindketten világosan látják hazájuk érdekeit, az osztrák ház ellenségei és Napoleon császárnak lelkes hívei, de igen körültekintők, mert sok veszteni valójuk van.” Az itt szereplő Sok János bécsi ágens Perzevichy Gergelynek egykor egyetemi diáktársa és bizalmas barátja volt. *Balázs Éva*: i. m. (1970) helyesen utal arra, hogy Berzevichy rajta keresztül továbbíthatta a legkönnyebben fent idézett tervezetét Napoleonhoz. Már mint ha egyáltalán továbbíttatta, ami nem különösebben valószínű. Egy 1809. aug. 8-án kelt, aláíratlan levél (AN, AF IV. 1676, Plač I, no. 34; *Kecskeméti*: i. m.

hosszú ideig nem akarta komolyan venni. Majláth szerint Esterházy csak nevetett, midőn róla értesült.¹⁸⁹ Horánszky szerint Napóleon „tényleg minden lehető megtett azért, hogy ezen illusztris család fejének rokonszenvét elnyerje, Esterházy azonban ellenállt a kísértéseknek”.¹⁹⁰ Wertheimer, az egyetlen kutató, akinek a perdöntő dokumentum a francia külügyminisztérium levéltárában kezébe került és aki pontosan tudta, hogy Esterházy, kettős játékba bonyolódva, mily kevésbé állott a kísértéseknek ellen, még 1883-ban is csak úgy mert néhány szót idézni belőle, hogy elhallgatta a szereplő nevét.¹⁹¹ Pedig ezek szerint Esterházy volt az egyetlen magyar, akiről tudjuk, hogy ezidőben a feudális „ellenzék” részéről hajlandó volt a francia politikával tényleges kapcsolatra lépni.

Ez a jelentés egy olyan hosszú és bizalmas beszélgetésről készült, amelyet Esterházyval valamivel utóbb, 1809 őszén folytatott egy magas állású francia diplomata, aki Metternichhel is sokat tárgyalt.¹⁹² A szöveg azonban utalni látszik bizonyos előzményekre is:

„Esterházy herceg, akinél két napot töltöttem Kismartonban, meglehetősen tartózkodás nélkül (avec assez d'abandon) beszélgetett velem. És bár sok tekintélye e főúrnak egyik oldalán sincs, mégis azt, amit elmondott nekem, bizonyos fokig érdekesnek találtam. Bevallotta, hogy a magyarok nagyrésze, és első helyen ő maga, az udvartól semmit többé nem remél. Napóleon császárnak, mondta, vagy súlyos indokkal, vagy téves információkkal kellett ahhoz bírnia, hogy ne folytassa tovább a háborút, midőn egyetlen csata szétszórja az insurrectió magyarjait és a többinek módot ad a megnyilatkozásra. Hogyan foglalhattunk volna állást, tette hozzá, akkor, midőn a császár kiadta proklamációját? Rákos mezeje, ahol az ő felhívása szerint őseink példáját követve össze kellett volna gyűlnünk, éppen azon síkságon feküdt, ahol a főherceg nádor táborozott a sereg azon részével, amely aztán Győrnél harcolt. Ha e győzelem után a franciák csak 10 ezer embert küldenek Budára, e várost még nagyobb összegrre megsarcollhatták volna, mint Bécsset, és főként megakadályozták volna ezzel a magyar insurrectio összeszedését.”

„Egyébként, tette hozzá, a dolgot bármikor, óhajtság szerint, újra lehet kezdeni. A békeszerződés Magyarországot a franciák kezébe tette. Az osztrák ház fejedelmektől és azon tábornokoktól, akik seregeiket vezérlik, oly kevés támaszt remélhetünk, hogy Napóleon császárnak, azon a napon, midőn egy erős hadsereggel Magyarországra bevonul, elég lesz csak annyit tennie, hogy javaik elkobzásával fenyegeti meg mindazon magyar családokat, amelyek nem csatlakoznak hozzá, és hogy ugyanakkor nemzetünkbeli való királyt ajánl nekik. Így az egész ország mellé fog állni.”

1960, 173. l.) szerint alaptalan hír terjedt el arról, hogy a nádort megfosztották tisztességétől, mert Napóleon és az orosz cár védelme alatt Magyarország királyának akarta elismertetni magát.

¹⁸⁹ *Johann gr. Mailáth*: Geschichte der Magyaren, IV. Wien. 1830. Vö. *Sasvári Á.*: i. m. 21. l.

¹⁹⁰ *Horánszky L.*: i. m. (1912), 181. l.

¹⁹¹ *Wertheimer E.*: i. m. (1883), 172. l.

¹⁹² *AE, CP, Autriche*, vol. 383, p. 343. Esterházy 1809 tavaszán 1000 újoncot állított ki saját költségén a franciák ellen. *Domanovszky Sándor*: József nádor élete. I/2. Bpest. 1944. *Hajnal István*: Egy magyar herceg ifjúkora Napoleon idején. Bpest. 1927, kny. Budapesti Szemle, 597–598. sz., 24–25. l.: a trónjelölt fiáról, Esterházy Pálról, aki a párizsi osztrák nagykövetségen Metternich beosztottja volt és vele együtt hozták haza és cserélték ki 1809 július elején, megállapítja, hogy az bizonyára hallott a kiáltványról, talán apja jelöltségéről is, de a hercegi család iratai közt legkisebb nyomát nem találni bármi utalásnak e tervekre.

„Tudni akartam, hogy az ilyen beszédek őszinte szándékot rejtenek-e, és hogy Esterházy hercegnek valóban vannak-e ambíciói; úgy értesültem, hogy nagyon is vannak, több, mint amennyit magában tud tartani.”

Hogy Esterházy ambíciói messze felülmúlták államférfiúi képességeit, az már e beszélgetésből is kitűnik. „Nemzeti” programjából, amelyben a birtokelkobzással való fenyegetőzés az egyetlen „pozitív” gondolat. Abból is, hogy egyáltalán nem ismerte fel, mennyire megváltozott a helyzet az 1809 őszi béke nyomán. Ha ő is mulasztásnak tartotta Buda és Pest el nem foglalását, akkor ez igazán közhely számba ment a nemesi közvéleményben.

Napoleon azonban láthatólag nem gondolt arra, hogy ezt a külön erőfeszítést akár katonai, akár politikai szempontból megtegye. Magyarország megnyerésének tervét még most, az eddig tapasztalt csalódások ellenére sem adta fel, de ehhez elégnak tartotta bázisul az ország már megszállt nyugati megyéit.¹⁹³ Június 22-én Eugène alkirályt hívta fel arra, hogy újabb proklamációban hirdessen amnesztiát e megyék insurgensének.¹⁹⁴ Északon Davoust marsallt, aki a Dunánál, Pozsonnyal szemben állt, biztatta kellő propagandára.

„Felségednek a magyarokhoz intézett proklamációját — írta neki Davoust 1809. június 17-én Köpcsényből (Kittsee) — itt majdnem egyáltalán nem ismerik és nekem már egy példányom sem maradt. A falvak e vidéken mind lakottak; igaz, hogy erre igen kevés zavar volt; az itteniek érzelmei nem látszanak ellenségesnek.”¹⁹⁵ Másnap, június 18-án újra visszatért a kérdésre: „A proklamációkat, mielőtt megkapom őket, terjeszteni fogom . . . Felséged ügyének szolgálata szempontjából igen előnyös, ha iratokat terjesztünk azon célból, hogy ellensúlyozzuk az osztrák bulletineket és felvilágosítsuk az itt lakókat.”¹⁹⁶ Két nappal Győr elfoglalása után, június 26-án, Davoust arra kapott utasítást, hogy Pozsony szőltsa fel kapitulációra, illetve támadja meg. Nem mint Magyarország

¹⁹³ A francia megszállás alatti területek viszonyaira francia részről adatok találhatóak Baron Bignon (a monarchia elfoglalt részeinek administrateur général-ja) iratai közt (AN, Paris). Magyarország megszállt része kezdetben csak egy intendance-ot alkotott M. de Ricci irányítása alatt. Utóbb Daru ezt három részre osztotta és fiatal embereket állított élükre. Győr és Sopron megyét az ifjú Duc de Broglie kapta, aki utóbb emlékirataiban (tévesen nevezve Sopron megyét comitat d'Eisenbourg-nak) előadja, hogy a Riccitol kapott statisztikai adatok alapján a rábízott megyékről „nagy emlékiratot” készített, gazdasági és közigazgatási vonatkozásban, amely iratai közt található, de amelyet memoárjaiban nem közöl. De itt is érdekesen jellemzi a társadalmi osztályok magatartását: a nemesség Budára, az osztrák sereg védelme alá húzódott, szintúgy a győri püspök is, a parasztok, alázatra szoktatva, engedelmeskedtek, a városi polgárság viszont általában (és különösen Sopronban) jó benyomást keltett, műveltségével, politikai jártasságával, sőt öntudatos viselkedésével is, nem könnyen engedve a francia katonai követeléseknek. Souvenirs du feu duc de Broglie, 1785—1830. Paris. 1886; vö. *Wertheimer Ede*: Századok, 1886, 919—920. l. — Magyar részről főleg azon *permanens deputatiók* jegyzőkönyvei jönnek figyelembe, amelyeket a nádor rendelkezésére állítottak fel 1809 tavaszán a különböző megyékben. A Vas megyei adatokat a 169., a győrieiket a 174. jegyzetben idéztük. Sopron megye és város levéltárában is vannak adatok a francia kivetésekről, hadisarcról stb. Családi feljegyzéseket használ *Fabricsius Endre*: Sopron és a napoleoni háborúk. Sopron. 1939, kny. Soproni Szemle, 1939, 137—144. l. A francia megszállásról néhány megjegyzés egy névtelen, talán Karl Riehl tollából származó emlékiratban: Diarium-Bruchstücke eines Ungenannten zu Oedenburg in Ungarn, 1808—1813. (OSZK kézirattára, Oct. Germ. 129).

¹⁹⁴ Correspondance de Napoléon. XIX. 183.

¹⁹⁵ *Mazade*: i. m. III. köt. 1885, 40. l.

¹⁹⁶ Uo. 43. l.

egyik fővárosát, hanem mint egy fontos hídfőt a Duna balpartján, biztosítékul, a wagrami csata előkészületeként.¹⁹⁷

Politikai szerepet, úgy látszik, leginkább Győr városának szánt Napóleon, valamennyi megszállt helység közül. Egy kissé, láttuk, talán túl is becsülte e kisváros jelentőségét, amely a magyarok földrajzi képében nem az ország „közepén” feküdt, és amely, katolikus püspöki székhelyként, hagyományosan erős klerikális befolyás alatt állt és inkább francia-ellenes hangulatnak volt gyűlhelye, még akkor is, midőn a püspök a franciák elől jobbnak látta eltávozni. Napóleon 1809. június 23-án azt a rendelkezést adta Berthiernek, hogy Narbonne tábornok azonnal menjen Győrbe és vegye át a város és Magyarország egész megszállt részének parancsnokságát; a részletes utasításokat majd később kapja meg, de addig is lehetőleg terjessze a proklamációt.¹⁹⁸ Ezek az utasítások sajnos még nem kerültek elő, de hogy mi célt szolgáltak, arról némi sejtelmünk lehet. Narbonne gróf egykor, 1791-ben, még XVI. Lajosnak volt hadügyminiszter, és csak hosszú emigrációjából hazatért, 1809-ben lett Napóleon tábornoka. Az *ancien régime* e tapasztalt politikusa, aki inkább volt régi udvariasságú diplomatának, semmint hódító katonának tekinthető, már személyében is bizonyos garanciának, kinevezése pedig megnyerő gesztusnak számított a magyar feudális uralkodó osztály felé.

„Magyarország e fontos pontjára vetve — olvassuk életrajzában¹⁹⁹ — titkos utasításokkal és oly politikai ösztönrel, amely azok lényegére rájött magától is, Narbonne nem annyira katonai parancsnokságot, mint inkább politikai missziót kapott. Szemét és kezét Magyarországon és Csehországon kellett tartania: fogadnia, ha nem éppen ösztönöznie azon hazafias ambíciókat, amelyek az osztrák iga alól való felszabadulásra és független, szuverén államok alakítására irányultak Franciaország védelme alatt.” Feladatához tartozott nyilvánvalóan a magyarokat rábírní arra, hogy maguknak, a proklamáció alapján, nemzeti függetlenséget kérjenek.

Győrbe érve, Narbonne mindjárt azt kereste, hogy hol van az a Rákosmező, és hogy összegyűltek-e már ott a magyarok.²⁰⁰ Azonnal gondoskodott

¹⁹⁷ Davoust 1809. jún. 27-én jelentette Napóleonnak, hogy az utasításnak megfelelően eljuttatta Pozsonyba Bianchi tábornokhoz a felszólítást, amely a városnak kíméletet ígért, ha a hadműveletektől tartózkodik, majd, miután tőle kitérő választ kapott (hogy János fhg. nélkül nem intézhető) megkezdte Pozsony lövetését, amely máris sok tüzet okozott. *Mazade*: i. m. 70–71. l. A pozsonyi eseményekre (a város levéltárában őrzött 1809-i hadi vonatkozású iratok mellett): Pozsony ostroma a francziák által. Hazai és Külföldi Tudósítások 1809, I. 46, 47, II. 4–7, 21. sz. (*Friedrich v. Bianchi?*): Vertheidigung des Brückenkopfes von Pressburg im Jahre 1809. Herausgegeben von einem k. k. oesterreichischen Offiziere. Pressburg. 1813. Die Belagerung von Pressburg im Jahre 1809. Den Memoiren eines Offiziers nach erzählt. Pressburg. 1839. *Schikowszky Károly*: A pozsonyi hídfő védelme 1809-ben. Hadtörténelmi Közlemények 1895, 43–66, 182–204. l. (? *Skultéty Pál* táblabíró, a Pozsony megyei permanens deputatio tagja), Diarium complectens historiam belli a. 1809. Kiadta Schrödl József. Történelmi Tár, 1909, 580–609. l. *Johann Batka*: Napoleon in Pressburg. Pressburger Zeitung, 1909. aug. 31. sz. *Vö. Edgar Palóczy*: Napoléon en Hongrie. Revue de Hongrie 1917, 56. sz.

¹⁹⁸ Correspondance de Napoléon XIX. 190. l.

¹⁹⁹ *Villemain*: i. m. I. 117–118. l.

²⁰⁰ *Le Louchier* százas szavai Narbonne-ról a nálor naplójában, 1809. júl. 5.: „General fragt, wo das Rakosfeld ist, fragt, ob die Hungarn dort schon zur Wahl zusammenkommen”. JN iratai, III. 1935, 554–555. l.

a proklamáció kifüggesztéséről.²⁰¹ Június 27-én reggel magához rendelte a város magisztrátusát és főbb világi és egyházi személyiségeit. Ezek egyike, Hohenegger Lőrinc, a teológia doktora és a püspöki liceum tanára, utóbb kanonok, a klérus tagjaként és a feudális nacionalizmus híveként, rosszállással írta feljegyzéseiben,²⁰² hogy a latin beszédet, a tábornok idegen akcentusa miatt, nehezen értették, de ez nem is volt kár, mert zendülésre bízta őket. *Estote sani*, mondta nekik egyebek között, „mintha mi eddig nem lettünk volna eszünkön”. Utána Narbonne, udvarias meghajlással, mindenkinek átnyújtott egy-egy proklamációt, amely „nem volt éppen rosszul megírva, de foglalattya annál rosszabb volt”. Ezt ők hideg hallgatással zsebetették. „Ábrázatunkon – mert sok szavakat váltani nem volt tanácsos – a hajdani bölcs hadi miniszter könnyen láthatta, hogy mi inkább ide haza maradtunk, mint Rákos mezeire mennünk egy király választására”. Narbonne ezután mégis igen nyájasan kikísérte, majd az alkirály villásreggelen látta vendégül őket. Egy másik jelenlevő, Paintner Mihály Antal nagyprépost és *studiorum director*, azt jegyezte fel, hogy „a parancsoló szükség kényszerítette őket csöndben és alázattal végighallgatni amint Narbonne magát mint Napóleon katonáját mondta méltónak a magyarok kormányzására.²⁰³ A katolikus klérus ilyen jobb pozíciójú tagjai, ha impresszionálta is őket a francia vezetők tüntető igyekezete és udvariaskodása, a magyar feudális társadalomnak nyilvánvalóan nem tartoztak elgégedetlen elemei közé.

Július elején, másfél hónappal a proklamáció kibocsátása után, a franciaíknak már látniuk kellett, hogy a magyar nemességgel hiába kísérleteznek. „Nem áltathatjuk magunkat a lakosság hangulatát illetően – írta már Montbrun tábornok az isztriai hercegnek – az emberek ellenünk vannak és Őfelsége jó szándékai, amelyek a proklamációban nyertek kifejezést, mind- eddig semmi hatást nem keltenek. Ezt az országot mindig a nemesség kormányozta. Ez pedig egészében fegyvert fogott és úgy látszik elhatározta, hogy védekezni fog ellenünk.”²⁰⁴

Napóleon maga is csalódott várakozásában, és nem titkolta kedvezőtlen véleményét. Metternich mindjárt kicserélése után, július 2-án, a legelső hírek közt közölte a nádorral, hogy Napóleon „nagyon haragszik” és igen rossz néven veszi, hogy Magyarország nem maradt semleges, hanem fegyvert fogott ellene.²⁰⁵ Egy fiatal Veszprém megyei magyar orvos, aki a wagrami csata

²⁰¹ Paintner Mihály id. naplója (140) szerint a proklamáció „per urbem distributa ac in curia civica palam affixa” volt.

²⁰² *Hohenegger*: i. m. 80–81. l.

²⁰³ Paintner id. naplója (140): „Gubernator etiam ad evocatum ad se municipalitatem cum clero et urbis primoribus in hunc sensum verba fecit: cum miles sit et quidem miles Napoleonis, dignum se praedicans, qui Hungaros regat. Quae omnia cum silentio et humilitate nos audire imperiosa coegit necessitas”. Vas Gereben (Radákovits József) anekdotikus elbeszélése (Dixi, 1864, I. 86) szerint Balogh Sándor győri kanonokkal akarták lefordíttatni Napóleon proklamációját; legfeljebb az történhetett, hogy az idős embert, aki régebben a püspöki lyceum aligazgatója volt, Narbonne valaminő proklamációjának fordítására próbálták rábeszélteni. – Tudjuk, hogy Narbonne júl. 16-án kiáltványban hívta fel a lakosságot, hogy mindenki térjen vissza lakhelyére, júl. 20-án pedig felhívást intézett Vas megye (és a többi alája tartozó megye) permanens deputatiójához, felszólítva őket, hogy küldjenek megbízottakat (deputés) Győrbe „a császár őfelsége akarátának végrehajtása”, vagyis (mint kiderült) a hadisarc kivetése és Győr erősítéséhez munkaerő biztosítása ügyében. *Balogh Gyula*: i. m. 98–99. l.

²⁰⁴ *Mémoires du prince Eugène*. V. 318. l. *Wertheimer*: i. m. II. 439. l.

²⁰⁵ A nádor naplója szerint. *JN iratai* III. 1935, 548. l.

alkalmával a francia táborban sebesülteket kezelt, és személyesen is látta ott Napóleont, szintén azt a hírt hozta, hogy „Napoleon nagyon elégedetlen volt a magyarokkal” és a lengyelek előtt megvetőleg nyilatkozott a Pálffyakról, Batthyányakról, Zichyekről és a magyar urakról általában.²⁰⁶

A sikertelenség nyilvánvaló. Annál feltűnőbb, amit Villemain ír²⁰⁷ arról, hogy Narbonne tevékenysége „készséges eszközökre lelt és hatása gyorsan terjedt a két ország nemességének egy részében; a népszerű szenvedély előre tört. Mint bizalmas ismerője egyes ambícióknak, amelyeket bátorított, titkos tervek és üzelmek aktív központjaként, Narbonne már közeledni látta a végkifejlést és a siker könnyűségétől szinte maga is megriadt.”

Ausztria létét — olvassuk tovább — e végveszélyben Bubna tábornok mentette meg, aki „felismerte a veszedelmet és kétségbeesett erőfeszítést tett a bécsi béke elfogadtatása érdekében”, amely minden súlyossága mellett is új lehetőségeket adott a monarchiának. Erre Narbonne „megszakította mindazon szálakat, amelyeket előkészítve kezében tartott, lebeszélte a reménykedőket” és Győrből sietve távozott.

Történészeink, a Bubna szerepét illető naivságokat mellőzve itt, már többször cáfolták ezt az állítólagos sikert, amely a tényekkel oly szembetűnően ellenkezik, még akkor is, ha esetleg figyelembe vesszük Esterházy többé-kevésbé komolytalan ambícióit, amelyekkel Narbonne biztosan tisztában volt. Nem valószínű, hogy Narbonne, mint Sayous hitte, egyszerűen csak „tévesen ítélte meg a magyarok állítólagos rokonszenvét”.²⁰⁸ Megjegyezhetjük azt is, hogy Villemain, aki fiatal emberként jól ismerte Narbonnet és aki néhol történeti források helyett, sokmindent annak elbeszélése nyomán, hallomásból emlékezetből próbált rekonstruálni, 1809 eseményeiről ily utólagos történeteken kívül láthatólag egyetlen egykorú dokumentumot nem idéz. A valóság képe, tudjuk, nagyon is módosul az emlékezet szűrőjén keresztül. Hát még ha kettős a szűrő, és csak emlékeznek az emlékezőre is!

Mégis, és részben talán éppen ezért, feltűnő e kapcsolat egyrészt a siker emléke, másrészt azé között, hogy Narbonne ettől megriadt. Miért lenne félelmes az, ha valaki a rábízott feladatot meg tudja oldani? A siker is, a félelem is erős, és együtt még erősebb motívumok, annyira, hogy hajlamosak vagyunk bennük, torzult formában, valamint egykori valóság távoli, halvány jelzését felfedezni. És itt térünk vissza fenti állításunkhoz arról, hogy Napoleon, a használhatatlan „második” variáns helyett, némi további erőfeszítés árán, mint realitással, a „harmadikkal” is inkább számolhatott.

Egyik szerzőnk Narbonne félelmét olyan állítólagos lengyel–magyar tervekkel magyarázta, amelyek kedvezőtlenül befolyásolták volna az orosz

²⁰⁶ Az ő elbeszélésére hivatkozva írja ezt Kazinczy Romy Károly Györgynek, 1809. okt. 29. KL VII. 1896, 37. l. Varnhagen német író viszont, aki tisztként vett részt a háborúban és a wagrami csatában sebet kapott, 1809-ben Pozsonyban, előkelő, főúri körben, meglepő véleményszabadságra lert: „Némelyek a francia forradalom lelkes tisztelői voltak s ép e miatt gyűlölték Napóleont. Mások viszont éppen azért dícsérték a francia császárt, mert legyőzte a forradalmat.” *Karl August Varnhagen von Ense: Denkwürdigkeiten. VIII, 5 (Ungarn 1809).*

²⁰⁷ *Villemain: i. m. 118–119. l.*

²⁰⁸ *Sayous: i. m. (1900), 494. l. Uő. azonban helyesen írja (221), hogy Thiers: Le Consulat et l'Empire. X. 372, 374, 381. l. tévesen ítélte meg a magyar nemesség magatartását 1809-ben.*

francia viszonyt.²⁰⁹ Hivatkozott az osztrák udvar hírére, 1809 augusztusából, hogy a francia kabinet a fegyverszünet ellenére sem hagyott fel tervvel és lázadást akar Magyarországon szítani, és hogy ezzel összefüggésben Hugo Kollataj, a lengyel politikus, Krakóba érkezett s onnan, mint emisszárius, Magyarországra készül, forradalmat szítani. A magyar kancellária szeptember 25-én utasította is a határmenti megyék főispánjait, hogy tartsák szemmel az esetleges ilyen érkezőket. A továbbiakban azonban e tervnek, ha egyáltalán volt ilyen, nincs az aktákban nyoma. Csak annyi bizonyos, hogy Kollataj veszélyes jakobinus volt Napóleon szemében, és a varsói hercegségben nem kapott szerepet.

Wertheimer, kéziratot másolatból, Narbonne jelentését idézte²¹⁰ Berthierhez arról, hogy rossz németisége és latinsága segítségével mit sikerült a francia megszállás alatti terület lakóinak a kiáltvánnyal kapcsolatos véleményéről megtudnia. Eszerint a kisebb nemesség tartózkodás nélkül szidalmazta a kiáltványt, azzal, hogy az igen keveset ígért az alsóbb néposztálynak. Tekintve azt a rabszolga-helyzetet, amelyben a mágnások tartják a parasztokat, az utóbbiakhoz intézett felhívás segítségével könnyű lett volna a népet felkelésre bírni. Persze, tette hozzá Narbonne, a kisebb nemesekkel csak a nagyobbak iránti gyűlöletük mondatja ezt.

A parasztokat felkelésre bírni? Ez lett volna egyszerre könnyű és ijesztő? Narbonne persze e véleményt nem a kisebb nemességtől hallotta általában, amely vajmi kevéssé érzett a parasztokkal, hanem szegény nemes (vagy nem nemes) származású értelmiségiektől, reformerektől. S ezek valószínűleg általában a jómódú birtokos nemesekről beszéltek, hiszen a parasztok elnyomásából nem kizárólag a mágnások vették ki részüket. Vagyis Narbonne, érdeklődése során, a „harmadik” variáns képviselőivel is találkozott. Ezek, tudjuk, valóban „könnyen” voltak megnyerhetők, s ezek közölhették vele, hogy Magyarországon miként lehet „könnyen” eredményt elérnie. Ennek árát azonban Narbonne riasztóan drágának találta már, mint az *ancien régime* embere és mint Napóleon tábornoka egyaránt. Szívesebben szorgalmazta utóbb Napóleon és Mária Lujza házasságának ügyét.

E „harmadik” variáns meglétét, a felszín alatt, kisebb-nagyobb adatok sora jelzi a már idézettekben túlmenően is. A parasztok várakozására, óhajaira vall, hogy a francia benyomulás első időszakában, Vas megyében, a nyugati határszélen, az acsádi jobbágyok, a proklamációról értesülve és attól, egyébként különösebb indok nélkül, „maguknak valami könnyítést remélve”, a szomszédos Felsőszilvágó falu lakóival együtt sietve megtagadták a földesúri robot teljesítését.²¹¹ A miskei parasztok pedig vasvillával támadtak a Pest megyei nemes felkelőkre, midőn azok egy sebesült szállításához előfogatot akartak szerezni tőlük. S míg Győrben az egyházi férfiak, láttuk, fanyalogva hallgatták Narbonne biztatását, a közelben fekvő Ács község paraszt-bíráját, a proklamáció osztogatása miatt, a nádor külön katonai kommandóval fogatta

²⁰⁹ *Sasvári*: i. m. 30–31. l. A Kollataj-ügyre vonatkozó iratok: Archivum palatine secretum archiducis Josephi, Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectantia (OL, N 22, 66. cs.). Köztük Haager levele Ürményi kancellárhoz, Buda 1809. szept. 2.: Kollataj („Galonthay”) Krakóba érkezett és „bestimmt sey als Emissar nach Ungarn zu gehen und dort eine Revolte zu bewirken”.

²¹⁰ *Wertheimer*: i. m. (1883), 171. l. A másolatot a Kisfaludy-Társaság kéziratgyűjteményéből idézi.

²¹¹ *Balogh Gyula*: i. m., 84. l. *R. Kiss István*: i. m. I. köt. 269–270. l.

el.²¹² S nyilván a parasztság magatartására vet némi fényt a francia hadsereg azon magyar katonáinak száma is, akik az osztrák seregből szöktek vagy álltak át. Persze, azon gyakorlatnak megfelelően, amely a kort általában s a franciákat pedig különösen jellemezte, olykor szerepet játszhatott ebben a kényszer is. Győr helyőrségének elfogott közlegényei közül, a nádor naplója szerint, két napi éhezés után 157 ember lépett francia szolgálatba át.²¹³ Nem tudni viszont, hogy e két nap nélkül hány tette volna ezt. Tudjuk, hogy az osztrák sereg reguláris magyar egységei, mint Esslingnél, úgy utóbb Wagramnál is, nagy többségükben fegyelmezetten, készséggel vettek részt a harcban. A dezertőrök száma és főleg magatartása azonban arra vall, hogy az erőszakkal verbuvált paraszt-katonák bizonyos elégedetlenebb vagy öntudatosabb elemei szándékkal, önként, jobbat keresve mentek át a túloldalra. A Dunántúlra bevonuló francia csapatok közt, Kazinczy értesülése szerint, „sok magyar dezertőr volt”, és ezek „rosszabbak voltak, mint az ellenség maga”. Különösen úgy látszik az egyházi földesurakra haragudtak. Kazinczy jegyezte fel azt a hírt is, hogy Somogyi Lipót szombathelyi püspökkel szemben fenyegetőleg léptek fel, sőt hogy Rosos Pál veszprémi püspök halálát, 1809. június 17-én, szívészélhűdés okozta volna, midőn egy magyar dezertőr bajtársaival hozzá betört.²¹⁴ Az ilyen egyedi hírek nyilván sokszor túlzottak és ellenőrizhetetlenek. Egészben véve azonban mégsem véletlenül mutatnak bizonyos tendenciát. A zirci apátság és a helység sarcolására a franciákat, Kisfaludy Sándor szerint, egy Matkovich nevű győrszemerei kismemes vezette, aki fosztogatás közben, a helyszínen, el is vesztette életét.²¹⁵ Hunkár Antalt, mint sebesült insurgens tisztet, a győri csatában, hadifogolyként, nem valami gyengéden, egy ilyen magyar—francia katona vezette hátra, aki a nemesurat, midőn az szidni kezdte, egyszerűen visszategette, és a szemére hányta, hogy „hunczut császárt” szolgál.²¹⁶ Az a magyar—francia könnyű lovas pedig, akivel Hohenegger Győrben találkozott, „hidegen és érzéketlenül” fogadta a teológia doktorának megbotránkozását.²¹⁷ Utóbb, a franciák kivonulása után, a Lengyelországban állomásozó magyar regimentekről jött a hír, hogy katonái „nagyon szökődösnek által a lengyelhez”.²¹⁸ Anélkül, hogy eltúloznánk arányait, e tünetet is figyelembe vehetjük a „harmadik” variáns esetleges erőtartalékait mérlegelve. Dessewffy 1809. május 29-én már úgy tudta, hogy Napóleon „magyar regementet formál”.²¹⁹

A „harmadik” variáns még tudatosabb képviselői bukkantak fel helyenként az értelmiség soraiban, hogy aztán a feudális hatalmi apparátus, ahol csak nyomukra lett, sietve rajtuk üssön. Réz József székesfehérvári szemorvost, akit mint jakobinust már 1795-ben perbe fogtak és Spielbergbe zártak,²²⁰

²¹² Naplója szerint, 1809. júl. 3. JN iratai, III. 1935, 549. l.

²¹³ 1809. jún. 29. Uo. 539. l.

²¹⁴ Kazinczy levele Rummy Károly Györgyhoz (1809. okt. 29.) és Pápay Sámuelhez, 1809. nov. 13. KL VII. 1896, 17, 73. l.

²¹⁵ R. Kiss István: i. m. I. 281. l.

²¹⁶ Hunkár Antal id. emlékiratai, 237. l.

²¹⁷ Hohenegger: i. m. 84—85. l.

²¹⁸ Cseh József levele Kazinczyhoz, 1810. máj. 14. KL, VII. 1896, 453. l.

²¹⁹ KL VI. 1896, 391—392. l.

²²⁰ Réz József ügyére: *Zsilinszky Mihály: A békésmegyei jakobinusok. Békési Lapok, 1878, 3. sz., uő.: Jakobinus mozgalom Békésben 1795-ben. A Békésmegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve VI. 1879/80, 54—85. l. és újabban, sok hibával, Maday Pál: A Békés megyei jakobinusok pere. Körös Népe. Történelmi és*

most ismét feljelentette Fejér megyénél három környékbeli nemes közbirtokos, akivel véletlenül találkozott és, vesztére, a francia háborúról is beszélgetett.

A megyei szolgabíró által 1809. június 8-án felvett jegyzőkönyv²²¹ tanúsága szerint ezek azt vallották, hogy Réz „azonnal mondani kezdette, bár el jönne az a Frantzia, az a jó ember, az tesz köztiünk igazságot”. Erre az egyik nemes, Pribék Antal (nomen est omen) „rossz embernek s jakobinusnak” nevezte őt. Réz felhívta, „ne szóljon az Frantzia ellen”, mert az, ha eljön, az ország megváltója lesz. Majd „az Uralkodó Felség teremtsit” kezdte szidni. Erre Pribék Bonaparte lelkét kanyarította el válaszul, kijelentve, hogy ő a Habsburg királyért vérét is kész ontani. Réz állítólag figyelmeztette ekkor: ne beszéljen Napóleon ellen, „mert ha el jön, meg fogja őtet jutalmazni, ő azt tudja, mert connexioja van a Frantziákkal, kik ha el találhatnak jönni, ő jó szót ad nekik és meg menti Fejérvár városát minden ágyú golobistul”, de majd ráereszti őket oly gazdagokra, „kiknek sok kintseik vannak”. Pribék a rendi alkotmányt védte, Réz viszont úgy nyilatkozott, hogy „az Frantzia el rontja az nemességet s más constitutiót s királt ad nekik”.

Az alispán, azon a címen, hogy Réz nem nemes, az ügyet a városi tanácshoz tette át, amely Rézt azonnal elfogatta, börtönbe vetette, majd erős fedezettel Budára küldte, ahonnan a nádor Németh jogügyszagató (már 1795-ben is a magyar jakobinusok hírhedt üldözője) javaslatára, addig is, amíg a felségsértési per megindul, a franciák közeledését tekintve úgy intézkedett, hogy a vádlottat deportálják Temesvárra.

Az esetből a vádak nyilvánvaló túlzásai és torzításai ellenére is nyilvánvaló, hogy a „jakobinusok” és feudális nemesek ellentéte mindenfelé, alsóbb szinten is kiéleződött. S az is, hogy hatalmi apparátussal csak a feudális erők rendelkeztek és ennek segítségével ellenfeleiket egyenként el tudták némitani. A külön, további erőfeszítés, amelyet a jakobinusok a franciáktól reméltek, éppen arra irányult volna, hogy e hatalmi apparátust segítsenek a feudális urak kezéből kivenni. Ez, ha mutatja is a haladó erők viszonylagos gyengeségét, még nem érv a reformok időszerűsége ellen. Hatalmi apparátust, ha jól szervezett, sokáig fent lehet tartani időszerű kívánalmakkal szemben is.

A jakobinusok azért várták, a feudális nemesek pedig azért ellenezték Napóleon akcióját, mivel mind a forradalom, vagy legalábbis a társadalmi reform képviselőjét, elősegítőjét vélték benne felfedezni. Tévedtek mindkét oldalon. Napóleon már nem a forradalom továbbterjesztésének ügyét, hanem inkább, a francia burzsoázia érdekeinek megfelelően, likvidálásáért képviselte. Ez nyomta rá bélyegét lényegében véve 1809-i proklamációjára és egész magyarországi akciójára is.

A franciák, ha ennek ellenére mégis a „harmadik” variánst támogatják, bizonyára maguk ellen fordítják a magyar nemesség legnagyobb részét. De ez így is ellenük fordult. Az is lehet, hogy a „harmadik” változat, minden lelkes

néprajzi antológia. I. Békéscsaba 1956, 127–151, 189–204. 1. Előzőleg *Benda Kálmán*: i. m. III. köt. Bpest. 1952, 177, 249–250. 1. összefoglalja az adatokat; az általa helyén hiába keresett peranyag jelenleg valami okból a nádori titkos levéltár 1805. évi iratai közt (OL, N 22, 65. cs.) található.

²²¹ Archivum palatinale secretum archiducis Josephi, Politiam et internam regni Hungariae securitatem spectantia (OL, N 22, 66. cs.). A Jankovich József főszolgabíró által felvett jún. 8-i jegyzőkönyv mellett itt található Ürményi Miksa alispán jún. 9-i levele Székesfehérvár város tanácsához, ez utóbbinak jún. 11-i és 14-i felterjesztése, valamint Németh jogügyszagató jún. 16-i jelentése a nádorhoz.

reménye ellenére, szintén nem ígért nagy és tartós sikert. Annál azonban, amit a „második” variáns nyújtott nekik, csak nagyobb lehetett bárminő siker. A franciák és a magyar „jakobinusok” kézfogása, ahogy az utóbbiak remélték, talán múlandó, de mégis emlékezetes, pozitív kísérletként kerülhetett volna be a magyar történelem évkönyveibe. Így azonban Napóleon proklamációja, a „nemeselek függetlenségének” eszméjével együtt, olyan vak-töltés maradt, amely, céltalan zajával, mindkét érdekelt felet kissé nevetséges helyzetbe hozta. A dráma két főszereplője közül az egyikről kitűnt, hogy a valóságban, tetteleg nem vállalja azt, amiről szavakban, kesergőn, fenyegetőzve, dicsékvéssel is, annyit fogadkozott.²²² A másik pedig, akinek gesztusa oly hősinek, világot szakasztónak indult, de végül, tétován, a levegőben megállt, végül már kezdett pusztán póruljárt eselszövőnek látszani.²²³

Egy utolsó kérdésünk még hátra van: volt-e szerepe a magyar nemesség negatív magatartásának a végső döntésben, abban, hogy az 1809-i béke végül is életben hagyta a Habsburg-monarchiát. Valamennyi bizonyára volt. Egy magyar megmozdulás bonyolultabbá tette volna a békét (a résztvevőknek külön pontban kellett volna büntetlenséget biztosítani), vagy, az ellenkező esetben, megkönnyítette volna a monarchia felszámolását. De csak így, járulékosan, korlátozott mértékben volt a magyar eseményeknek, vagy azok hiányának hatása. A nemesség persze mindig, utóbb is hajlamos volt saját jelentőségét különösen nemzetközi vonatkozásban túlbecsülni. A. De Gérando e hagyomány hatása alatt írta 1848-ban azt, hogy ha Napóleon „pályája tetőpontján helyreállítja Lengyelországot és Magyarországot, hatalma megingathatatlanul válik”.²²⁴ Az arányérzék hiánya azonban annál a historikusnál nőtt különösen feltűnővé, aki a XX. század elején, 1809 centenáriuma alkalmából, a nemesség és az utolsó insurrekció hagyományait dicsőítve, azt fejtette ki,²²⁵ hogy Napóleon elhatározott szándékát, amely egyértelműen a Habsburg-monarchia felszámolására irányult, a magyar nemesség hiúsította meg; Napóleon ugyanis, eszerint, „az osztrák császárság megsemmisítésének tervét a magyarokra építette”, tudván, hogy az egész monarchiát Magyarország tartja fenn és hogy bármi új, változott helyzet állandósulását is csak Magyarország

²²² Napóleon proklamációjának egyik példányára egykorú kéz írta rá: „Francziaország kínált szabadságot, el nem fogadtátok! Járom néktek magyarok!” *Pongrácz Lajos*: Hang a napoleoni időkből. Hazánk, IX. 158. l.

²²³ *Sasvári*: i. m. 17. l.: Napóleon „egyszerűen folytatta a versaillesi udvar hagyományos lelkiismeretlen politikáját”, eszközül akarván használni a magyarokat.

²²⁴ *A. De Gérando*: i. m. 135. l. A nemzetközi viszonyokra, amelyekre itt nem térhetünk ki közelebbről: *R. Fugier*: La Révolution française et l'Empire napoléonien. Paris. 1954 (P. Renouvin, szerk., Histoire des relations internationales IV), ahol az újabb irodalom is található. A francia Illyriáról (Horvátország tengerparti része francia uralom alá került 1809-ben!) elismerő értékelés: *T. Smičiklas*: Poviest Hrvatska II. Zagreb. 1879. *F. Šišić*: Hrvatska povijest III. Zagreb. 1913. A részletekre a kormányzó emlékiratai: *Marmont*: Mémoires. III. Paris. 1857. *G. Cassi*: Napoléon, l'Autriche et les nationalités. Revue des Études Napoléoniennes 1919. *Deak*: Les français en Croatie de 1809 à 1813. Uo. 1923. *G. Cassi*: Les populations juliennes—illyriennes, 1806—1814. Uo. 1930. *M. Pivéc*: La vie économique des provinces illyriennes. Paris. 1930. *George J. Prpić*: French Rule in Croatia 1809—1813. Balkan Studies V/2. 1964, 221—276. l. Karagyorgye, a török elleni szerb felkelés vezére, Ausztria, majd Oroszország után most, 1809 végén, Napóleon segítségét keresi azzal, hogy a szerbek felhasználhatók Ausztria és annak fő támasza: Magyarország, mint a szerbek elnyomója ellen: *A. Beer*: Die orientalische Politik Österreichs seit 1774. Prag—Leipzig. 1883. *C. Haumont*: La formation de la Yougoslavie. Paris. 1930, 220—229. l.

²²⁵ *R. Kiss István*: i. m. I. 83, 266. l.

mint szövetséges segítségével remélheti. A szerző így egy fölényes mozdulattal félresöpri mindazt, amit még Horváth Mihály, Sayous és Wertheimer az egykorú nemzetközi erőviszonyokról, a katonai helyzetről, a francia–oros viszony problémáiról, és arról tudott, hogy Napóleon ismét szükségesnek látta Ausztriát, ezúttal immár mint egyetlen lehető szövetségesét fenntartani. A nemzetközi tényezők e komplexitása nincs többé tehát, a cári Oroszország hatalma sincs, csak egy marad: a magyar nemesség, amely szuverén súlyával eldönti, mi legyen Ausztriával és Napóleonnal. Ez a nemzetközi horizont, öt évvel az első világháború előtt, annak az uralkodó osztálynak és annak az országnak, amelyet a szerző képviselt, valóban nem sok jót ígért.

*

Napóleon magyarországi akciója, önmagában véve, múltó epizódnál aligha több. Történéseink számára annyiban válik mégis érdekessé, vizsgálata pedig jó alkalommá, amennyiben a visszhang, a reagálás felmérésével, a múltra alkalmazható radarként, pontosabbá, a valóságnak jobban megfelelővé tehetjük képünket az egykorú magyar társadalom politikai tendenciáiról. Kiigazíthatjuk, ha valahol elnagyoltak, elrajzoltak bizonyul. Tanulmányunk ezt próbálta elvégezni a reformista tendencia jelzésével a feudális nacionalizmus túlnyomó és hagyományaiban nem egyszer a XX. századig ható tendenciája mellett.

E túlnyomó hatás az adott feltételek között teljesen érthető és természetes. A geográfusnak sem a természet tényeivel kell s lehet vitába szállnia, a hegyek magasságával, a hágók lejtési szintjével, vagy a tenger zátonyaival. Nyilván vitába kell szállnia azonban az olyan térképpel, amely hagyományos pontatlanságból vagy helyi büszkeségből a hegyeket magasabbnak, az utakat simábban járhatóknak, és a tengert, a hajósok nagy öröme, zátonyoktól a valóságnál mentesebbnek próbálná feltüntetni. A feudális nacionalizmus álláspontja, mint jelenség, történelmileg természetes. Ezzel az állásponttal azonban történészként akarva-akaratlan azonosítani magunkat még kis mértékben sem természetes.

A XVIII–XIX. század fordulójának politikai tendenciáiról alkotott mai képünk sok tekintetben annak a vázlatnak hatása alatt áll, amelyet az irodalom problémáinak oldaláról, Kölcsey-tanulmányának élén, Révai József körvonalazott 1938-ban.²²⁶

Eszerint abban az időben „a haladó gondolat három típusa jelentkezett”. Az elsőt Martinovics meghiúsult összeesküvése képviselte, olyan úton, amelyen „a nemzet széles tömegei” nem járhattak. A másodikat Berzeviczy Gergely, aki „a Habsburgokat akarta segítségül hívni a magyar feudalizmus ellen” és ennek kedvéért szembefordult „a nemzeti követelésekkel”. A polgári haladást és a gazdasági emelkedést el akarta választani a nemzeti fejlődéstől, és e tévedése miatt tökéletesen elszigetelődött. A harmadik út Kazinczyé volt, és ez, „a nyelvújításé, az irodalmi újjászületésé, bizonyult járhatónak”. Ugyanis „Berzeviczy ökonomista radikalizmusának és Martinovics politikai radikalizmusának elszigeteltségével szemben a nyelvújítás és az irodalmi újjászületés

²²⁶ Révai József: Kölcsey Ferenc. Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1949³, 10–11. l.

harcai általános nemzeti mozgalmak voltak... Magyarország válasza a francia forradalomra a nyelvújítás és az új irodalom volt.”

A rendelkezésre álló forrásadatok behatóbb átvizsgálása, szakmai elemzése, összefüggéseik gondosabb nyomon követése alapján arra jutottunk, hogy e vonalakat kissé másként kell meghúznunk. A történészeknek ajánlott képletet, mivel így a realitásokra nem illik, módosítva kell az irodalom problémáival foglalkozóknak visszanyújtanunk.

A XVIII–XIX. század fordulóján Magyarországon két fő politikai tendenciát találunk. Az egyiket vastag vonallal húzhatjuk meg. Ez a feudális, vagy rendi nacionalizmusé, amelyet a nemesség nagy többsége képviselt. A Habsburg-hű és az ellenzéki oldal ellentéte, ezen belül, minden látszólagos élessége mellett is csak alárendelt jelentőséggel bírt, és belső aránya is a mindenkori helyzettől függően változott. Ha a külső (és belső) antifeudális veszély fenyegetése tűnt nagyobbak, a feudális nacionalizmusnak Habsburg-hű változata, a veszély csökkenésével viszont ellenzéki változata erősödött. A másik fő politikai tendenciát, amely ezzel valóban lényeges, alapvető ellentétben állt, sokkal vékonyabb vonallal kell meghúznunk. Ezt a „jakobinusok”, a felvilágosult reformerek, a polgári átalakulás úttörői, az antifeudális erők képviselték. Ezen belül ismét kevésbé fontosak a variánsok különbségei. A lényegét illetően ugyanazt a vonalat képviselte 1794 körül Hajnóczy, a magyar polgári nemzeti állam első programvázlatának kidolgozója, és ekkor, majd 1809-ben Batsányi és Berzeviczy, az újabb programvázlat kidolgozója. Az 1790-es évektől a haladás e keskeny útja vezet el a reformkorig.

Magyarország válasza a francia forradalomra nem egyszerűen és nem is elsősorban a nyelvújítás és az új irodalom volt, hanem egyszerűen, az egyik oldalon, a progresszív erők e kis tábora, e keskeny úton, és a másik oldalon, az az önvédelmi akció, amelyet a nemesség zöme, a feudális nacionalizmus jegyében, a forradalommal szemben kifejtett.

Berzeviczyt, az egyetlen olyan magyar reformpolitikust, aki ebben az időszakban egymaga két ízben (1790, 1809) fogalmazott Habsburg-ellenes, függetlenségi és egyben haladó politikai programot, már e pusztán tény miatt is nehéz olyannak minősíteni, mint aki a Habsburgokat akarta segítségül hívni. Az, hogy ő a gazdasági haladás vagy a polgári reform kedvéért szembe fordult a nemzeti törekvésekkel, mint érv, ellenfeleitől, a feudális nacionalizmus képviselőitől, közelebbről Kazinczytól származik. Berzeviczy programja, ez a fent adott, igen rövid elemzésből is világos, egyáltalán nem korlátozódott valami „ökonómista radikalizmusra”. Mint Hajnóczy egykor, úgy utóbb Berzeviczy is igen higgadt és átgondolt reformprogramot képviselt, a társadalom, politika és művelődés széles körére kiterjedt. Szűkkörű, féloldalas, értetlen „radikalizmusnak” ez megint csak a feudális nacionalizmus szemével volt tekinthető.

Ha a „nemzet széles tömegei”, pontosabban: a nemesi nemzet nagy többsége nem e reformereket követte, az nem azért történt, mintha ezek a haladó gondolat valami helytelen útját, túlzó, egyoldalú formáját vagy rossz taktikáját választották volna. Hanem azért, mert reformerek voltak, „jakobinusok”. Ha az ő kezdeményezéseik elszigetelődtek, és velük szemben a nyelvi és irodalmi újjászületés harcai „általános nemzeti mozgalmak voltak”, az azért történt, mivel a reformerek száma viszonylag kicsiny volt, a feudális nemességé annál nagyobb, és mivel a nyelvi és irodalmi mozgalmat akkor a feudális nacionalizmus keretén belül is folytatni lehetett. Kazinczy útja nem

azért bizonyult járhatóbbnak, mint Batsányié és antifeudális társaié, mintha ő ugyanazon haladó gondolatnak egy jobb, helyesebb, nemzetibb, taktikusabb változatát kezdeményezte volna, hanem azért, mivel ő ekkor azon feudális nacionalizmus oldalára állt, amelyet a nemesi többség, sajátjaként, maga is képviselt. Nem a „nemzet széles tömegei” csatlakoztak Kazinczyhoz, hanem Kazinczy állt át az uralkodó osztály feudális nacionalista többségének oldalára. A valódi reformerek, ezen az uralkodó osztályon belül, az adott helyzetből teljesen érthetően, igen kevesen voltak ekkor. A feudális nacionalizmus hívei annál számosabban. A haladás képviselői ezért elszigetelődésre, vagy olykor még rosszabbra, a feudális nacionalizmus hívei viszont nagy visszhangra és széles táborra számíthattak. Azt az utat viszont, amely nagy visszhangra a feudális nacionalizmust elfogadva lel, nem ügyes taktikának és a haladó gondolat sikeres változatának, hanem ellenkezőleg: e gondolat feladásának és a másik fő tendenciához való áthajlásnak kell tekinteniünk.

A történelemben jelentkező tendenciák esetleg többféle szempontból is értékelhetők. De ha a társadalmi haladás szempontjából értékeljük őket, akkor pontosan tisztában kell lenniünk a haladás ismérveivel az adott történelmi viszonyok között. S nem vehetjük át egyszerűen az egyik érdekelt fél, ez esetben a győztes feudális nacionalisták ilyen vagy olyan argumentumát, amelyet, ismét a magyar társadalmi fejlődés feltételeiből érthetően, annyi kéz adott egymásnak tovább szinte napjainkig. A reformerek egykor alulmaradtak. Előbb vádolták, majd elfeledték őket. Legalább a késői történésznek kell kísérletük valódi értelmét és jelentőségét meghatározni. Szakmai kötelességből még akkor is, ha nem érezne együtt ügyükkel.

A reformerek, kezdeményeikkel együtt, alulmaradtak. A magány és visszhangtalanság különböző egyéni sors-változatai jutottak osztályrészükül. Hosszú sor ez, a Vérmező hantjának teljes hallgatásától a szinte szánalmasabb, tört hanggal elesukló, linzi hallgatáson át a lomnici kastély kényelmes íróasztalán papírra vetett, néma szavakig, amelyekre az országban akkor talán csak a környező hegyek figyeltek. A magyar irodalomra, Batsányi helyett, hajlékonyabb, szívósabb tehetségű riválisa gyakorolta a maradandóbb, nagyobb, jelentősebb hatást. A magyar politikában Hajnóczy vagy Berzeviczy helyett, akiknek elképzeléseit archeológiai leletként kell a késői kutatónak napvilágra hoznia, Felsőbüki Nagy Pált övezte nemzeti elismerés. Övezte akkor és azután is még hosszú időn át, midőn az új, igazi reformerek, Kőlcsey és társai, először kezdték sejteni, hogy a nemesi nemzet e hőse a feudális nacionalizmus útját 1830-tól kezdve a bécsi kormány szolgálatában folytatta már, nem minden logika és főként nem minden anyagi ellenszolgáltatás nélkül. Mi több: midőn a polgári átalakulásért a küzdelem a reformkorban utóbb megindult, hogy végre valóra váltsa a korai reformerek egykori álmait, úgy tűnik, mintha nem is az ő kezükből kihullt zászlót emelné újra fel. Mert a felvilágosodás reformereit, akik közvetlenül, a rövidebb, egyenes úton indultak el a polgári átalakulás felé, nemcsak elhallgattatta, hanem el is kerülte a fejlődés másik, erősebb tendenciája. Ez a fő vonal ugyanis még egy nagy kerülőt tett a feudális nacionalizmuson át, amely külön szakaszként iktatódott be a felvilágosult és a liberális reform közé, a polgári átalakulást előkészítő reformkor *elé*. A XVIII – XIX. század fordulójának felvilágosult reformtervei, a leghaladóbbak és legkorszerűbbek akkor, a liberális ellenzékhez képest, utólag valahogy másnak, kissé régiesnek, egyszerűnek, de ugyanakkor a nemesi osztály-tudat bizonyos feudális nacionalista elemeitől mentesebbnek látszanak.

Ezt részben az időkülönbség és a pusztá tervnek-maradás is magyarázza már. A Habsburg-monarchia másnak tűnhetik II. József idején, Hajnóczy vagy akár Fazekas Mihály ifjú szemével, mint utóbb, I. Ferenc alatt, a XIX. század első évtizedeiben. De a magyarázat úgy még nem teljes. Beletartozik az is, hogy ezek *után* iktatódott be a felvilágosult és a liberális kísérlet közé ez a külön, kerülő útszakasz, a feudális nacionalizmusé. A polgári átalakulás vezető garnitúrájának, az adott feltételek között, mindenhogyan az árutermelő nemesség és a nemesi értelmiség soraiból kellett nagyrészt kikerülnie. Így indult ez el előbb a XVIII. század végi első, felvilágosult nekilendüléskor, és így valósult meg utóbb, a liberális reformkor és 1848 idején. De Berzeviczy, aki előfutárként, még kevesed magával, társadalmilag ugyanezt a nemesi garnitúrát képviselte, korábban, a felvilágosult szakaszban, még akkor vált ki a feudális nemesség táborából, *mielőtt* ez a feudális nacionalizmus szakaszán végighaladt. Ezért nem viseli ő magán e tojásbéj maradványait. Álláspontját, a nacionalizmussal kapcsolatban, aligha értjük meg oly egykorú magyarázatokból, hogy, mint Dessewffy József fél-tréfásan írta róla, „német magyar” (német műveltségű magyar) volt, bár megtéríthető. Az ellenfél ily természetű, olcsó érveit a reformkor, majd 1848 számos példával cáfolta meg. A valóság az, hogy a XVIII – XIX. század fordulójának felvilágosult reformerei, nemesek és (akkor viszonylag valamivel nagyobb számban) nem-nemesek egyaránt, bár a polgári-nemzeti átalakulás úttörői voltak, a nemzetinek valami más, csöndesebb, erőtlenebb, bár egyben talán realisabb változatát képviselték, mint a feudális nacionalizmus szakaszába lépő ellenfeleik, velük egyidőben, a másik oldalon. Ami megint csak azt mutatja, hogy társadalmi, polgári reform és nacionalizmus nem minden esetben, szükségképpen, mechanikusan egybekapcsolt és egymást feltételező jelenségek. Dessewffy József, aki utóbb 1825-ben, a kisgyermekes magyarosítást követelte már az országgyűlésen, sokkal távolabb volt a polgári reformtól, mint Berzeviczy, aki ugyan nem állította eleve szembe a társadalmi haladást és a nemzeti törekvéseket, de akinek álláspontját feltétlenül nagy mértékben befolyásolta az a tény, hogy ellenfelei igenis szembeállították a feudális nacionalizmus értelmében vett legfőbb nemzeti érdeket a veszélyesnek ítélt társadalmi haladással. Innen van, hogy Berzeviczy a Kazinczy emlegette nacionalizmust feudális nacionalizmusnak, azt pedig, ellenfeleiről ítélve, a feudálisok önvédelmi eszközének tekintette. Amiben, az adott viszonyok között, volt is bizonyos realitás. Az egész realitás azonban ennél mégis nagyobb volt. Berzeviczy azt nem látta, azt nem ismerte fel, hogy a polgári reform mégsem az általa képzelt egyenes, közvetlen úton, a feudális nacionalizmussal *szemben* fog megvalósulni majd, hanem kerülő úton, mégis a feudális nacionalizmuson *át*, a nemesség lassú, belső átformálódása útján. A valóságban a liberális köznemesi ellenzék, bár a lényegyet tekintve Hajnóczy és Berzeviczy keskeny útjára tért vissza, azt folytatta és szélesítette fő vonallá, mégis a feudális nacionalizmust képviselő nemesség talajából nőtt ki és sok szál, hagyomány, közvetlen kapcsolat fűzte ehhez is. Sőt hozzátehetjük, hogy a feudális nacionalizmus, bár a régi védelmére és konzerválására irányult, a köznemesség tudatának mozgósításával bizonyos fokig elő is készítette az eljövendő átváltódást a liberális nacionalizmusra. E kapcsolódás miatt vált valószínűsíthetővé utóbb, Toldy Ferencnél későbbi szerzőkig, a feudális nacionalizmus és a liberális nacionalizmus egybecosása, az előbbinek igazolása, Kazinczy és Kölcsey egy vonalba állítása is. Ez, úgy hisszük, helytelen, és elhomályosítja annak érdemét, amit a liberális nemesi

garnitúra tagjai a reformkor és 1848 pozitívumaival létrehoztak, és ami egyetemes történeti perspektívából nézve is jelentősebb, mint negatívumaik összege. De elhomályosítja azok történeti érdemét is, akik korábban, felvilágosult előfutárként, siker nélkül indultak a jó ügyért küzdelembe. A sorsnak túlzott iróniája volna, ha még a haladást helyeslő utókor is ezek ellenfelét, a feudális nacionalizmust próbálná igazolni, tévesen, a haladás hordozójaként.

A felvilágosult polgári törekvések bukása, 1795 után, minden oldalon hozott valami torzulást. Elsősorban a nemesi polgárosodás azon *kerülő* útján, amelynek képviselői, ha elődeiknél korszerűbbnek tűnnek is, ekkor még a feudális nacionalizmust védelmezték a társadalmi haladással *szemben*. Bizonyos torzulást még azoknál is hozott, akik, kevesen, a polgári haladás ügyét vitték tovább, de a politika teréről kiszorulva, mint Berzeviczy Gergely, másutt: gazdasági vagy egyéb téren próbáltak kiutat, működési teret találni. A polgári haladás szándékáról, programjáról, érte vívott küzdelemről azonban e korlátok között is csak itt, ez utóbbiaknál beszélhetünk.

Д. Кошару:

Наполеон и Венгрия

Резюме

Данная статья охватывает материал больший, чем можно предположить, исходя из ее заглавия. Прежде всего она, действительно, анализирует политику Наполеона в отношении Венгрии, причем частично на основе еще не опубликованного архивного материала. Автор использует донесения наполеоновских наблюдателей, эмиссаров, а также материалы, связанные с акцией 1809-го года, когда император в обращенной к венграм прокламации призывал их, правда, безрезультатно, порвать с домом Габсбургов. Но все это, скорее, лишь исходный пункт и повод для того, чтобы посредством точного установления размера отклика на наполеоновскую акцию установить те главные политические тенденции, которые проявлялись в тогдашнем феодальном венгерском обществе. При помощи такого характера исследования можно получить об этих тенденциях более точную и ясную картину, чем та, с которой мы до сих пор встречались в исторической литературе. Таким образом статья, выходя за рамки связей между Наполеоном и политикой венгров, анализирует основополагающие вопросы общественного и политического развития страны в конце XVIII—начале XIX веков и пытается внести коррективы в некоторые оказавшиеся ошибочными взгляды.

В качестве вступления автор рассматривает те французские донесения, которые между 1793—1801 годами весьма противоречиво характеризовали политическую позицию Венгрии. В одних из них Венгрия рисуется недовольной, в других при благоприятном случае готовой к вооруженному восстанию. И действительно, существовали в качестве тенденций одновременно, вместе, друг рядом с другом подобные течения. Но не равной интенсивности и не в равных пропорциях. Венгерское дворянство в самой высшей степени держалось за свои привилегии. Поэтому большинство его сплотилось в единый фронт с венским двором против революционной Франции. Но вместе с тем оно считало оскорбительным зависимое, подчиненное политическое и экономическое положение Венгрии внутри Габсбургской монархии. Феодальная лояльность и феодальная оппозиция были двумя сторонами позиции одного и того же дворянства, среди которого в случае кризиса феодальная оппозиция не представляла никакой более серьезной силы. Донесения французских наблюдателей были результатом опосредствованно полученных сведений, в них не выделял другой, или, можно сказать, третий, антифеодальный вариант, тот, который представляли как против венского двора, так и против венгерских феодалов просвещенные приверженцы реформ, венгерские «якобинцы». Многие большего или меньшего размера признаки указывают на то, что у этого варианта и после казни руководителей яко-

бинского движения (1795) были приверженцы, хотя и в небольшом числе, среди стремящихся к реформам дворян и примкнувшей к ним интеллигенции. Понятно, что при данном соотношении политических сил именно этот третий вариант был самым слабым и наиболее скрытым в глубине. Однако именно у него были самые большие перспективы в будущем.

Свидетельские отчеты и предложения, которые Наполеон получал от своих эмиссаров в 1802—1805 годах, ясно показывают, что и во французской политике имелось множество, частично противоречивых, вариантов. Были, кто хотел мобилизовать венгерскую феодальную оппозицию против Австрии, с целью ликвидации Габсбургов, оставив ей все ее привилегии, приняв принцип «l'indépendance des nobles et l'assertissement des paysans» (Лакуи). Были и такие, кто предлагали не ликвидировать габсбургскую монархию, а реорганизовать ее, переместить на восток, так чтобы центром тяжести ее стала Венгрия (Лезан). В ходе войны 1805 года Наполеон сперва предложил Венгрии нейтралитет, но это предложение не нашло отклика, затем позже, по совету Таллейрана, все же решил в пользу сохранения монархии Габсбургов.

В период между 1806 и 1809 годами мы встречаемся с признаками поляризации политики. Поучителен в этом отношении пример Польши, в которой, вследствие сходной общественной структуры, в связи с организацией Duché de Varsovie отношения между ретроградными и прогрессивными устремлениями сходным образом обострились. В Венгрии, под воздействием польского примера, и одна, и другая сторона ждали окончательного решения судьбы монархии от приближающегося кризиса. И обе стороны, переходя от страха к надежде, без всяких на то оснований верили, что в случае победы Наполеона эта победа повлечет не только падение дома Габсбургов, но и ликвидацию феодальных привилегий дворянства. Поэтому большая часть дворянства в полной мере поддерживала Габсбургов. Феодальная оппозиция, временно появившаяся в 1807 году, теперь полностью притихла. Малочисленные же сторонники реформ, якобинцы, начали надеяться и ждали французов, подготовив к их приходу прогрессивные по духу предложения.

Статья детально знакомит с важным, всеобъемлющим проектом реформ, который разработал для Наполеона на французском языке Гергей Бержевици, помещик-дворянин и экономист, приверженец Просвещения, бывший в свое время членом движения якобинцев. Проект предлагал освобождение крепостных (вместе с землей), ликвидацию феодальной системы, далеко идущую реформу парламента, государственного управления, юстиции, политические права народу, национализацию церковных поместий и т. п.

Решение принесла с собой война 1809 года. Наполеон обратился к венграм с прокламацией. Однако она не вызвала никакого достойного упоминания отклика, несмотря на то, что ее распространяли и французские войска, занявшие западную часть страны. Объясняется это тем, что Наполеон своей акцией апеллировал прежде всего к феодальной оппозиции, к недовольному дворянству, которые, будучи охвачены феодальным национализмом, встали против него. С надеждой ожидали французов только якобинцы и, в отдельных местах, угнетенные крепостные. Однако Наполеон и его генералы не оказали им никакой помощи.

Статья особенно детально анализирует позицию в период кризиса 1809 года Ференца Казинци, бывшего в то время одной из ведущих фигур венгерской литературы. Венгерские литературоведы еще сегодня повторяют мнение марксиста Йожефа Реваи, согласно которым в конце XVIII — начале XIX века в отличие от политики якобинцев и «экономического» радикализма Берзевици прогрессивные взгляды наиболее правильно представлял именно Казинци, и что ответом Венгрии на французскую революцию явилось обновление языка и создание новой литературы, в чем Казинци принадлежала главная роль. В действительности же Венгрия ответила на французскую революцию, во-первых, антифеодальными тенденциями якобинцев, во-вторых, акциями в защиту привилегий дворянского большинства. Обновление языка, которое хотя и является одним из необходимых средств последующих буржуазных преобразований, в Венгрии, как перед тем во Франции, произошло еще в рамках феодализма. Казинци, который в 1794 году сам был членом движения венгерских якобинцев, после семи лет тюрьмы полностью примкнул к дворянскому большинству и всеми своими силами поддерживал феодальный национализм, непрерывно нападая на всех тех, кто представлял идеи общественного прогресса, антифеодальные тенденции. Главными своими противниками он считал, во-первых, своего соперника по литературе Яноша Бачани, который окончательно отредактировал венгерский текст наполеоновской прокламации, а затем последовал за французами в Париж, во-вторых, Гергея Берзевици, представлявшего, разумеется, не «экономический» радикализм, а весьма широкую программу политических, общественных и культурных реформ.

Глубокий анализ кризиса 1809 года таким образом более ясно, более поляризованно показывает противоречия между двумя главными тенденциями: феодальным национализмом и прогрессивным антифеодализмом.

D. Kosáry:

Napoléon et la Hongrie

Résumé

La présente étude embrasse davantage que son titre ne laisse espérer. Elle analyse avant tout la politique hongroise de Napoléon, ici l'auteur se base en partie sur les documents inédits des archives. Il traite les rapports des émissaires, des observateurs envoyés par Napoléon, il s'occupe en particulier de l'action de 1809 quand l'empereur par une proclamation a invité — sans résultat — les Hongrois à reconquérir leur indépendance, à se détacher de la maison des Habsbourg. Pour l'auteur tout cela ne sert d'ailleurs qu'à un point de départ et à une occasion de démontrer les principales tendances politiques présentes dans la société féodale hongroise de l'époque. L'analyse est faite par la stricte mesure de l'écho de l'action napoléonienne. À l'aide d'une telle sorte d'analyse l'on peut obtenir une image plus authentique, plus claire de celle existante jusqu'ici dans la littérature historique. Donc l'étude se veut passant au delà des rapports politiques existants entre Napoléon et les Hongrois faire l'analyse des questions fondamentales concernant le développement politique et social du pays au tournant des 18e et 19e siècles. Aussi tente-t-elle de corriger certaines vues s'avérant fausses.

Au début l'auteur soumet à l'analyse les rapports français qui présentent la politique de la Hongrie d'une façon assez contradictoire. Ils montrent le pays une fois loyal, d'autre fois prêt au soulèvement armé. En effet ces variantes coexistaient comme tendances, mais elle ne se faisaient pas valoir avec la même intensité.

La noblesse hongroise s'attachait avant tout à ses privilèges. Pour cette raison, elle s'alignait pour la plupart des cas aux côtés de la Cour de Vienne contre la France révolutionnaire.

En même temps elle considérait préjudiciable la position économique et politique du pays, subordonnée et dépendante au sein de la monarchie des Habsbourg.

Loyauté féodale, opposition féodale forment les deux côtés d'une même noblesse mais le côté oppositionnel — surtout en cas de crise — ne représente aucune force sérieuse. Les observateurs français ne mentionnent que d'une façon indirecte l'existence d'une autre, si l'on veut la troisième ligne, celle antiféodale de la politique hongroise et ils ne la distinguaient pas de l'opposition féodale. Cette politique représentée par les réformistes éclairés, par les « jacobins » hongrois s'opposait aux deux facteurs principaux du régime féodal, c'est-à-dire aussi bien à la Cour de Vienne qu'aux seigneurs féodaux. Certains signes prouvent que cette politique avait des adhérents — pas très nombreux pour dire la vérité — même après l'exécution des dirigeants du mouvement des jacobins. Ils se recrutaient parmi quelques nobles des réformistes et les intellectuels qui les joignaient.

Il est bien compréhensible prenant en considération les rapports de force politiques que cette dernière variante soit la plus faible, la plus cachée mais qu'elle avait la plus grande perspective pour l'avenir.

Les témoignages et propositions que Napoléon a reçus de ses émissaires démontrent clairement l'existence de plusieurs lignes en partie contradictoires dans la politique française. Les uns voulaient mobiliser l'opposition féodale hongroise en lui permettant de conserver leurs privilèges pour l'abolissement de la monarchie des Habsbourg, acceptant le principe de « l'indépendance des nobles et l'asservissement des paysans » (Lacué). D'autres proposaient non pas la liquidation mais la réorganisation de la Monarchie des Habsbourg en déplaçant son centre vers l'Est, en Hongrie (Lezay). Au cours de la guerre de 1805 Napoléon offra d'abord la neutralité à la Hongrie, sans aucun écho, puis influencé par Talleyrand il opta pour le maintien de la Maison des Habsbourg.

Entre 1806 et 1809 nous rencontrons les signes de la polarisation politique. Il paraît instructif à cet égard de prendre pour comparaison l'exemple de la Pologne qui montre une pareille accentuation des tendances progressives et rétrogrades autour de l'organisation du Duché de Varsovie. En Hongrie les deux côtés attendaient que la crise imminente apporterait une solution définitive au sort de la monarchie. Les deux parties pleines d'espoir et de peur croyaient sans motif que l'éventuelle victoire de Napoléon signifierait non seulement la chute de la maison des Habsbourg mais aussi l'abolissement des privilèges féodaux de la noblesse. Pour cette raison la majeure partie de la noblesse dans l'esprit du nationalisme féodal appuyait entièrement la Maison des Habsbourg. L'opposition féodale, surgie pour un certain temps en 1807, s'est totalement tue alors.

Par contre réformistes et jacobins dont le nombre était très restreint, ont pris de l'espoir et préparaient des propositions progressistes pour l'arrivée des Français.

L'étude traite d'une façon détaillée un important projet de réformes élaboré en langue française pour Napoléon par Gergely Berzeviczy, un gentil-homme d'esprit progressif qui avait participé au mouvement des jacobins. Le projet visa l'émancipation des serfs (avec leurs tenures), l'abolissement du régime féodal, la réforme poussée de la Diète, de l'administration et de la juridiction, il voulut faire bénéficier le peuple de droits politiques et confisquer les propriétés de l'Église etc.

La décision fut apportée par la guerre de 1809. Napoléon adressa une proclamation aux Hongrois laquelle n'eut aucun écho sérieux malgré le fait qu'elle avait été propagée par les troupes françaises qui occupaient la partie occidentale du pays. L'explication en est que Napoléon faisait appel avant tout à l'opposition féodale aux nobles mécontents qui — selon l'esprit du nationalisme féodal se retournèrent contre lui. Les Français étaient attendus avec enthousiasme par les jacobins et en certains lieux par les serfs. Mais eux, ils n'étaient nullement appuyés par Napoléon et ses généraux.

L'étude analyse d'une façon particulièrement détaillée la conduite de Ferenc Kazinczy, un des figures dirigeantes de la littérature hongroise de l'époque, pendant la crise de l'année 1809. Jusqu'à présent les critiques littéraires — en répétant les vues de József Révai auteur marxiste bien connu — considèrent que la pensée du progrès était représentée de la façon la plus adéquate par Ferenc Kazinczy face au radicalisme politique des jacobins et celui «économique» de Gergely Berzeviczy étant donné que la réponse faite par la Hongrie à la Révolution française était la réforme de la langue et la création de la nouvelle littérature où Kazinczy avait un rôle prépondérant.

En réalité la réplique des Hongrois était d'une part la tendance antiféodale des jacobins, d'autre part le nationalisme féodal de la majorité de la noblesse afin de sauvegarder leurs privilèges. La réforme de la langue tout en étant indispensable au développement bourgeois s'accomplissait en Hongrie, comme plus tôt en France, dans le cadre de la féodalité. Kazinczy, adhérent du mouvement jacobin en 1794, après avoir été emprisonné pendant 7 ans, se joignit entièrement la majorité des nobles et en soutenant de toute sa force le nationalisme féodal s'attaquait sans cesse à tous ceux qui étaient partisans de la tendance antiféodale et de la pensée du progrès social. Il considérait comme ses principaux adversaires: János Batsányi son rival littéraire, celui qui formula le texte hongrois de la proclamation de Napoléon et qui suivit les Français jusqu'à Paris et Gergely Berzeviczy représentant non pas un radicalisme économique bien sûr, mais un programme de réformes culturel social et politique très étendu.

L'analyse approfondie de la crise de l'année 1809 aboutit ainsi à avoir un tableau plus clair sur lequel apparaît l'opposition des deux tendances principales: le nationalisme féodal et l'antiféodalisme progressif.